

म. ग्रं
वि
दा. ५

IRBK-0100043

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे
विषय - चरित्र
दा क्र - ४३

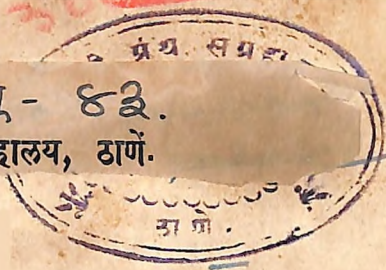
IRBK-0100043

IRBK-0100043

ग्रंथ संग्रहालय

दा० वृ - ४३.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

२३०

५०११

महाश्री राष्ट्रीय नाटककार

यांचीं चरित्रे

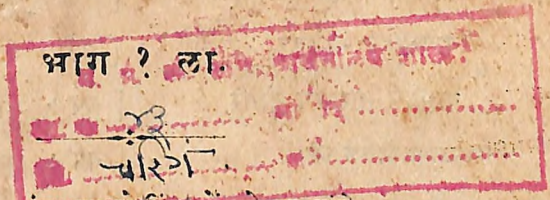
३३

शंकर बापूजी मुजूमदार

प. २३८
च. १११

अण्णासाहेब किलोस्कर यांचे चरित्र, भाऊराव कोटवटकर
यांचे चरित्र, नाटक कसे पहावे, लंडन रहस्य,
इत्यादि पुस्तकांचा कर्ता

यांनी लिहून रंगभूमि मासिक पुस्तकांतून सन १९०७ आगष्ट
ते १९१२ सपटंबर पर्यंतच्या अंकांतून
वेळोवेळी प्रसिद्ध केली.

रा० रा० गंगाधर गोविंद गोंधळेकर यांचे
“ भारतभूषण ” छापखान्यांत पुणे येथे छापिली.

किंमत १० आणे.

IRBK-0100043

अनुक्रमणिका.

उपोद्घात	रंगभूमी-	
विष्णुदास	[वर्ष १ अंक ८।९]	५
परशरामपंत तात्या गोडबोले	[वर्ष १ अंक ८।९]	१७
विनायक जनार्दन कीर्तने	[वर्ष २ अंक ४]	२९
पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे	[वर्ष २ अंक ५।६।७]	४९
रा० सा० विष्णु मोरेश्वर महाजनी	[वर्ष ३ अंक २।३]	५७
शंकर मोरो रानडे	[वर्ष ३ अंक २।३]	७३
नारायण हरि भागवत	[वर्ष ३ अंक ८।९]	११३
नारायण बापूजी कानिटकर	[वर्ष ३ अंक ८।९।१०।११]	११६
काशिनाथ गोविंद नातू	[वर्ष ३ अंक १०।११]	१३५
बापूसाहेब भाजेकर	[वर्ष ३ अंक ११]	१४१
वासुदेव नारायण डोंगरे	[वर्ष ५ अंक ३]	१४२
अण्णामार्तंड जोशी	[वर्ष ५ अंक ३]	१४७
सोकर बापूजी त्रिलोकेंकर	[वर्ष ५ अंक ३]	१४८
कृष्णशास्त्री राजवाडे	[वर्ष ५ अंक ३]	१५१
पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारंखी	[वर्ष ५ अंक ३]	१५२

प्रस्तावना.

रंगभूमि मामिक पुस्तक मुरुं करतांना, ज्या उद्देशांस प्राधान्य दिलें होतें त्यांपैकीं गतकालीन् व विद्यमान महाराष्ट्रीय नाटककार व नट यांचीं चरित्रें प्रसिद्ध करणें हा एक उद्देश होता. रंगभूमीत अनेक विषयांचा उहापोह करावयाचा असल्यामुळें गेल्या चार वर्षांत जितकीं चरित्रें प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होती तितकीं शालीं नाहींत. प्रस्तुत प्रसिद्ध झालेल्या चरित्रांतील कित्येक नाटककारांनीं महाराष्ट्र भाषेवर व महाराष्ट्र रंगभूमीवर मोठे उपकार करून ठेवले आहेत. त्यामुळें त्यांची स्मृति स्वभाषेचा व नाट्यकलेचा अभिमान वाळगू इच्छिणाराच्या अंतःकरणावर अवश्य राहिली पाहिजे; व त्यांच्या चरित्राच्या तसविरा रंगभूमीच्या प्रभावळींत जितक्या खुलून दिसतील त्यापेक्षां अधिक दुसऱ्या कोठें दिसणार नाहींत असा आह्वांस वाटतें. मराठी भाषेंत चरित्र-विषयक ग्रंथाची उणीव आहे. त्यांत नाटककाराच्या चरित्रांची उणीव भरून काढण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न आहे. भावी चरित्रकारांस याचा कांहीं तरो उपयोग होईल अशी आमची कल्पना आहे.

चरित्रांत व्यक्तिदृष्ट्या माहिती देण्याचा प्रयत्न न करतां कोणत्या नाटककारानें नाट्यकलेला कशा प्रकारें वळण दिलें, प्रत्येक नव्या पिढींत उद्भवलेल्या निरनिराळ्या चळवळी नाटकरूपानें कशा प्रकारें कोणो दाखविल्या, कोणत्या नाटककारानें कोणत्या देशस्थितीचें व समाजस्थितीचें चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न केला इत्यादि ऐतिहासिक गोष्टींचा विचार करून प्रत्येक चरित्र लिहिलें आहे. इंग्लिश भाषेंतील चरित्रकारांचीं चरित्रें लिहिण्याची ज्या प्रकारची पद्धति असते तिचें काहींसें अनुकरण या ठिकाणीं केलें आहे. कांहीं चरित्रांत नाटकांतले जे सर्वत्र प्रवेश दिले आहेत, त्यांचा उद्देश त्या त्या ठिकाणीं सांगितला आहेच.

स्वाभिमानदृष्टीनें आमच्या नाटककारांचें महत्व आह्वास वाटत असल्या-
 त्यांचीं चरित्रें प्रसिद्ध करण्याकरितां माहिती मिळविण्याचा आर्क्षी वरान्न प्रय-
 केला; व जेथें तो साध्य झाला नाही तेथें अपुऱ्या माहितीवरच आह्म
 चरित्रांची इमारत रचवी लागली. त्यामुळें कोठें कोठें अक्षम्य चुका झाल-
 आहेत. कांहीं चरित्राची सासुग्री ज्यांची त्यांनी स्वतः लिहून पाठवून दिले
 व कांहींची ज्यांचा चरित्रांशीं संबंध अशा त्यांच्या हक्कदार वारसांनीं मेहे-
 बानीनें पूर्णविली, त्यामुळें एका भागापर्यंत चरित्र लेखनाचें काम पुरें झालें.

दुसऱ्या भागांत येणारीं चरित्रें ज्यांनां रंगभूमीचें व भाषेचें मोठें कार्य के-
 आहे अशांचीं यावयाचीं आहेत.

शुद्धाशुद्धाच्या संबंधानें मात्र वाचकांची क्षमा मागण्याशिवाय दुसर-
 मार्गच नाही.

शं. वा. मुजुमदार.

विष्णु अमृत ऊर्फ विष्णुदास भावे.
आद्य महाराष्ट्र नाटककार.

चि. शा. प्रेस, पुणे.

महाराष्ट्रीय नाटककार.

उपोद्घात.

वाङ्मयाच्या इतिहासांत, कोणत्या काळीं कोणतें वाङ्मय लोकप्रिय होतें याविषयीं जिज्ञासा असणें स्वाभाविक आहे. आमच्या महाराष्ट्रीय कवींची मालिका पाहिली ह्मणजे एके काळीं आमच्या लोकांनीं आपली मानसिक उन्नति कोणत्या मार्गांनीं करून घेतली याची कल्पना होते. राष्ट्रवारीच्या धारेवर असतांना एकीकडे देशभक्ति व एकीकडे ईश्वरभक्ति या दोन गोष्टीच कायत्या आम्हास त्याकाळीं दिसत होत्या. परंतु तो काळ पालटला, व ते लोक गेले. दुसरा काळ आला—व लोकांचे शास्ते निराळे झाले. त्यांचे आचारविचार समाजांत शिरूं लागले. त्यांची विद्या, राजनीति, रीतरिवाज, त्यांचें शिक्षण इत्यादिकांची नवीनच माहिती मिळूं लागली. आमच्या वाङ्मयात्मक करमणुकीचें मुख्य साधन ह्मणजे कोठें बखरी किंवा पांडवप्रताप, हरिविजय, भक्तिविजय, हे हस्तलिखित ग्रंथ होते. ते जाऊन त्या ठिकाणीं, शुकवाहत्तरी, वेताळपंचविशीं, सिंहासनवत्तीसी, बाळमित्र इत्यादि छापील ग्रंथ येऊं लागले. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या अर्ध्या शतकांत आमच्या वाचनाची गोडी साधारण कशी होती हें या पुस्तकांवरून समजून येतें. त्याच शतकाच्या दुसऱ्या अर्धलींत मराठी वाङ्मयाच्या समृद्धीला नाटककादंबऱ्यांची भर पडण्यास सुरुवात झाली. त्यांत नाटकांनीं बराचसा मराठी वाङ्मयाचा भाग त्या वेळीं व्यापून टाकला. व त्यांत

विशेष आनंदाची गोष्ट ही कीं, कांहीं अव्वल इंग्रजींतल्या, कांहीं विश्वविद्यालयाच्या पदवीनें विभूषित झालेल्या व कांहीं त्याच्या पायरीपर्यंत गेलेल्या विद्वानांनीं आपला कल नाटकविषयाकडे वळविला. कोणी संस्कृत नाटकांचें भाषांतर करून, कोणी इंग्रजी नाटकांचें भाषांतर करून व कोणी स्वतंत्र नाटके करून महाराष्ट्र भाषेची उणीव कमी करून टाकली. हा सर्व फरक इंग्रजी भाषेच्या दळणवळणानें वाढला—परकीयांशीं संबंध जडल्यानें वास्तविक त्यांच्यांतील कलाकौशल्यादि हुन्नराचें अनुकरण करण्याची जास्त प्रवृत्ति आमच्यांत उत्पन्न व्हावयास पाहिजे होती ती न होतां फक्त एका विद्याविषयक गोष्टीकडेच कां वळली हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. परंतु त्या प्रश्नाचा येथें संबंध नसल्यानें त्याचा उहापोह येथें अप्रस्तुत आहे. लक्ष्यांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, जी जी गोष्ट त्या वेळीं सुशिक्षितवर्गाच्या डोक्यांत घोळू लागली ती ती त्यांनीं नाटकांच्या द्वारे जनसमूहापुढें आणली आहे. नाटकाची उपयुक्तता केवळ मनाला व दृष्टीला आंलहाद देण्यापुरती वैषयिक नसून लोकशिक्षण, मानसोन्नति, उदात्त विचार या गोष्टी नाटकापासून प्राप्त होतात ही कल्पना त्याच वेळीं विद्वान् लोकांच्या डोक्यांत आली. आमच्याकडे अद्याप कालिदास, भवभूति किंवा शेक्सपीयर हे जरी पुनः अवतरले नाहींत, तरी त्यांच्या अलौकिक गुणसामर्थ्याची भाषांतरद्वारा ओळख करून देणारे तरी निपजले ही कांहीं कमी महत्त्वाची गोष्ट नव्हती. स्थितिपरत्वे याही गोष्टीला महत्त्व दिलें पाहिजे. आमच्या महाराष्ट्र भाषेंतील नाटकग्रंथांचे परशरामपंत तात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री राजवाडे, शंकर

मोरो रानडे, रा. व. विष्णु मोरेश्वर महाजनी इत्यादि अक्वळ पिढी-तील विद्वान् मंडळी एकप्रकारची कोशाध्यक्ष होती. खजिन्यांत द्रव्याचा संकोच दिसला कीं धोरणी कोशाधिकारी असतो तो कोटून तरी खजिन्यांत संचय करतोच; त्याप्रमाणें कांहीं परकीय, कांहीं स्वतःचें ग्रंथभांडार लुटून थोडी थोडी नाटक ग्रंथाची भर मराठी वाङ्मयांत करण्यास वरील मंडळीनीं सुरुवात केली. नंतर कीर्तनें, नारायण बापूजी कानिटकर, भाजेकर (चितळे) इत्यादि स्वपराक्रमाचें नाटककार निपजले. यांच्या नाटकांनीं कांहीं कार्यभाग केला आहे कीं नाहीं या-विषयीं विचार त्यांच्या त्यांच्या चरित्रांत येईलच. प्रस्तुत विषयाचा हेतु हाच कीं, मराठी वाङ्मयाची बाल्यावस्था असतांनाच तिची जोपासना करणारे चांगले चांगले ग्रंथकार पुढें आले. इंग्रजीचा प्रसार झाल्या-नंतर सुमारे चाळीस वर्षांच्या अवधींतल्या नाटककारांत कांहीं पदवीधरही आढळून येतील. रा. सा. गोविंद वासुदेव कानिटकर, श्रीराम भिकाजी जठार, आगरकर, केळकर यांचेही कांहीं काळ नाटकविषयाकडे लक्ष होतें. याशिवाय व्यवसाय अगदीं भिन्न असून व नाटक-विषयाची मोठीशी गोडी नसून ज्यांनीं मराठी भाषेंत एखादें कां होईना, भाषांतरानें नाटक लिहिलें आहे, अशांपैकीं, ह्मणजे, काशिनाथपंत नातू, निळकंठ जनार्दन कीर्तने, महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनीं शेक्सपीयरच्या जुलीयस सझिर, टेम्पेस्ट व अथेल्लो या नाटकांचें भाषांतर करून तें लोकांपुढें वाचनाकरितां आणल्यास जवळ जवळ तीस वर्षे होऊन गेलीं. परंतु पुढें विद्वान लोकांकडून नाटकरचनेचा ओघ बंद पडला, व त्या ठिकाणीं अगदीं विन किमतीचे नाटक-

कार पुढें आले. Devils rush in where angels fear to tread असाच कांहींअंशीं हा प्रकार झाला. आलीकडे मात्र सरस्वती देवीची प्रेरणा होऊन पुढां आमच्या विद्वान् मंडळीस नाटकें लिहिण्याची स्फूर्ति झालेली दृष्टीस पडूं लागली आहे. आजमितीस महाराष्ट्र नाटकग्रंथाची संख्या जवळ जवळ तीनशें निघेल; व नाटककार शंभरांवर होऊन गेले असतील. यांतील सर्वच नाटकें व नाटककार एका योग्यतेचे असणें शक्य नाही. दुसरें, कित्येक नाटककार सुदैवानें विद्यमान आहेत; परंतु त्यांच्या नाटकावर वरेंवाईट मत देण्याची वेळ अद्याप आली नाही. कारण त्यांची पात्रता वाङ्मयाच्या दृष्टीनें व प्रयोगाच्या दृष्टीनें अद्याप ठरावयाची आहे. जीं नाटकें एकेक दोनदोन पिढ्या होऊन गेल्या तरी लोकांच्या स्मरणांतून गेलीं नाहीत, ज्यांनीं मराठी ग्रंथसंग्रहाला शोभा आणली आहे व त्यांच्या पात्रतेबद्दल लोकांनीं वेळोवेळीं बरे अगर वाईट उद्गार काढले आहेत, त्याच नाटककारांचीं नाटक माहिती प्रस्तुत प्रकरणांत यावयाची आहे.

कांहीं नाटकें रुचिवैचित्र्यामुळें व जनसमूहाच्या गुणग्राहकतेच्या अभावामुळें मागें पडलेलीं असतात. व हा प्रकार चांगल्या नाटककारांच्या कपाळीं येतो. कांहीं नाटकांचा उदयकाळ वेळेपुरतां येतो. व अशावेळीं चांगल्या नाटकांची रीज पडत नाही. अशा तऱ्हेचे दुर्दैवी नाटककार आपल्याकडेही आहेत. परंतु केव्हां तरी काच आणि मणी यांची निवड होण्याची वेळ येत असतेच. आमच्या नाटककारांपैकीं कित्येक आपल्या विसरण्यांत आले आहेत. कित्येक त्यांची स्वरी किंमत न कळल्यामुळें मागें पडले आहेत, त्यांच्या संबंधाचा थोडा

तरी इतिहास असणें अवश्य आहे. नाहींतर पुढच्या पिढीत त्यांचा मागमूस सुद्धा सांपडणार नाहीं. इतर पाश्चिमात्य भाषांतील नाटककारांची लहान मोठी चरित्रे आहेत. तीं सर्वच म्हणजे संग्रहणीय आहेत असा अर्थ नाहीं. परंतु त्या लोकांना जुन्या कवींचा स्वाभाविक अभिमान असतो व होतां होईल तितकी त्यांची माहिती ते संग्रह करून ठेवतात. आमच्याकडे याच्या अगदी उलट प्रकार आहे. आमच्या संस्कृत नाटककारांपैकी एका संबंधाचाही साधार इतिहास नाहीं. हीच शोचनीय स्थिति आमच्या महाराष्ट्र नाटककारांची न व्हावी ह्मणून प्रस्तुत प्रयत्न आहे;

प्रथमतः ज्यांच्याकृतीमुळे आपल्या महाराष्ट्रांत एकामागून एक नाटककार उदयास आले ते विष्णुदास यांचें चरित्र दिलें आहे.

विष्णुदास.

प्रत्येक भाषेच्या वाङ्मयांत नाटकग्रंथांचा जर समावेश नसेल तर तें वाङ्मय रुक्ष समजलें पाहिजे. आमचें महाराष्ट्र वाङ्मय साठ वर्षांपूर्वी या दृष्टीनें रुक्ष होतें. परंतु आलीकडे कित्येक विद्वान लोकांच्या परिश्रमानें त्याला रमणीयत्व येत चाललें आहे. इंग्रजी वाङ्मयांतील शेक्सपियर सारखे किंवा संस्कृत वाङ्मयांतील कालिदास भवभूतीसारखे हिरे जरी आमच्या नाटककारांच्या मालिकेंत चमकूं लागले नाहींत तरी पन्नास साठ वर्षांच्या अल्पावकाशांत गुंफली गेलेली कविमालिका पाहिली ह्मणजे पुढील थोड्या काळांत आमच्यांत चांगले नाटककार निपजतील अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. महाराष्ट्रभाषेतील नाट-

ककारांत अग्रस्थानीं बसण्याचा मान ज्यांना विष्णुदास ह्मणत असत त्यांचा आहे. यांनीं नाटक असें जरी एकही लिहिलें नाहीं, तरी नाट्यकलेचा उद्धार किंवा पुनरज्जीवन करण्याचें श्रेय यांचें आहे. यांनीं जर ही कला हातांत घेतली नसती तर ती आणखी किती दिवस अस्तंगत राहिली असती याबद्दल निश्चय करणें शक्य नव्हतें. कारण त्यांच्या पूर्वीं सुमारे चारशें वर्षे ही कला अगदीं लोपली होती. ती पुन्हां अस्तित्वांत येण्याला यांची बुद्धि व कल्पकता कारण झालीं आहेत. यांच्या मागून जे कोणी नाटककार—मग ते भाषांतरकार असोत किंवा स्वतंत्र कल्पनेचे असोत—झाले आहेत. त्या सर्वांना नाटक लिहिण्याची स्फूर्ति येण्याला कारण विष्णुदासाचीं नाटके आहेत. सारांश महाराष्ट्रनाट्यकलेचे विष्णुदास हे भरतमुनि आहेत ह्मटलें तरी चालेल. पौराणिक नाटकपद्धतींत जेवढी कल्पकता चालवितां आली तेवढी त्यांनीं चालवून पौराणिककालाचें चित्र नाटकरूपानें दाखविण्याचा प्रघात त्यांनीं प्रथम पाडला होता. विष्णुदास हे मोठेसे विद्वान नव्हते; व सांगलीसारख्या त्या वेळच्या आडरस्त्याला असणाऱ्या एका गांवांत कारकुनीपेशां विद्वत्तेची मोठीशी जरूर होती असें नाहीं. लहानशा संस्थानांत उत्तम कारकुनी, थोडासा मुत्सद्दीपणा, थोडासा चळवळ्या स्वभाव आणि अंगीं कर्तवगारी असली कीं, त्याची किंमत विद्वानापेशांही जास्त असते. चिंतामणराव आपासाहेब हे त्यावेळीं सांगलीचे अधिपति असत. बहुतेक संस्थानें त्या वेळींही हल्लीं आहेत तशाच स्थितींत होती. ही स्थिति देशाच्या उन्नतिला घातक अशी घडली असली तरी अशा स्थितींतही एक मोठा फायदा झाला. तो हा कीं, वर सांगितल्याप्रमाणें

सुमारे चारशें वर्षे नाहीशी झालेली कला नवीन परिस्थितीत पुन्हां उदयास आली. या कलेनें एखादें महत्कृत्य केले आहे असें अद्याप-पर्यंत घडलें नाहीं ही गोष्ट खरी आहे, तरी जिची उपयुक्तता, महत्व, प्रौढी इत्यादि गोष्टी फार प्राचीन कालापासून ठरल्या आहेत तिच्या हातून आज जरी कांहीं कार्य झालें नसलें तरी थोड्याशा दिनावधीनें तें झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं अशी पुष्कळ आशा वाटूं लागली आहे. असो.

अप्पासाहेब सांगलीकर हेही नाट्यकलेचे पूर्ण पुरस्कर्ते होते. ही कला उदयास आणल्याबद्दलचें श्रेय जितकें विष्णुदास यांस आहे तितकें त्यांसही मिळालें पाहिजे. कारण करनाटकी नाटके पाहून महाराष्ट्रांतही तशीं असावीत ही कल्पना त्यांच्या मनांत आली. व आपल्या संस्थानांतला किंवा पदरचा कोणी मनुष्य तीं अमलांत आणील तर त्यास साहाय्य करण्याचें त्यांनीं अभिवचन दिलें. विष्णुपंत भावे हे त्यावेळीं नौकर होते. त्यांनीं नाटके बसविण्याची जबाबदारी अंगावर घेतली; व श्रीमंतांच्याच पदरचे इतर आश्रित मदतीला घेऊन एक नाटक बसविलें. त्यावेळीं नाटकप्रयोगाचीं साधनें आतांप्रमाणें मुळींच अनुकूल नव्हतीं. नाटकगृहें ह्मणजे सार्वजनिक देवळें, एखाद्या मोठ्या वाड्याचे चौक किंवा एखादें मोठें पटांगण. त्या वेळेचे पडदे ह्मणजे फक्त पातानें रंगून प्रेक्षकांपुढें येण्याकरितां एकादा आड पडदा-काळाच बहुतकरून असावयाचा. आपल्याकडे वस्त्रांतर करतांना बायका “ पडदणी ” या वस्त्राचा जो उपयोग करतात तोच उपयोग रंगस्थलांतून रंगभूमीवर येण्याकरितां मध्यंतरीं लावलेल्या पडद्याचा होता-

शोभा या दृष्टीने त्याची कल्पना सुद्धा नव्हती. तथापि स्त्री, पुरुष, देव, राक्षस इत्यादि वेषाची बनावट हुवेहूव दाखविण्याची कल्पना विष्णुदासांनी काढली, तिच्यांत कमतरता दिसली नाही.

विष्णुदास यांनी नाटकप्रयोगाकरितां योजलेले कथाभाग पौराणिक असत. ऐतिहासिक व कल्पित नाटकांची कल्पनाही त्यावेळीं नव्हती. परंतु याच नाटकांनीं फार मोठा कार्यभाग केला आहे. सर्व आबाल-वृद्धांला पौराणिक कथाभागाची व यांतील दैविक विभूतीची ओळख या नाटकांनीं करून दिली आहे. रामायण, महाभारत व भागवत यांतील उत्तम उत्तम प्रसंगांवरचे प्रयोग त्यावेळीं लोकांना तल्लीन करून सोडीत असत. हरिश्चंद्र आख्यान व भरतभेट, यासारखी शोकरसपूर्ण नाटकें असलीं कीं, लहानमोठे प्रेक्षक रडले नाहीत असें कधीं होत नसे. त्याप्रमाणेंच वामनावतार, चक्रव्यूह, प्रन्हादचरित, बभ्रुवाहन यांतील वामन, अभिमन्यु, प्रन्हाद व बभ्रुवाहन या पात्रांचें प्रेक्षकांना मोठें कौतुक वाटत असे. विष्णुदास हे संस्कृतज्ञ नसत, परंतु प्राकृत नाटककारांत हे पहिले व चांगले कवि होते. प्रसंगानुरूप कविता घालावयाची किंवा त्यांच्या कवितेवरून पात्रांना स्फुरण यावयाचें अशी यांची कविता असे. ही गोष्ट त्यांच्या मागून दुसरे जे पौराणिक नाटककार झाले यांना साधली नाही. जुनीं नाटकें हल्लीं जीं निव्वळ गद्यें नाटकें होतात त्याप्रमाणें होत नसत. किंवा हल्लींच्या संगीताप्रमाणेंही होत नसत. तर पात्रांना मधून मधून भाषणें सुचविण्याकरितां तिसऱ्याच एकानें पदें ह्मणण्याची पद्धत असे. सर्व पात्रांचें भाषण करण्याचें धोरण या पदें ह्मणणारावर विष्णुदासांनीं ठेवलें होतें.

सूत्रधार या नांवाची अन्वर्थकता याच्या ठिकाणी बरोबर निदर्शनास येत असे. कारण कोणतेंही पात्र रंगभूमीवर येणें व किंवा रंगस्थलांत परत जाणें या गोष्टी एकट्या सूत्रधारावर अवलंबून असत. त्यावेळीं “ नाटकपात्रें अज्ञान ” असत ह्मणून वाग्देवीचा वरदहस्त सूत्रधाराला मागून ठेवावा लागत असे. व तो तिचा वरदहस्त खरोखरीच पात्रांना उपयोगी पडत असे. कारण त्यावेळचीं नाटकपात्रें “ बृहस्पती-सारखें अस्वलित भाषण ” करतांना ऐकलेले लोक अद्याप आढळण्याचा संभव आहे. आतांसारख्या ज्ञानार्जनाच्या व लिहिण्यावाचण्याच्या विपुल साधनांपैकीं साठ वर्षांपूर्वीं एकही साधन नव्हतें ह्मटलें तरी चालेल. सध्यां इतकीं साधनें सुलभ झालीं असून जर सध्यांचीं नाटकपात्रें सरस्वतीचा विटाळ सुद्धां होऊं देत नाहींत तर त्या वेळेच्या पात्रांची स्थिति कशी असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे. विष्णुदासांनीं ती स्थिति ध्यानांत आणून सरस्वतीची आराधना करण्याची व तिच्यापासून पात्रांकरितां “ वरप्रदान “ मागून घेण्याची पद्धत काढली असावी. साठ वर्षांपूर्वीं महाराष्ट्रभाषेंत नाटकग्रंथ असा एकही नव्हता; व मध्यमस्थितीच्या लोकांकरितां करमणुकीचा भारदस्त प्रकार असा एकही नव्हता. तमाशे, लळितें हे प्रकार कनिष्ठ वर्गाच्या करमणुकीकरितां होते. कथापुराणें व नाचगाणें हे प्रकार मध्यमस्थितींतल्या व वरील वर्गाच्या लोकांकरितां असत—परंतु कथा पुराण वगैरे गोष्टींत एकप्रकारचा पारमार्थिक प्रकार होता. ऐहिक परंतु उन्नत विचार जागृत करणारा, बोधपर—परंतु मनोरंजक असा करमणुकीचा प्रकार आमच्या समाजांत नाटकरूपानें सुरू केला असा विष्णुदासांनींच.

यांनी उत्पन्न केलेल्या नाटककरमणुकीचा हा आरंभ असल्याने व त्यांच्यापुढे नमुन्याला त्यांच्या कृतीपेक्षां चांगली कृति दुसरी नव्हती त्यामुळे तिच्यांत दोष राहणे स्वाभाविक होतें. परंतु विष्णुदासानंतर पुढे जे कित्येक पौराणिक व इतर नाटकार उदयास आले त्याला कारण विष्णुदासाची कल्पना यांत संशय नाही.

याप्रमाणें नाटककलेच्या उत्पादकाचा हा संक्षिप्त इतिहास आहे. व या इतिहासाची दुसरी बाजू कांहींशी अंधुक आहे. व आरंभीच दूरदृष्टीने या कलेचा पाया विष्णुदासांनी घातला असता तर आज-मितीस तिच्यावर जे डागाचे छटे दिसत आहेत ते दिसले नसते. विष्णुदासांनी नाटकपात्रांकरितां जी मंडळी घेतली ती सुशिक्षित नव्हती—व तशी मिळणें शक्य नव्हतें ही गोष्ट खरी आहे—परंतु याच मंडळीला त्यांनी जर संभावितपणाचें व संसारीपद्धतीचें वळण देण्याचा क्रम ठेवला असता तर नाटकमंडळ्या व नाटकें हे शब्द जे आंगळवाणे व किळसवाणे वाटण्याला कारणें झालीं आहेत तीं अस्तित्वांत आलीं नसतीं. परंतु त्यांनीं जशीं हलक्या दरजांतून मनुष्यें आपल्या कामाकरितां घेतलीं तशीच त्यांना त्याच स्थितींत वागाविण्याची पद्धति घातली. रातीं लोकांना रामरावणादिकांचें वैभव त्यांच्याकडून दाखवावयाचें, परंतु दिवसां त्यांच्याकडून आचारीपाणक्यांचीं कामें करवून घ्यावयाचीं चालमुळापासूनच नाटकमंडळींत पडत गेल्याकारणानें तिच्यांत चालीरीतीचें व सुशिक्षितपणाचें वारेंही शिरत नसे. हाच क्रम बरीच वर्षे चालत आल्यानें समाज आणि नाटकमंडळी एकमेकांपासून अगदीं अलग दिसूं लागली. पुढील पिढीनें तरी लोकांच्या आचाराविचारांचें पुढें

पाऊल पडत आहे तें पाहून स्वतःत कांहीं सुधारणा करावयाची ती न करतां पूर्वीच्या स्थितीतच आनंद मानून राहण्याचा क्रम ठेवला. त्यामुळे शापानें डुकराच्या जन्मास गेलेल्या एका ऋषीप्रमाणें एकंदर नाटकधंद्यांतल्या लोकांची स्थिति झाली. डुकराच्या जन्मास गेल्यावर तुझा कोणी प्राण घेईल तर पुनः तुला पूर्वजन्म प्राप्त होईल, असा त्या ऋषीस उद्देशाप होता तरी डुकराच्या जन्मास गेल्यावर त्यांतील परिवाराच्या मायापाशांत पडून त्याला तोच जन्म बरा वाटूं लागला; त्याप्रमाणें इतक्या वर्षांच्या हाडींखिललेल्या संवयीनें आमच्या नाटकमंडळ्यांस आहे यास्थितीतच राहण्याची बुद्धि होत आहे. हा संस्कार अंगीं जडण्याला कारण विष्णुदासांनीं जी नाटकमंडळीची कुलपरंपरा उत्पन्न केली ती होय. ती सोडण्याचें अद्याप या धंद्यांतील लोकांच्या मनांत आल्याचें दिसत नाही. सारांश विष्णुदासांनीं नाट्यकलेचें पुनरुज्जीवन केलें खरें; परंतु वर सांगितलेल्या कारणांनीं तिला अपकारही करून ठेवला आहे. व तो दुरुस्त करणें अद्याप महत्प्रयासाचें वाटत आहे. असो.

विष्णुदासांनीं एकंदर सुमारे पन्नास आख्यानांवर पद्यरचना केली आहे. त्यावेळचीं नाटकें बुडाल्या कारणानें त्यांचीं पदे आतां ह्मणणारे कोणी राहिले नाहीत. जवळ जवळ तीं नामशेषच झालीं आहेत. तथापि १८४३ पासून सुमारे पन्नास वर्षे त्यांच्या कवितेनें लोकरंजन चांगलें केलें होतें. हल्लीं संगीत नाटकांमध्ये जसा किलोस्कर यांना आद्यमान आहे तसा पौराणिक नाटकाचे कवि जरी पुष्कळ झाले होते तरी आद्य मान विष्णुदास यांस त्यावेळच्या सर्व नाटकमंडळ्या देत होत्या. विष्णुदास यांच्या ठिकाणीं कल्पकतेचे अनेक गुण होते.

त्यांनी कळीची वाघें केली होती. त्यांनी कळीचीं लांकडीं चित्रें करून त्यांच्याकडूनही छोट्याशा रंगभूमीवर नाटक-प्रयोग करून दाखविले होते. हे स्वतः नटही नव्हते व गाणारेही नव्हते. परंतु यांनी आपल्या कर्तव्यगरीनें नाटकाची सर्व अंगांनी उभारणी केली होती. पुण्यांतील कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, केरूनाना छत्रे व मुंबईचे डा० भाऊ दाजी व इतर धनिक भाटे इत्यादि मंडळींनी नाटकाची सुधारणा करण्याच्या कामांत पुष्कळ साह्य केलें होतें. हा धंदा त्यांनी फार दिवस केला नाही. यांच्या हयातींतच यांनी चालू केलेल्या पद्धतीवर दुसऱ्या नाटकमंडळ्या बऱ्याच नांवारूपाने आल्या होत्या. त्यांनी बीजारोपण केलेल्या वृक्षाचीं फळें त्यांना पहावयास मिळालीं; परंतु चाखावयास मिळालीं नाहींत हा योगायोग ह्मणावयाचा. प्रत्येक प्रयोगप्रसंगीं सूत्रधार सरस्वतीजवळ "सांगलीग्रामीं विष्णुदास कवि आहेत त्यांस आशीर्वाद," मागत असे; परंतु एकाही नाटक मंडळीच्या सूत्रधाराला प्रत्यक्ष त्यांचा योगक्षेम पाहण्याची सुबुद्धि त्यांच्या हयातींत झाली नाही. व दुर्दैव असें कीं, जेवढ्या ह्मणून पौराणिक नाटक मंडळ्या होत्या तेवढ्यांनी आपल्या जनकाच्या पूर्वीच क्रमाक्रमानें देह ठेवले. व ज्या प्रमाणें कौरवकुलाधिपति धृतराष्ट्र आपल्या एकाहून एक पराक्रमी शंभर पुत्रांचा निःपात पाहून निःसाह्य होत्साता दिवस कंटूं लागला, त्याप्रमाणें या आद्य महाराष्ट्र नाटककलेच्या उत्पादकाचे देखतच एकामागून एक कित्येक दिवस भरभराटींत चाललेल्या व नांव लौकिक मिळवलेल्या नाटक मंडळ्या नामशेष झाल्या. विष्णुदास यांनी नाटक धंदा

सोडल्यावर— सांगलीकर, इचलकरंजीकर, कोल्हापूरकर, या प्रमुख मंडळ्या पंचवीस तीस वर्षे जोमांत चालल्या होत्या. त्यांशिवाय, आळतेकर, तांसगांवकर याही मंडळ्या कांहीं दिवस नांवलौकीकास चढल्या होत्या. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, या सर्व विष्णुदासांच्या अगोदरच लय पावल्या.

विष्णुदास यांचें समग्र नांव विष्णु अमृत भावे हें होय. यांनीं संसारसुख चांगलें उपभोगिलें आहे. यांचा जन्म १८१९ व मृत्यु १९०१ मध्यें झाला आहे. हे सांगलीकराच्या पदरचे शेवटपर्यंत नौकर होते ह्मणलें तरी चालेल. यांस तीन मुलगे असून तेही निरनिराळ्या मार्गानें करते सवरते आहेत.

विष्णुदास यांनीं पुराणांतील ज्या आख्यानांवर पदे करून ठेवली आहेत तीं ह्मणण्याचा काळ आतां पुन्हां येणें शक्य नाहीं. कारण ज्या नाटकांकरितां तीं ह्मणण्याची अवश्यकता असें तीं नाटके बुडालीं व तीं ह्मणणारें ही आतां क्वचितच सांपडतील. तथापि ज्या ज्या आख्यानांवर पद्यरचना केली त्यांची यादी प्रसिद्ध असणें अवश्य आहे, ह्मणून ती देत आहों. या सर्व आख्यानांचे प्रयोग पूर्वीं होत असत.

मंगलाचरण.

नाटकारंभीचे अभंग.

शंकरगणपति आगमनाचीं पदे.

सरस्वती आव्हानाचीं पदे.

बालगोपाल गंधर्वांचें गायन.

गणपति आख्यान.

मत्स्यावतार.

कूर्मावतार.

गोपीचंद.

वराहावतार.

नरहरिअवतार.

दशरथविवाह.

श्रावणवध.	रामजन्म.
विश्वामित्रमखरक्षण आणि त्राटिकावध.	अहिल्योद्धार, सीतास्वयंवर.
भार्गव गर्वमोचन.	रामराज्यवियोग.
भरतभाव.	{ शूर्पणखा विडंबन आणि खरदूषण वध.
सीताहरण-जटायुवध.	सीताशुद्धि-लंकादहन.
अंगदशिष्टाई.	धूम्राक्ष, वज्रदंष्ट्र वध.
कुंभकर्ण वध.	इंद्रजितवध-सुलोचनासहगमन.
अहिमहि वध.	लक्ष्मणशक्ति
रावण वध.	भरतभेट रामराज्याभिषेक.
लवकुशाख्यान.	कृष्णजन्म.
रासक्रिडा	कात्यायनिव्रत
गोफटिपन्यांचा खेळ.	कंस वध.
पारिजातक	कचदेवयानी
ययातिचरित्र	हिडिंब वध
द्रौपदीस्वयंवर.	पांडव वनवास.
किरातार्जुन युद्ध-	
अस्रप्राप्तिकरितां स्वर्गलोकीं अर्जुनांचें } गमन व उर्वशीशाप.	
भीमगर्व परिहार.	दुर्वासभोजन.
वत्सलाहरण-	कीचकवध.
दक्षिणोत्तर गोग्रहण.	चक्रव्यूहाख्यान.

चंद्रहास.

ह रिश्वंद्रआख्यान

वीरभद्र.

आरत्या, स्तुति इत्यादि.

नाटककलेच्या आरंभीचा हा इतिहास थोडासा उद्वेगकारक आहे व हा ध्यानांत घेऊन ही स्थिति घडून येणाऱ्या कार्यकारणाचा विचार सर्व नाटक मंडळ्या करतील. तर भावी इतिहासांत या उद्वेगकारक प्रकाराची पुनरावृत्ति होण्याचा प्रसंग येणार नाही.

आमच्याकडे ऐतिहासिक गोष्टीला महत्त्व देण्याची किंवा ऐतिहासिक महत्त्व उत्पन्न करण्याची कल्पना फारशी नाही शेक्सपीयर जन्मला तें ठिकाण तिकडे नाटक मंडळ्याच काय परंतु एकंदर लोक ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचें समजतात. परंतु इकडे विष्णुदास यांच्या संबंधानें अगदीं निराळा प्रकार होता. धंदेवाले तर त्यांना त्यांच्या हयातींतच विसरले होते. परंतु खुद्द त्यांच्या जन्मभूमीवर ह्यणजे सांगली संस्थानांत हे महाराष्ट्रांतील आद्यनाटककार ह्यणून जें त्यांस महत्त्व द्यावयास पाहिजे होतें तें दिल्याचें कोठें पाहण्यांत नाही. तें संस्थानिक कै. श्री. तात्यासाहेब सांगलीकर यांना नाटकाविषयींची फारशी गोडी नव्हती, त्यामुळें विष्णुदासाची खरी किंमत त्यांनाही कळण्याचा मार्ग नव्हता. सारांश विष्णुदासांची नाटककार यादृष्टीनें अनास्थाच झाली ह्या टलें तरी चालेल. नाही ह्यणावयास मिरजचें संस्थानिक श्रीमंत बाळासाहेब यांनीं प्रसिद्ध नट व कवि यांच्या संबंधानें चिरस्थायिक अशी कांहीं तरी व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न करण्याचें मनांत आणलें होतें. यांनीं आपल्या संस्थानांत जें एक नवीन नाटकगृह स्वतःच्या खर्चानें बांधविलें आहे, त्यांत नटांच्या व नाटककारांच्या तसबिरा ठेवण्याचा त्यांचा मा-

नस होता. व त्याप्रमाणें त्यांनीं कांहीं फोटो काढविले आहेत. त्यांत विष्णुदास यांचाही काढविल्याचें आह्यांस माहीत आहे, परंतु अद्याप त्यांच्या हेतूप्रमाणें व्यवस्था घडून आली नाही असें दिसतें. भारत-नाट्यसमाजानेही त्यांच्या नांवचें एक पदक प्रत्येक सम्मेलनाच्या वेळीं बक्षीस देण्याचें ठरविलें आहे, परंतु या भारत नाट्यसमाजाचीच व्यवस्था अद्याप बरोबर कायम न झाल्याकारणानें विष्णुदासाच्या नांवाचें पदक अद्याप कल्पना मृष्टींत आहे, विष्णुदास यांच्या नाटकाचा काळ निघून गेला व तो पुनरपि येण्याचा किंचित्ही संभव नाही ही गोष्ट जरी खरी आहे तरी तो एका कलेचा आद्यकवि आहे या दृष्टीनें त्यांचें स्मरण महाराष्ट्रीय नाटकमंडळ्यांस चिरकाल राहिलें पाहिजे.

पु. नं. १२३
शा. १९३३
शा. १९३३

परशुरामपंत तात्या गोडबोले.

जन्म शके १७२१

मृत्यु शके १७९६

महाराष्ट्रीयनाटककार-परशुरामपंत तात्या.

आमच्यांतील शूर पुरुष निपजण्याचा काल निघून गेला, व मुत्सद्दीपणास जागा राहिली नाही. अशा काळांतही जे पुरुष उदयास आले त्यांत प्रस्तुत चरित्र नायक हे अग्रणी आहेत. यांच्या सारख्या पुरुषांनीच पडल्या काळांतही महाराष्ट्राचें नांव राखलें आहे. मराठी वांगमयाची जेव्हां आमच्यांत सुरुवात झाली. त्यावेळीं आतांसारखे पदवीधर विद्वान् कोणी नव्हते. परंतु त्यावेळच्या ग्रंथकारांनीं जी आपल्या मातृभाषेची सेवा केली आहे ती आतांच्या काळाच्या विद्वानांच्या हातून होत नाही. नाटकग्रंथ मराठी भाषेंत लिहिण्याचा आरंभ केल्या तो परशुरामपंत तात्यांनीच होय. तात्यांच्या काळांत मराठी भाषेला हातभार लावणारे निरनिराळे ग्रंथकार पुढें आले; व यांनीं तिला अगदीं उचळून धरली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व गोपाळराव हरी देशमुख यांनीं अनेक उपयुक्त विषयांवर काव्य व गद्य ग्रंथ त्यावेळीं लिहिले आहेत. त्यामुळे नाटक, काव्य आणि इतिहास यांची मराठी भाषेंत लोकांना गोडी लागली. त्यापुढें मराठी नाटककार झाले आहेत; परंतु त्यांत इंग्रजी नाटकांचीं भाषांतरे करणारेच फुंकळ होऊन गेले.

आमच्याकडे चरित्र वाचनाची गोडी कमी मुळींच नाही व्हायला तरी चालेल. पुण्यासारख्या प्रसिद्ध व विद्याविषयक चळवळींत पुढें असलेल्या शहरां तात्यांचा बहुतेक काळ व आयुष्य गेलें असून त्यांची तुटपुंजी माहिती ही देतां येऊनये यापलीकडे चांगल्या लोकांविषयींची आमची अनास्था ती

कोणती? तात्यांचें चरित्र बालबोध मासिकपुस्तकांत त्यांच्या मृत्यूनंतर सुमारे तीस बत्तीस वर्षांनीं त्रोटक प्रमिद्ध झालें आहे. हीच जर आमच्यांत आमच्या राज्यकर्त्यांच्या शोधकपणाची अनुकरणबुद्धि असती तर तात्या बसत असत कोठें? धाचीत असत कोठें? लिहीत असत कोठें. इत्यादि बारीक सारिक गोष्टी सुद्धां टिपून ठेवलेल्या आह्मांस मिळाल्या असत्या- इतकेंच नाही तर त्यांचे फोटो घेऊन ठेवलेलेही पाहण्यास मिळाले असते. परंतु या सर्व गोष्टींच्या अभावीं आह्मांस उपलब्ध असलेल्या सामुग्रीवरच अवलंबून रहावें लागत आहे. प्रस्तुत चरित्र हें बालबोध मासिक पुस्तकांतून शब्दशः घेतलेलें आहे.

गोडबोले ह्यांचें मूळगांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत पावसगोळप होय. तेथून बळवंतराव गोडबोले हणजे आमच्या चरित्रनायकांचे पणजे-हे वाईस रास्त्यांच्या आश्रयास येऊन राहिले. त्यांचे चिरंजीव परशुरामपंत ह्यांनी रास्त्यांवरोबर मराठ्यांच्या सैन्यासहवर्तमान कर्नाटक, ह्यैसूर, वगैरे प्रांतांत जाऊन बराच द्रव्यसंचय केला, आणि चांगली मानमान्यता मिळविली. त्यांचे शरीरसंबंध तासगांवच्या जोगांशीं आणि स्वतः रास्त्यांशीं झाले. पुढें कालवक्र फिरल्यामुळें, त्यांचे चिरंजीव बळवंतराव हे रोजगारधंदा पहाण्यास पुण्यास येऊन राहिले.

ह्या बळवंतरावांचे चिरंजीव परशुरामपंत तात्या होत. त्यांचें जन्म वाई येथें शके १७२१ त झालें. त्यांचा लहानपणचा विद्याभ्यासही तेथें झाला. ह्यांचें मोडी अक्षर फार सुरेख होतें, आणि ह्यांस जमाखर्चाची माहिती चांगली होती. ते नारायणशास्त्री देव ह्यांपाशीं संस्कृत पढले.

ह्यांचे वडील बंधु दाजीबा हणून होते, त्यांस मोरोपंतादि महाराष्ट्र कवींचीं काव्यें वाचण्याचा नाद फार होता. त्यांचा सहवासानें तात्यांस महाराष्ट्र काव्यांची रुचि लागली. पुढें प्रपंचाच्या निर्वाहार्थ तात्या पुण्यास येऊन आपले मातुल जोग ह्यांच्या पेढीवर कारकून राहिले. तरी, त्यांचा मराठी काव्यांचा अभ्यास चाललाच होता. त्यावरून मराठी भाषेच्या मार्मिकपणाविषयीं त्यांचा चांगला लौकिक होऊन, तेव्हां, बोर्ड आफ् एज्युकेशन ह्या मंडळीनें मराठी कोश तयार करण्याकरितां जी विद्वान् मंडळी नेमिली, तींत तात्यांची योजना झाली. ह्याच सुमारास विश्रामबागेत सरकारी छापखाना स्थापना झाला, त्यावर देखरेख, पुणेकालेजाच्या प्रिन्सिपालाच्या नात्यानें, मेजर क्यांडीसाहेबांची होती, तेथें त्यांची आणि तात्यांची ओळख झाली, आणि तात्यांच्या मराठी भाषेच्या मार्मिकपणाविषयीं त्यांची खातरी झाली. पुढें त्या साहेबांस सरकारी शाळांकरितां मराठी पुस्तकें लिहिण्यासाठीं सरकारानें मराठी ट्रान्सलेटर नेमिले. तेव्हां त्यांनीं तात्यांस आपले हाताखालीं पंडित हणून नेमून घेतलें. ह्या जागेवर तात्या अखेरपर्यंत होते. ते मेजर क्यांडीसाहेबांचा उजवा हात होते. मराठी क्रमिक पुस्तकांतल्या सगळ्या नव्या कविता तात्यांच्या आहेत.

सरकारी काम संभाळून तात्यांनीं अनेक मराठी ग्रंथ केले आहेत त्यांचे तीन प्रकार आहेत:—

१. संस्कृतावरून मराठी केलेले—ह्यांत शाकुंतल, वेणीसंहार, उत्तररामचरित, मृच्छकटिक, नागानंद आणि पार्वतीपरिणय हीं नाटकें प्रमुख होत. हीं भाषांतरें आहेत. शब्दास शब्द ठेवणें हें काहीं

खरें भाषांतर नव्हे, तर मूळावरून जो रसाविर्भाव होतो, तो भाषांतरा-
वरून झाला पाहिजे, हें भाषांतराचें मुख्य तत्व तात्यांच्या ग्रंथांत चांगलें
व्यक्त होतें. ह्याचें प्रमाण पाहायाचें असल्यास, वेणीसंहारांतली “ ती
भीमाची वार्ता परिसुनि ” ही लावणी आणि मृच्छकटिकांतली “ वसंतसेना
नायकिर्णाचा वाडा ” ही लावणी वाचावी. तात्यांचीं भाषांतरें हीं भाषा-
तरें वाटत नाहींत, मूळ ग्रंथ वाटतात. त्याचा थोडासा मासला येथें
दाखवितों.

कण्वाचे उद्धार.

जाते आज शकुंतला ह्यणुनियां वाईट वाटे मला
येती दाटुनि अश्रुपूर नयनीं हा कंठही दाटला
झेहें दुःख पहा वनांत वसल्या मातेहि होतें असें
होईना मग तें प्रपंचिक जनां कन्यावियोगें कसें.

१.

शकुंतलेस बोध.

शुभ्रुषा पतिची करीं सवतिशीं स्नेहप्रवृत्ती धरीं
केलें यद्यपि अप्रिय स्वपतिनें कोपूं नको अंतरीं
राही सावध फार गर्व न धरीं दासीं करावी दया
येणें पावति थोर मान युवती होती दुजा अप्रिया.

२.

भीमाची प्रतिज्ञा.

जी ही गदा समकरांत सदैव नाचे
घातें इच्या चुरिन ऊरु सुयोधनाचे
रक्षें तयांतिल विलेपिन मी स्वपाणी
ह्याहींच वांधिन सखे तव मुक्त वेणी.

शाकुंतल.

वेणीसंहार.

३.

२. जुन्या कवींच्या काव्यांचा संग्रह—ह्यांत नवनीत भाग पहिला, नवनीत भाग दुसरा, केकादर्श, आणि माधव चंद्रोबांनी कित्ती एक वर्षे चालविलेला सर्वसंग्रह ह्यांचा समावेश होतो. ह्यांपैकी, नवनीत तर, चाळीस पन्नास वर्षांमागे आह्मी मराठी शालेंत होतो तेव्हांपासून, तुकाराम रामदासादिकांच्या कृतींशीं विद्यार्थ्यांचा परिचय करून देण्यास कारणीभूत झालेले आहे. दादोबांची यशोदापांडुरंगी सामान्य लोकांस समजायास फार जड जाऊं लागली, हणून तात्यांनीं केकादर्श केला. तो पाहिला हणजे तात्यांची कविता समजून सांगण्याची अप्रतिम शैली दिसून येते. आणखी आपल्या महाराष्ट्रकवींचा जीर्णोद्धार व्हावा हणून त्यांनीं सर्वसंग्रहास साह्य केले. तेणेंकरून महाराष्ट्रकवींचीं काव्ये लोकांच्या हस्तगत झालीं. शिवाय, रावबहादुर शंकर पांडुरंग पंडितांनीं तुकारामाची गाथा सरकारच्या आश्रयानें इंदुप्रकाशांत प्रथम छापून काढिली त्या कामांही त्यांना तात्यांनीं पुष्कळ मदत केली. त्यांची अर्थ लावण्याची पद्धति फार सरळ असे. शब्दांची ओढताण करणें, अथवा एका कवितेचे अनेक अर्थ करण्यासाठीं ती धिंजीत वसणें हें त्यांना मुळींच आवडत नसे ती कवितेची विटंबना आहे असें ते समजत, आणि पंतांचा मूळ हेतु तसा नसावा, असें ते सांगत.

३. नवीन ग्रंथ—मराठ्यांच्या इतिहासावर सोप्या कविता, नामार्थदीपिका, बालबोधामृत, कादंबरीसार, वृत्तदर्पण, पाठावलि भाग पहिला, पाठावलि भाग दुसरा (हीं शेवटींचीं संस्कृत आहेत) हीं पुस्तके लक्षपूर्वक पाहिलीं हणजे एक विशेष गोष्ट अशा दिसून येत.

की, सामान्य प्रतीच्या लोकांस सुलभ रीतीनें ज्ञानलाभ व्हावा, हा तात्यांचा मुख्य प्रयत्न होता. आणि तो उत्तम प्रकारें सिद्धीस गेला आहे.

ह्या सगळ्या ग्रंथांचें अवलोकन केलें ह्मणजे तात्यांस महाराष्ट्रभाषा किती वश होती, गूढार्थ सुलभ करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य केवढें होतें आणि काव्यरसपरिपाक यथास्थित उतरण्याची सामुग्री त्यांचे ठायीं किती होती, हें सहज ध्यानांत येतें. आणखी त्यांच्या अगदीं निकट मित्रांच्या सांगण्यावरून अर्भें कळलें आहे कीं, तात्यांस कविता करण्यास फार वेळ लागत नसे. विषयाची योजना झाली कीं, त्यांच्या लेखणीतून कविता भुरूभुरू बाहेर पडत असत.

मूळांतला रस सगळा आणून, सुंदर शब्दयोजना करून, कविता कशी रचावी, हें तात्यांस फार चांगलें येत होतें. त्यांचें एक ठळक उदाहरण व्हिक्टोरिया महाराणीसाहेबावरच्या त्यांच्या श्लोकांत व्यक्त झालें आहे. ह्या श्लोकांतला मूळार्थ इंग्लिश कवितांत आहे, हें सर्वास टाऊक आहेच:

सौख्याची पूर्ण खाणी चिरसमय असो आमुची मुख्य राणी
आद्दांला हे शिराणी ह्मणुनि निजमुखें लोक गाऊत गाणीं
जीचीं सर्वत्र ठाणीं सबलहि बघुनी जोडिती शत्रु पाणी
व्हिक्टोरिया निशाणी धरुनि चहुंकडे चालती शुद्ध नाणीं-

ह्यांतल्या 'आणी' ह्याच्या आवृत्तीवरून वामनपंडितांच्या काव्यरचनेचा भास होतो. आद्दांस तर असें वाटतें कीं, इंग्लिश पद्यांतल्या ज्या अर्थाच्या प्रदर्शनार्थ ही कविता लिहिली आहे, त्या अर्थापेक्षांही थोडीशी गोडी हींत अधिक आली आहे.

तात्या मोठे रसिक आणि मर्मज्ञ होते. त्यांत महाराष्ट्र कविता खावण्याच्या कामी—आणि त्यांतही मोरोपंताच्या आर्या लावण्यांत—तर त्यांचा हातखंडा असे. त्याविषयी त्यांस नेहमीं मोठमोठ्यांचीं दूरदूरच्या ठिकाणांतून पत्रे येत. त्यांचीं समर्पक उत्तरे ते, तिळमात्रही आळस न करितां, जेव्हांचे तेव्हां मोठ्या आनंदानें देत. आणि महाराष्ट्रांत कवींचें माहात्म्य वाढत चाखलेलें पाहून त्यांस मोठा संतोष होई. मोठ्या विद्वान् लोकांतसुद्धां त्यांची एवढी आख्या होती कीं, थोरले चिपळूणकर देखील अडलेली आर्या त्यांस विचारीत असत. मोरोपंतांविषीं त्यांचें ठायीं अत्यंत पूज्यबुद्धि होती. मोरोपंतांच्या काव्यास कोणीं नांव ठेविलें कीं त्यांना अतिशयित राग येत असे. आणि खरोखरीच मोरोपंतांचें हद्गत बरोबर सभजणारा पुरुष महाराष्ट्रांत ह्यांच्याभारखा दुसरा कोणी झाला नाहीं.

ह्यावस्तून सहज लक्षांत येईल कीं, परशुरामपंत तात्यांनीं संस्कृताचें प्राकृत करून, नवीन कविता रचून, आणि जुन्या कविता लोकांत प्रसिद्धीस आणून महाराष्ट्र भाषेची फार मोठी सेवा केली आहे. त्यांचे सगळे ग्रंथ सुलभ, रसाळ आणि मनोरंजक आहेत. त्यांच्या लिहिण्यांत संदिग्धता कशी ती मुळींच नाहीं. त्यांच्या योगानें ते आबालवृद्धांग प्रिय झाले आहेत.

जसे कृष्णशास्त्री चिपळूणकर तात्यांस थोर समजत, तशीं तात्यांचे अत्यंत पूज्य बुद्धि शास्त्रीबुवांच्या ठायीं होती. वेणीसंहार नाटकाच्य शेवटीं श्लोक आहे:—

वेणीसंहारणाख्य नाट्य कविनें केले असे संस्कृती
ते म्यां पाहुनियां तरो उतरिले भाषांतरें प्राकृतीं

ते कृष्णें रसवित्तमें बुध्वरें अत्यादरें शोधिलें
कां तेंणें रसिकांचिया निजरसें चित्तासि सरोधिलें.

तात्यांची प्रकृति पहिल्यापासून चांगली सुदृढ आणि निकोप होती. ते मितहारी होते. त्यांची रहाणी अगदी साधी असे, ते देवभोळे, सत्यवादी, भाविक आणि भक्तिमान असत. ते अगदी खरे खरे हिंदू होते. ते सर्वांशीं प्रेमानें आणि नम्रतेनें वागत असत. त्यांच्या पहिल्या कुटुंबास आपत्य होईना हणून, बहिणीच्या व पहिल्या कुटुंबाच्या आप्रहास्तव त्यांनीं, आपले वयाचे चाळिसावे वर्षीं दुसरें लग्न केलें होते. ह्या दोन्ही बायका एकमेकींशीं मोठ्या प्रेमानें आणि सुखासमाधानानें रहात असत. अशा प्रकारची सवतींची वागणूक कंचित दृष्टीस पडते. दोर्घावर तात्यांचा लोभ एकसारखा असे. थोरलें कुटुंब तात्यांच्या आधीं सुमारें सहा महिने वारलें. त्या वेळीं, त्यांस फार दुःख झालें आणि शव धरावाहेर काढतांना पाहून ते, हुंदक्यासरसें ह्मणालें, “मी छवकरच तुझे मागोमाग येतो.” त्याप्रमाणें, आपल्या सहचारिणीस जणूकाय वचन च दिल्यासारखें, बरोबर साहा महिन्यांनीं, शके १८९६ च्या गोकुलाष्टमीच्या दिवशीं दोन प्रहरीं, खोकल्याच्या आजारानें त्यांचें देहावसान झालें. त्या वेळीं त्यांचें वय ७६ वर्षांचें होतें.

तात्यांनीं भाषांतर केलेल्या नाटकांपैकीं मृच्छकटिक व वेणीसंहार हीं दोन नाटके महाराष्ट्र रंगभूमीवर अनेक वेळा प्रयोग रूपानें आली आहेत. व नागानंद नाटकाचा प्रयोग एकच वेळा पुण्याच्या रंगभूमीवर सुमारें २५ वर्षांपूर्वीं झाला होता. निव्वळ मराठी वाचकांस व प्रेक्षकांस मृच्छकटिक नाटकाची ओळख तात्यांच्या भाषांतरानें झाली आहे. प्रथम १८७८

सालीं याचा प्रयोग पुण्याच्या रंगभूमीवर सांगल्याकर मंडळीकडून करविण्यांत आला. त्या वेळीं या प्रयोगानें आवावांद्वादस वेड लावले होते. वेणीसंहार १८७९ सालीं आर्योद्धारक मंडळीनें रंगभूमीवर आणले. त्याचाही प्रयोग प्रेक्षणीय झाला होता. तात्याच्या वेळेस पौराणिक नाटकाचा प्रघात फार असे, त्यामुळे जुन्या कवींचीं नाटके पाहण्याची कल्पना कोणाच्या ध्यानांत अली नाहीं. व त्यावेळीं रंगभूमीवर करून दाखविण्यासारखीं नवीन नाटकेही कोणी फारशीं लिहिळीं नाहींत. पौराणिक आख्यानावर कविता करणारे बरेच कवि होते व त्यांसच नाटककार ह्मणत. तात्यांनीं वेणीसंहार, उत्तररामचरित्र वगैरे नाटकांतूनहीं पौराणिक कवीच्या धरतीवर कांहीं ठिकाणीं पद्ये घातलीं आहेत. तीं मोठीं रसाळ आहेत.

तात्यांनीं मराठी भाषेची मोठी लज्जा राखली आहे. कारण आमच्या प्राचीन नाटककारांच्या बहुतेक नाटकांचीं भाषांतरे अगोदरच पर भाषेंत होऊन गेलीं होतीं. आणि मराठी भाषेंत एकही नाटक नव्हतें. हाकमीपणा तात्यांनीं भरून काढला. व हे काम त्यांनीं केले नसतें तर मराठी भाषेच्या कोशाचें व मराठ्यांच्या इतिहासाचें काम जसें इंग्रजी ग्रंथकारांनीं केले तसें आमच्या संस्कृत नाटकाचें महाराष्ट्र भाषेंत भाषांतर करण्याचा, ही प्रसंग एखाद्या आंग्लपंडितावर येण्याचा संभव होता या संवधानें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे उद्धार वाचण्यासारखे आहेत. ते ह्मणतात:

“आमच्या देशाच्या सुदैवेंकरून याविषयाकडे [संस्कृत कवि] इंग्रजी पंडितांचें लक्ष बाकी सर्वापेक्षां अगोदर लागल्यामुळे, व त्यांच्या द्वारे ते

इतर युरोपीय राष्ट्रांसही लवकरच अवगत झाल्यामुळे त्याची जगन्मान्यता तेव्हाच स्थापित झाली. आमच्या गीर्वाण भाषेंतील काव्यामृत सागराचा एक नुसता पेला चाखतांच द्वीपांतरवासी महान महान् पंडित अत्यंत विस्मित होत्साते केवळ तळीन होऊन गेले:- कोणी आपला कवित्वगर्व सांडला; कोणी स्वतः अवध्या जगाच्या स्तुतीस पात्र असतां नम्रत्वेकरून आमचे भाट बनले, कोणीतर आनंदभरांत प्रत्यक्ष देहभानही विसरून गेले! हा सर्व प्रकार झाल्यास पुरती शंभर वर्षेही छोटलीं नाहींत, तोंच आमच्या प्राचीन आर्यभाषेचा पगडा साऱ्या जगावर वसून तीस अनेक प्रकारांनीं अग्रगण्यत्व आले आहे; तिचा अभ्यास जगांतील सर्व मोठे मोठ्या पाठशाळांतून आस्थेनें सुरू होऊन आमच्या जुन्ना महान् ग्रंथकारांस पुस्तकालयांतून मुख्यस्थान प्राप्त होत चाललें आहे; आणि जे वेदादि ग्रंथ आमच्या अटोकाट ज्ञानास्तव आह्मांस येथें मातीच्या मोलाचे झाले आहेत तेच गुगोपियन पंडितांस केवळ अमोल वाटून टेम्स, व्हाइन् मिसिसिपी वगैरे नद्यांचे तीरी त्याचा घोष चालू झाला आहे! अशा समर्थी आपल्या देशांत प्रस्तुत विषयाविषयीं जें विलक्षण औदासीन्य आढळतें त्याचा मोठा चमत्कार वाटतो. पाणिन्यादि शास्त्रकारांचा कालिदासादि कवींचा, वगैरे ज्यांस अतिशयित अभिमान वाढावा, व त्यांच्या बुद्धिमत्वाचें स्वरूप समजून घेण्याविषयीं ज्यांस अतोनात हौसअसावी, तेच लोक साऱ्या जगांत त्यांविषयीं केवळ बेफिकीर झाले आहेत व आपल्या घरची माहिती परस्थ लोकांनीं आपणांस सांगायी याची त्यांस विलकुल लाज वाटत नाहीं; हें आमच्या देशाची खरी स्थिती चांगली मा-

हीत नाही त्यांस क्षणभर तरी खरें वाटेल काय? ”

आमच्या नाटका संबंधाचा प्रकार असाच झाला. शाकुंतल नाटकाची थोरवी आह्लास इंग्रजी भाषेच्या द्वारे सर वुड्लयम जोन्स यांचाकडून प्रथम कळली. आमच्यांत नाटकग्रंथ किती आहेत व नाटकशास्त्रावर ग्रंथ किती आहेत याची माहिती आह्लास जितकी “वुड्लसनच्या हिंदुथिएटर” ग्रंथावरून प्रथम झाली तितकी आमच्या स्वतःच्या शोधकपणामुळे झाली नाही. तात्यांनीं संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरें करून मराठी भाषेंत नाटकें नाहींत हा आरोप काढून टाकला. यांचीं नाटकें निव्वळ भाषांतररूप आहेत त्यामुळे संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणारांस तीं उपयोगी आहेत; परंतु विशेषतः उत्तररामचरित्र, मृच्छकटिक आणि वेणीसंहार हीं नाटके प्रयोगदृष्ट्या अत्यंत सरस आहेत. तात्यांची मराठी भाषा अगदीं निर्भळ आहे. तात्यांच्या वेळीं इंग्रजी भाषेचा आतां इतका प्रसार झाला नसल्यामुळे आतां सारखें छेके पंजे त्यांच्या भाषेंत सांपडावयाचे नाहींत. अंतःकरणंत ज्या ओघानें विचार यावयाचे त्याच ओघानें ते कागदावर पडावयाचे इतका त्यांच्या भाषेंत सुलभपणा असे. “बालबोधामृत” ह्मणून त्यांच्या सुमारे २६० आर्या आहेत. त्या मुलांचा मनावर ठसण्यासारख्या फारच साध्या भाषेंत त्यांनीं रचल्या आहेत. यांतील कांही मासल्याकरितां खालीं दिल्या आहेत:—

थोरांस मान देई सख्य करी स्वसम जे तयांसंगें
असती लहान त्यांचा घेई समाचार जाउमी अंगें ।
उत्तम आचरणानें मनुजाचा देह होतसे शुद्ध

बाह्य इंद्रियें अपुल्या वश ठेवावीं असें ह्मणाति बुद्ध
एव्हांचि काय वाई पुढें करूं स्वहित बोलशील जरी
बारे नसे भरंवसा आयुष्याचा मनांत हेंच धरीं ।

नसे भरंवसा क्षणाचा कोण उद्यांचा धरील विश्वास
बघतां बघतां गेले मेले आहेच विदित विश्वास ।

वाईट बरीं कर्में कराया मुख्य हेतु मनाचि असे
तें वश ठेवाया हा अभ्यासाविण दुजा उपाय नसे ।

जिकडे जिकडे जाइल मन तिकडे पाठवुनि विवेकास
आणावें परत बळें तें यावें आपल्या वशतयास ।

अंकित नव्हा मनाचे मन अंकित करुनि आपुलें ठेवा
मग सहज ध्याल नीति प्रीतिनें घेतसा जसा मेवा ।

हें बोधामृत केलें द्याया बालास परशुरामानें

सामानें मन त्यांचें बळवायां स्वपरसुहितकामानें ।

तात्यांस तीन पुत्र होते. परंतु वडील पुत्र सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी आप-
ल्या ऐन तारुण्यांत परलोकवासि झाले. त्यांनां यांत्रिक कलेचा फार नाद
असे ह्मणून ते अमेरिका वगैरे परदेश मुद्दाम पाहून आले होते. दुसरे
चिरंजीव भाऊ साहेब हे हल्लीं धुळ्याच्या विद्यालयाचे मुख्याधिकारी असू-
न नाट्यकलेचे फार मार्मिक आहेत. व तिसरे पुण्यास नोकर आहेत.

विनायक जनार्दन कीर्तने.

जन्म शके १७६३ सन १८४०

मृत्यु शके १८१४ सन १८९१.

C. S. P

महाराष्ट्रीय नाटककार.

विनायक जनार्दन कीर्तने.

कीर्तने हे परशरामपंततात्यांचे समकालीन नाटककार होते. तात्यांनीं संस्कृत नाटकांची भाषांतरें करण्यास सुरुवात केली व कीर्तन्यानीं स्वतंत्र नाटकरचनेस सुरुवात केली. भाषा व नाटकविषय या दृष्टीनें यांची दोनच नाटके पण सर्वोत्तम आहेत, व नाटककार ह्मणून त्यांना तात्यांच्या बरोबरीनें आद्य मानण्यास ते सर्वथैव योग्य आहेत. कीर्तने यांची योग्यता इतर नाटककारापेक्षां अधिक असण्याला मुख्य कारणें दोन आहेत. एक, त्यांनीं प्रथम जें नाटक रचलें तें अगदीं अल्पवयांत ह्मणजे विसाव्या वर्षीं रचलें, व तें इतकें सुरस झालें आहे कीं, त्या तोडीचें नाटक महाराष्ट्र भाषेंत क्वचित्च सांपडेल. विनायकरावांच्या योग्यतेचे त्यांच्या वेळीं व नंतरही पुष्कळ नाटककार झाले, परंतु स्वतंत्र नाटक लिहिण्याचें फारच थोड्यांनीं अनुकरण केलें आहे. दुसरें कारण, त्यांनीं ज्या वेळीं हीं नाटके रचलीं आहेत तो काळ नाटकरचनेस फारसा अनुकूल होता असें नाहीं. त्यावेळीं फक्त पौराणिक नाटकांची प्रवृत्ति असे. उत्तम उत्तम नाटकगृहें, देखावे, पडदे या गोष्टींशीं आमच्या लोकांवा मुळींच परिचय झालेला नव्हता. मुंबई व पुणे या ठिकाणींच कदाचित् एखादें दुसरें नाटकगृह असेल. इतर ठिकाणीं तर मोकळ्या जागेंत किंवा एखाद्या मोठ्या देवळांत किंवा वाड्यांतच नाटके करण्याचा प्रवात असे. अशा वेळेची कीर्तन्यांची नाटकरचना जणूं महाराष्ट्रांत त्यांच्यापूर्वीं शेंपन्नास वर्षे अनेक नाटकग्रंथ व त्यांचे प्रयोग होत असत अशा पद्धतीची झाली आहे. भाषेसंबंधानें तर विनायकरावांचीं नाटके अव्वल प्रतीचीं आहेत.

इंग्रजी रचनेची तिच्यावर छायासुद्धां त्यांनीं पडू दिली नाहीं, हें पुढें त्यांच्या नाटकांतील जे दोन प्रवेश दिले आहेत त्यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईलच.

विनायकराव यांचें सविस्तर चरित्र पुस्तकरूपानें रा. रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनीं १९०४ सालीं प्रसिद्ध केलें आहे, व तें निःपक्षपातानें लिहिलें असल्यामुळें मनोरंजक व बोधपर झालें आहे. परंतु नाटककार या दृष्टीनें त्या चरित्रांत फारसा विचार केला नाहीं. राजकारणी पुरुष झणून त्यांची योग्यता अधिक आहे, परंतु त्यामुळेंच नाटककार झणून त्यापेक्षांही त्यांची योग्यता आत्मी अधिक समजतां. कारण कधीं काळीं महाराष्ट्रीय नाटककारांचा इतिहास होणें असेल तेव्हां नाटककारांच्या योग्यतेची पायरी लावतांना, प्रमुख नेटीव्ह संस्थानांतील नायब दिवाण, दिवाणासारख्या हुद्यापर्यंत चढलेला एक मुत्सद्दी, महाराष्ट्र भाषेचा एक उत्तम नाटककारही होऊन गेला ही अत्यंत भूषणास्पद गोष्ट त्यांत नमुद करण्यासारखी आहे. कीर्तने यांनीं लिहिलेलीं नाटकें ते वरील बहुमानाचें पद चढण्यापूर्वींच लिहिलीं होती ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी तिच्यावरूनच त्यांच्या बुद्धीची तारीफ करावीशी वाटते.

विनायकरावांचा जन्म १८४० मध्ये झाला. यांचें मूळचें आडनांव वनसरे असें होतें; परंतु यांच्या पूर्वजांपैकीं, एकास कीर्तनाचा छंद विशेष झणून 'कीर्तने' हें नांव पडलें. विनायकरावांच्या वडिलास कोल्हापूर संस्थानांत नोकरी होती, व ते वाढत वाढत कारभार्याच्या हुद्यापर्यंत चढले होते. विनायकरावांचा शिक्षणक्रम १८९६ पर्यंत कोल्हापूरच्या इंग्रजी विद्यालयांत झाला. न्यायमूर्ती रानडे हे यांचे सहाध्यायी होते हें सांगितलें झणजे यांच्या शिक्षणक्रमाविषयी

दुसरें सांगावयास नकोच. पुण्यास जशीं कांहीं वर्षें बुद्धिमान माणसें उदयास येण्याची परंपरा लागली होती, तशीं कांहीं वर्षें कोल्हापूरच्याही वांट्यास आली होती. रानडे, कुंटे, कीर्तने, श्रीधर विठ्ठल दाते, किलोस्कर हायकोर्ट वकील, इत्यादि महाराष्ट्रांतले बुद्धिमान पुरुष कोल्हापूरच्या विद्यालयास अलंकृत करणारे होऊन गेले आहेत. असो; १८५६ सालीं विनायकराव मुंबईस विद्याभ्यासाकरितां आले. १८५९ सालीं प्रथम प्रवेशपरिक्षा स्थापन झाली, तिच्यांत हे पसार झाले. पुढें दोन वर्षें त्यांनीं मुंबईच्या कॉलेजांत अभ्यास केला. परीक्षेस गेले—परंतु त्यांत यश आलें नाहीं झणून त्यांनीं तो क्रम सोडला—येथें त्यांची विद्यार्थीदशा संपली. *

परंतु याच सुमारास महाराष्ट्राच्या वाङ्मयाच्या इतिहासांत अजरामर अशी कृति त्यांनीं करून ठेवली ती—“ थोरले माधवराव पेशवे यांचें नाटक ” ही होय. हें नाटक लिहिण्यास काय कारणानें त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली यासंबंधानें त्यांच्या चरित्रांत किंवा नाटकाच्या प्रस्तावनेंत कांहीं उल्लेख नाहीं. परंतु त्यावेळीं सत्तावन-सालचें बंड शमून नुकतीं तीन वर्षें होऊन गेलीं होती. पेशवाईच्या स्वराज्यवैभवाच्या कल्पना तोंपर्यंत लोकांच्या अंतःकरणांत जागृत असतील. त्यामुळेच कदाचित् कीर्तन्यांच्या ठिकाणीं नाटक लिहिण्याची स्फूर्ति झाली असावी. ऐतिहासिक नाटकें प्रसिद्ध होण्यास हाच आरंभ झाला. यापूर्वीं रंगभूमीवर पेशवाईतील कांहीं भाग त्याला “ फार्स ” ही संज्ञा देऊन मुंबईच्या नाटक मंडळ्या करून दाखवीत

* अण्णासाहेब किलोस्कर यांचे चरित्रांत कीर्तन्यासंबंधानें जी माहिती दिली आहे तिच्यांत कीर्तन्यांच्या नांवापुढें उपपद दिलें आहे. परंतु तें चुकीचें आहे असें मागाहून समजलें.

होत्या. कीर्तन्यांच्या या नाटकांनं माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीचें हुबेहुब चित्र उभें केलें आहे. सदर नाटकांत काल्पनिक गोष्टी व काल्पनिक पात्रें न घुसडतां इतिहासाला धरूनच त्याची रचना केली आहे. पूर्वी जेव्हां याचे प्रयोग होत असत तेव्हां प्रत्यक्ष स्थितीचा अनुभव आपण घेतों कीं काय, अशी प्रेक्षकांची चित्तवृत्ति होत असे. नाटकांत कोठें अद्भुतपणा किंवा कांहीं बिचित्र प्रसंग नाहींत; परंतु कीर्तन्यांनीं मनुष्य स्वभावाचें प्रसंगाला योग्य अशा भाषेंत चित्र उठविल्याकारणानें एकंदर प्रयोग अंतःकरणावर ठसा उठवीत असे. माधवराव पेशवे हे प्रजापालनदक्ष होते अशी त्यांची कीर्ति आहे, व रामशास्त्रीही मोठे निस्पृह होते, अशाबद्दल ख्याति आहे. या नाटकांतील प्रमुख भूमिका ह्यणजे रावोवादादा, आनंदीवाई, रमावाई, किंवा त्रिंबकरावमामा, सखारामवापू वगैरे मराठी राज्यांतलीं शहाणीं व शूर पात्रें जशीं आपण ऐकत आलों आहोंत, तशींच कीर्तन्यांनीं नाटकांत उमटविलीं आहेत. पुढें रामशास्त्री व माधवराव यांचा संवाद दिला आहे त्यावरून त्यांचे स्वभाव नाटककर्त्यांनीं किती बरोबर रेखाटले आहेत याची कल्पना होईल.

प्रवेश ९, शनवारवाढा.

माधवराव आणि रामशास्त्री.

माधवराव—या शास्त्रीबोवा, ठीक आगमन झालें; आपली स्वारी प्रातःकाळीं आली होती; परंतु जप करीत बसलों होतों, त्यामुळें गांठ पडली नाहीं. ब्राह्मणकुलांत जन्म घेतला आहे त्याअर्थी त्यासारखें कांहीं केलें पाहिजे. जन्मास आल्याचें कांहीं सार्थक नको ?

रामशास्त्री—तसेंच आह्मांसही सार्थक केलें पाहिजे. योगसाधनाचे मार्ग फार उत्तम आहेत. सर्व त्रिभुवनव्यापक आनंदरुही, असांही असतां अहंकारमोहादि

शत्रूंनीं बद्ध झालेला जो परमात्मा त्याच्या मुक्तीची इच्छा असल्या ठिकाणी झाली आहे; येणेकरून जीवात्म्याचे कल्याण होईल. मीही तेंच साधन करणार; परंतु तसें करण्यास हीं ऐहिक सुखे उपयोगी नाहींत. सर्वसंगपरित्याग करून सुक्षेत्रीं सावधानचित्तानें अधिष्ठित झालें पाहिजे. अतएव काशीक्षेत्रीं जावयाची योजना करून आपली आज्ञा घेण्यास आलों आहे. आपलीही तशीच इच्छा आहे ह्मणून दुसरी विनंति करितों कीं, आपणही प्रस्थान ठेवून मजबरोबर येण्याचें करावें. काशी ह्मणजे केवळ प्रति कैलास आहे. तेथें जान्हवीच्या पवित्र उदकाचें त्रिकाल स्नान करून जपजाप्य, योगसाधन व भगवंताच्या मंगल नामाचें स्तवन हींच करण्यांत कालक्षेप करूं.

माधवराव—आपला भाव माझ्या पुढा लक्षांत आला नाहीं; परंतु साधारण असें वाटतें कीं, जपजाप्य करीत बसलों होतो त्यावर आपला रोख आहे.

राम०—माझ्या बोलण्यांतील भाव इतकाच कीं, आत्मस्वरूप ओळखण्याची आपणांस इच्छा झाली आहे, ही फार चांगली. याजकरितां आपण मजबरोबर काशीस चलावें. मी आपणांकडून योगमार्गीचें अध्ययन करवीन.

माधव०—आतां तर समजलोंच. मी पूर्वी बेललों तेंच. शास्त्रीबाबा, आपण योग्य पुरुष आहां. आपली निस्मृहता पाहून माझें पूर्ण समाधान झालें. आतां आपलें वास्तविक ह्मणणें कळवा.

रामशा०—श्रीसंतांचा.....

माधव०—सधाची थट्टा नको. खरें तें सांगा, मी उपदेशास पात्र आहे.

रामशा०—(हसून) श्रीसंतांची थट्टा करण्याची माझी योग्यता न हीं. आपण जप करीत मध्यान्हकाल होईतोपर्यंत जर बसलां, तर प्रजेचें सरक्षण कसें होईल ? मुख्यांनीं कारभार पाहण्याचें सोडिलें ह्मणजे हाताखालील कामगार अर्थातच आळशी होतात. असें झालें ह्मणजे गरीबगुरीबांची दाद कशानें लागत ? आपण जप करीत दोनप्रहरपावेतो बसणार असें जेव्हां ऐकिलें तेव्हां तो जप सर्व अनिष्टाचा असा मला भासला. आतां आपला मुख्य धर्म प्रजापालन हाच होय. तें जर सशास्त्र झालें तर त्यांतच आपणास मुक्ति आहे. आपण प्रजेचें संकट दूर करून तिचें रक्षण करावें आणि तिनें आपणासाठीं परमेश्वरापाशीं वर

३४ महाराष्ट्रीय नाटककार--विनायक जनार्दन कीर्तने.

मागावा असा परस्परसंबंध ज्या राज्यांत राहतो, त्या राज्यास वैकुंठाचीच उपमा योग्य. यास अनेक शास्त्राधार आहेत. केवळ माझेच ह्मणणे असे नाही.

माधव०—मला शास्त्राधार आपणापुढे नकोत. आपणच जागृत शास्त्रावतार आहां. शास्त्रीबावा, आज मला आपण मोठ्या संकटांतून बाहेर काढिले. नाहींतर लोकांना थोड्याच दिवसांत माझा कंटाळा आला असता. कारभारी निस्पृही पाहिजेत ते एवढ्याचकरितां.

राम०—माझ्या बोलण्याचा श्रमितांस क्रोध आला नाही यावरूनच लोक आपल्या स्वभावाची तारीफ करतील. आतां मला आज्ञा असावी.

माधव०—उत्तम. मला आणखी काहीं गोष्टी विचारावयाच्या आहेत; परंतु आतां अवकाश दिसत नाही. दुसरी एखादी संधि लवकरच येवो.

राम०—मी आपला सेवक आहे, दर्शनास दररोज येतच असतो.

(रामशास्त्री निघून जातो.)

माधव०—भला निस्पृही ब्राह्मण ! शाबास ! शास्त्रीबोवास न्यायाधीश केल्या-पासून मुलखांत आवादी झाली यांत नवल नाही. असला पुरुष विरळा. माझे सर्व स्तुत्य उद्देश आतां त्यांस कळवून त्यांचें अनुमोदन विचारितों. कोण आहेरे बाहेर-बहिरू-जयाजी-

जयाजी—जी सरकार. आज्ञा, हजर हय.

माधव०—जयाजी, रामशास्त्रधांकडे जा आणि ह्मण कीं, रात्रीं मीं बोलाविले आहे.

जयाजी—आज्ञा सरकार, (निघून जातो.)

पुढील प्रवेशांत राज्यव्यवस्थेसंबंधीं संवाद आहे तो वाचण्यासारखा आहे.

प्रवेश ६, दिवाणखाना.

राम०—(दिवाणखान्यांत) कायरे ? कृष्णा गायकोड, श्रीमंतांची स्वारी आंत आहे कीं नाही ? शोध करून ये वर, मी आलों आहे ह्मणून विनंति कर.

कृष्णा—जी हुकुम. आब्या, आब्या, ऊठ ऊठ, घे काठी. (आबा जाऊन आल्या-
नंतर) जी सरकार, हुजूरस्वारी तर वाडुळ येऊन बसलीया. अर्जे केला,
आमंदी हटकलय. [रामशास्त्री आंत निघून जातो.]

माधव०—(ताजीम देऊन) नमोनमः, यावें शास्त्रीबावा, आपला येतो ह्मणून
निरोप आल्यावर येथें येऊन बसलों.

राम०—सेवकास मान देण्याचा हा एक मार्ग आहे. नाहीतर आमचा निरोप
गेल्याबरोबर आपण यावें ही आमची कोठली योग्यता? धन्यानें चाकरास
आहो झटलें ह्मणजे सर्व आहो ह्मणतात.

माधव०—वसा, शास्त्रीबावा, हा लोड.

राम०—आज्ञा.

माधव०—बोलावूं पाठविण्याचें कारण असें कीं, लोकांस सुखावह होतील अशा
कांहीं गोष्टी करण्याचा आपण आपणांकडून पाया घालावा, असें वारंवार
मनांत येतें; याविषयी आपली सल्ला विचारावी असा! आज माझा कितीएक
दिवसांचा विचार आहे; परंतु वानर ह्मणतें, पहाट झाली ह्मणजे घर बांधूं,
तशी गत झाली. एवढ्याकरितां जासूद पाठविला. आपलें मत कसें आहे?

राम०—प्रजापालकांचा हा धर्मच आहे कीं, त्यांनीं सदैव लोककल्याणार्थ युक्ति-
प्रयुक्ति जडवाव्या. आह्मांकडून राजधर्माचें अध्ययन करवीत असतां आमचे
आचार्य वारंवार ह्मणत कीं, प्रजेस सौख्य व्हावें एतद्विषयी जो दक्ष तो राज-
लक्ष्मीपासून आपण किंचितही शोभा न पावतां उलटां तीस शोभा आणितो.
भगवंतानें आपणास लोकांच्या दुःखाचा परिहार करण्याची बुद्धि दिली हें पाहून
वास्तविक आनंद होतो. भूतदया हा सर्वासच श्रेष्ठ धर्म आहे. सत्पुरुषांचें
असेंच लक्षण.

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दया कुर्वति साधवः ।

न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रश्चांडाः उ वेश्मनि ॥

तेच पृथ्वीपतीनीं आपण केलें पाहिजे. मलाही कांहीं सूचना करावयाच्या होत्या
त्यास आयताच हा संधि आला. लोकोपयोगी गोष्टीत दोन तऱ्हा पाळिल्या

पाहिजेत. प्रथम सांप्रत जी अव्यवस्था असेल ती समूळ उपटून टाकिली पाहिजे, नंतर दुसऱ्या नव्या उपयुक्त व्यवस्था केल्या पाहिजेत.

माधव०--आपण एक दोन सांगा; कारण माझ्यापक्षां आपणांस अनुभव फार आहे.

राम०--अश्रितांशी इतक्या नम्रतेने वागणारे राजे थोडेच असतील. या न्यायाच्या कामांत धर्मशास्त्र प्रमाणें न्याय तर चालतच आहे; परंतु किती एक असे खटले उभे राहतत कीं, त्यांच्या निर्णय व्हावा एतदर्थ अवांतरही अनेक विचार पाहणें भाग येतें. याकरितां कांहीं पंचाती ठरवाव्या आणि त्यांचे ठराव प्रत्येक ठाणे-दारांकडे पाठवावे. त्यांनीं त्यांच्या अनुलोककरून न्यायनिवाडे करावे. या कृत्यास आरंभ करण्यास आज्ञा होईल तर मी करीन. मात्र आपण माझे साहित्य करण्यास नारायणशास्त्री पटवर्धन, कृष्णशास्त्री परांजपे, जनार्दनशास्त्री आठले, महेशशास्त्री आगाणे आणि त्रिंबकशास्त्री आपटे यांस घावें.

माधव०--उत्तम आहे. असें केल्यागामून प्रजेचें चांगलें संरक्षण होईल सरें. शिवाय आपण ह्यागतां अशी मंडळी नेमल्यावर काम तडीस जाईलच जाईल.

राम०--या मंडळींत आपण मुख्य स्थानीं येऊन बसलें पाहिजे.

माधव०--अति उत्तम. अग्निहोत्र्याचा होम टळेल पण हा माझा नेम टळणार नाही.

राम०--दुसरी अशी सूचना आहे कीं, पानपतची लढाई झाली व तेथें आपला पराभव झाला त्या दिवसापासून आपल्या राज्यांत राहणाऱ्या मुसलमानांस किती एक कामगार त्रास देतात. याविषयी वंदोवस्त झाला पाहिजे. त्यांचे बंधु-जन इराणी, दुराणी, अफगाणी यांनीं जरी उन्मत्त होऊन सदाशिवरावांचा पराभव केला तरी आपल्या राज्यांत जे राहत होते त्यांनीं आपल्याविरुद्ध बोट देखील उचललें नाहीं. त्यांनीं या सुत्रसमुदांतील लाटांचा व या राज्यरीतीचा पुरा अनुभव घेतला होता. त्यापासून झालेले फायदे पुरे समजून ते राजप्रीतींत किमपि कमी नव्हते. शांत समुद्रांत बळकट नांगरलेलें गलबत तरी कांहीं हलतें पांतु त्यांचीं मनें अगदीं अस्थिर झालीं नाहीं. आपल्या सैन्यांतून सुद्धां ते लढत होते. असें असतां त्यांचा छल कोणत्या कारणानें करावा ?

माधव०—पानपत ! पानपत ! [उसासा टाकून] मराठ्यांचा पराजय ! असा; परंतु शास्त्रीबाबा, ही गोष्ट माझ्या कानीं आली नव्हती. हिंदु, मुसलमान इत्यादि अठरापगड जातींचे लोक जे कोणी आमच्या आज्ञा मानून स्वस्थ आहेत त्यांस मी आपल्या पोटच्या लेकरांप्रमाणे मानतो. त्यांना कोणी इजा दिली तर ती माझी मानखंडना असें मी समजतो. यास्तव आज्ञापत्रें लिहून शिक्रा मोर्तव करावयास आणा. त्यांत असें लिहा (रामशास्त्री टिपतात) “ आज्ञा करण्यांत घेत ऐसाजे, आमच्या कानीं अशी फिर्याद आली आहे कीं, न्याय पंचायती करण्यास ज्यांना आह्मी मुखत्यार केलें त्यांतून कितीएक यवन वगैरे लोकांस आमच्या हुकुमाविरुद्ध त्रास देतात. ऐशियांस आजतागाईतपासून आमच्या राज्याच्या कोणत्याही भागांतून, कोणत्याही वर्णांकडून, कोणत्याही कामगारांविरुद्ध तक्रिरीची वाजवी फिर्याद असल्यास त्या कामगारांस त्यांच्या गैरवर्तणुकीवरून सजा दिली जाईल. महार, मांग, चांभार, धेड, मुसलमान हे जरी जातीनें हलके आहेत तरी आपापल्या धर्मानें जोंपर्यंत चालतात तोंपर्यंत आमच्या मेहेरबानीचें सुख त्यांनीं भोगावें हें योग्य आहे. सर्वास महशूर व्हावें. ” या आज्ञापत्राकरितां शास्त्रीबाबा, मजपेक्षां आपले आभार सर्वांनीं अधिक मानावे. याचें उत्पत्तीस्थान आपण, मी उगाच कारण.

राम०—लोकांच्या आर्शिवादांचा वर्षाव आपणावर होवो ह्मणजे झालें.

माधव०—सर्वांत मोठी गोष्ट ती करावयाची राहिलीच. या वर्षारंभीं तालुके फिरावयास गेलों होतो, तेव्हां एक महा अनाचार दृष्टीस पडला. श्रीमंत लोक आपल्या बलेकरून गरीब बिचाऱ्या दरिद्री कुणव्यांस हवें तेव्हां वेठीस धरून पैसा दिल्याशिवाय पाहिजे तितकें लांब नेतात—त्यांच्या बायका पोरान्ची काय दुर्दशा उडत असेल ! असें दिसल्यापासून तेव्हांच मी जिकडे तिकडे ही चाल बंद करावी ह्मणून सांगितलें आणि येथें आल्यानंतर लेखी हुकूम पाठविणार होतो तें तसेंच राहिलें.

राम०—तरीच आपण पूर्वी अशी आज्ञा केली होती. लेखी जरी नसली तरी कामगारास ती मानणें भाग आहे. आतां नीट समजलों. काल वसईमाहालांतून अर्ज घेऊन लोक आले आहेत. तेथील सुभेदार विसाजीपंत अण्णा यांनीं त्या

३८ महाराष्ट्रीय नाटककार—विनायक जनार्दन कीर्तने.

हुकुमाविरुद्ध आचरण केलें. त्यांनीं धरलेले विगारी येथें आले आहेत. आपण आज्ञा केलेली मला ठाऊक नव्हती ह्मणून थोडा मी विचारांत होतो; परंतु आतां विसाजीपंतांनीं मोठा गुन्हा केला हें उघड आहे. त्यांस शिक्षा करणें ती श्रीमंतांनीच स्वतः येऊन करावी.

माधव०—विसाजीपंतांनीं विगारी धरिली? आणि तेंही माझ्या आज्ञेविरुद्ध? उद्यां प्रथम परवाने तयार करून मोर्तिवास पाठवा मग दुसरें काम. त्या परवान्यांत साफ लिहावें कीं, जबरीनें विगारी धरिल्यास फार मोठी सजा दिली जाईल. विसाजीपंतानें विगार्यांकडून जें सामान नेवविलें त्याची जप्ती करून लिलाव करून टाका. जो पैसा येईल त्यांतून विगार्यांची वाजवी दस्तुरी देऊन शिवाय त्या गरिबास नुकसानीवद्दल योग्य बक्षिंस द्या. बाकी उरल तें तूर्त अनामत-खात्यांत पडूं द्या. विसाजीपंतास तर कामांतून महकूब करा. असे दुष्ट लोक चाकरांत ठेवून उपयोग नाहीं.

राम०—एकदां त्यास क्षमा असावी.

माधव०—नाहीं, न्यायाधीश, या कामांत मी आपलेंही ऐकणार नाहीं. योग्य आज्ञा मोडणें ह्मणजे काय आहे हें विसाजीपंतास व सर्वांस कळलें पाहिजे.

(घड्याळावरील माणूस येतो.)

घड्याळ०—तेरा घटका रात झालीया. चवदा घटिकांचा अंवल हय, महाराज.

राम०—श्रीमंतांस मी फार वेळ खोळंबविलें, आतां आज्ञा असावी.

माधव०—बरें आहे, आपणार्शी बोलत असतां दिवसाचा तास आणि तासाचें पळही होतें. (निघून जातात.)

कीर्तन्यांची दुसरी कृति ह्मणजे “ जयपळ नाटक ” होय. हीही सर्वोत्तम आहे. व याचेही प्रयोग होत असत तेव्हां ते लोकप्रिय झाले होते. हें नाटक कोणत्या उद्देशानें त्यांनीं लिहिलें हें त्यांनीं प्रस्तावनेत सांगितलें आहे. मानवी स्वभावाचें हुबेहुब प्रतिबिंब दाखविणें हा त्यांचा मुख्य हेतु होता. व तो साधण्याकरितां एका रसाळ संविधानकाचें त्यांनीं रूपांतर मराठींत इतकें सुरस उतरविलें आहे कीं,

हैं संविधानक दुसऱ्या कथानकापासून घेतलें आहे ही कल्पनासुद्धां होत नाही. हेंही नाटक त्यांच्या अल्पवयांतच त्यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. जयपाळ नाटकाच्या प्रस्तावनेत नाटक कसें असावें यासंबंधानें त्यांनीं आपलें मत दिलें आहे तें खालीं दिश्याप्रमाणें:-

It is not to praise my book or to tell you, good readers, how long I have been at it, or what labour it has cost me, that I write this preface. I write it to explain one or two points which some people may be inclined to find fault with.

First it may be asked (as has been asked by some) what life I wish to draw a picture of. The story has evidently an entirely Hebrew origin ; the drama seems to be a thoroughly Maratha creation. To this there is a simple answer. It is not the dramatist's business to draw a picture of the outward man, to depict the every day life of this nation or that nation, to show what costumes the Hebrews work, or what houses the Marathas lived in. To him all nations and all times, as far as the exterior is concerned, are the same. He regards not the dresses ; he regards not the houses ; because as I have said he regards not the outward man. He principally concerns himself with the inner being. He reasons thus :—Everywhere there are men and women ; everywhere there are husbands and wives ; everywhere there are parents and children ; everywhere therefore will certain feelings arise out of these relationships. Everywhere will men and women hang their happiness on each other's society. Everywhere will young husbands brag of the manifold virtues of their beloved wives, and everywhere will young wives pine for the company of their absent lords. Everywhere will fond parents feel excessively proud of their little ones, and everywhere will these pretty little ones turn

their houses into earthly paradises, by their innocent pranks and unmeaning prattles. Here is the good side of the picture. Have a peep at the bad side of it, if you please; hard-hearted men and ill-natured women, false husbands and false wives, unnatural parents and ungrateful children. This side or that side, still the picture must be of the same object.

It is with the feelings and passions of man alone one can concern himself in a work like this, and it is with the feelings and passions alone therefore that I have concerned myself in this work.

पुढें सदर नाटकांतील एक प्रवेश दिला आहे. त्यावरून चाळीस वर्षांपूर्वी मराठी भाषा किती साधी, शुद्ध व तिच्यांत ओज आहे अशी लिहिली जात असे हें समजून येईल. आपलें मनोगत व्यक्त करून दाखविण्याला मराठी भाषा अपुरी आहे अशी कित्येकांची समजूत आहे. Feeling, passion, love, affection इत्यादि इंग्रजी शब्दांना तितक्याच अर्थाची बरोबर भावना करून देणारे प्रतिशब्द मराठीत नाहीत हें खरें आहे, परंतु एखादा रसपोष करण्याला ती भाषा अपुरी नाही हें किरतन्यांच्या नाटकावरून दिसून येणारें आहे. तो प्रवेश हा:

राजा आणि जयपाळ.

जयपाळराज--मुजरा करतो महाराज.

राजा--या धान्यधिपति, वसा.

जयपाळराज--आज्ञा, वसतो.

राजा--आतां या आमच्या चातकवत् प्रजांना तुझी आमचे धान्याधिपति मेघवत् आहां.

जयपाळराज--महाराजांसारखी दयाळु वरुणमूर्ति प्रसन्न असतां मेघांना काय तोटा ? हजारो मेघ उत्पन्न होतील.

राजा—तैं खरें; परंतु हा यथाकालीं उत्पन्न झालेला. मेघ प्रासादिक दिसतो. याजकडे सहज पाहिलें असतां असा भास होतो कीं, वत्सलतारूप जीवनानें हा डब-डबलेला आहे. जसा तो मेघ अवचित अवर्षण पडलेल्या स्थळीं जातो, तसाच हाही जाईल अशी चित्तची पक्की खात्री होते. याजकरितां ईश्वर करो आणि याएका मेघापासून भूतलाचा दाह हरण करणाऱ्या अशा या सदृश अनेक मेघावळि उत्पन्न होओत. (हंसून) कां जयपाळराज, कां बोळत नाहीं ?

जयपाळराज—महाराजांचा पूर्ण मनोदय समजलों नाहीं.

राजा—(हंसून) ज्यांना स्वप्रांचीं अत्यंत क्लिष्ट गूढें समजतात त्यांना हें साधारण बोलण्यांतलें क्षुद्र गुढ समजणें कठीण खरेंच ! आतां उघड करून सांगतों तर. आमच्या मनांतून तुमचा विवाह व्हावा असें आहे. यावर तुमचें कांहीं ह्मणणें असल्यास कळवा.

जयपाळराज—महाराजांपाशीं विनंति करणास हा दास असमर्थ आहे.

राजा—असमर्थ कां ? बायको कशी मिळेल ही शंका मनांत क्षणभर सुद्धां आणूं नका; कारण थोडक्यांत सांगलों, ती रूपानें व गुणानें केवळ भूदेवता होय. स्त्रियाशीं विलास भोगितांना तुझ्याला असें वटेल कीं, हे भोग इंद्रास नंदनवनांत इंद्राणीपासूनही प्राप्त होत नसतील. प्रभावती हें अमोत्य रत्न तुमच्या कंठीं पहावें अशी आमची व या राज्यांतील सर्वांची इच्छा आहे. बोला, विवाह-निश्चयाच्या प्रसंगीं अधोमुख शोभत नाहीं.

जयपाळराज—महाराज, माझा सर्व वृत्तांत मीं प्रायांपाशीं विदित केला आहे.

राजा—नाहीं कोणीं ह्मटलें ?

जयपाळराज—त्यावरून माझें कुल जरी प्राचीन कालापासून नामांकित आहे, तरी धनसंपन्न नाहीं हें दृष्टोपत्तास आलेंच असेल. महाराजांचा वाडा जिल्हा माहेरासारखा तिला सासरही त्याच जोडीचें पाहिजे.

राजा—या गोष्टीची काळजी माहेरच्या माणसांनीं वाळगावयाची.

जयपाळराज—मी या मुलखांतला राहणारा नाहीं.

राजा—क्षत्रियकन्या आपल्या पतीपाशीं वास करण्यासाठीं सप्त समुद्रही धिक्कारित्त.

जयपाळराज—अशा, शुद्ध दैवावर हवाला ठेवून आलेल्या प्राण्यास तशा योग्यतेची कन्या साजणार नाही.

राजा—अशा शुद्ध भलाईवर हवाला ठेवून वाढलेल्या प्राण्यास तशा योग्यतेचीच मात्र कन्या साजेल.

जयपाळराज—महाराजांनीं माझी ही विज्ञप्ति मान्य केलीच पाहिजे. (सुस्कारा टाकितो.)

राजा—धान्याधिपतींनीं माझी ही आज्ञा ऐकिलीच पाहिजे—कां, कष्टी झाल्या-सारखा सुस्कारा कां टाकितो? जयपाळराज, स्त्रारत्नाच्या मोलाविषयीं तुम्ही इतके अज्ञाण आहां काय ! अहो, ज्याला त्या सुखाचा अनुभव नाही, तो यावज्जन्म व पुढाच सरा त्यानें ऐहिक सुखांचा अत्युत्तम मासलाच पाहिला नाही. स्त्री सर्व सुखांचें माहेर असें जें झटलें आहे तें याकिंचितही खोटें नाही. ज्या घरा-मध्ये ती वास करीत नाही तें घर भव्य सुशोभित इमारत असूनही गोसाव्याची मठीच, आणि जेथें ती वास करिते तें घर जरी मोडकी धर्म शाळा असलें तरी महालक्ष्मीचें वासस्थानच. जयपाळराज, त्या शून्य मंदिरांत तुमचा वेळ तरी कसा जातो ?

जयपाळराज—महाराजांनीं स्त्रीसुखाचें यथार्थ वर्णन केलें परंतु—

राजा—जर तुम्हांला यथार्थ वर्णन वाटतें तर मग परंतु कां ? मग त्याविषयीं इतकें उदासीन कां ? सेनापतीच्या येथें जो चमत्कार पाहिला त्यापासून स्त्रियां-विषयीं मला वाटतें, तुमचें मन विटलें.

जयपाळराज—नाहीं महाराज. असें कसें होईल ? कमळजावाई अत्यंत गुण-संपन्न होती. मग तिच्या कारणानें स्त्रियांच्या ठिकाणीं मन कसें तिटकारा घेईल ? स्त्रिया स्वभावानें जाल्या सरल व निष्कपट असतात. यामुळें एकादे वेळीं त्यांतून एकादी भाविकाच्या जाळ्यांत गुंतून पडते ह्मणून मी सर्वावर आरोप ठेवणारा नव्हे.

राजा—तर मग माझा एकच प्रश्न. विवहकार्याच्या गोष्टी काढिल्या असतां तुम्ही औदासीन्य कां धारण करितां ?

जयपाळराज—महाराजांचा आग्रहच दिसतो त्याअर्थी विनंती करितो. आपण हंसाल ह्मणून इतका वेळ लाजत होतो.

राजा—कां बरें, लाजण्याचें कारण काय ?

जयपाळराज—कामदेवाच्या गोष्टी समवयस्कांपाशीच असाव्या.

राजा—हं हं ? एकूण तुमचें त्दय तुमचें नाही असें बोलण्याचा भाव. हा नवाच वृट निघाला. आर्ह्यां घटवटना ही जी मांडिली आहे ती व्यर्थच तर ! असें, तरी ह्मटलें जयपाळराज इतके अळेपिळे कां घेतात !

जयपाळराज—(हंसून) यासाठीं विनंती करीत नव्हतो.

राजा—जयपाळराज, तर मग आतां सांगाच, कोणत्या कुशल रमण्यापाशीं तुमचें वित्त हरलें ? कोणती महाभाग्यशालिनी तुमच्या अंतःकरणमंदिरांत विहार करिते ?

जयपाळराज—महाराज, यापेक्षां कोणती दुष्ट तुझावर कोरडा चालविते ? कोणती कृत्या तुझांवर दंगा फिरविते ? असें ह्मटलें असतां अधिक शोभेल.

राजा—बरें ह्मणतां आह्माला वाटत होतें कीं, तुम्ही अद्भूत मोकळेच आहां. त्या कुठल्या घेरत्याशिवाय राहायला ! हा तुमचा वृत्तांत आजपर्यंत तुम्ही आह्मां-पाशीं चोरला होता. बोला आतां.

जयपाळराज—काय बोलूं महाराज ! आपल्या राज्यांत नुक्ताच आलों होतो आणि सेनापतींच्या येथें नुक्ताच राहिलों होतो तों सेनापतींनीं वाघाच्या शिकारीचा समारंभ केला. तो समारंभ पाहण्यास कितीएक कुलीन स्त्रियाही आल्या होत्या. त्याप्रसंगीं त्यांच्या संरक्षणार्थ जे होते त्यांत मीही उभा होतो. पुढें वायांवर प्रसंग गुदरतो अशी जेव्हां हाकाहाक झाली, तेव्हां मी पुढें सरलों आणि भगवदिच्छेनें तो वाघ मारिला. तेव्हां त्या तेथील प्रसन्न झालेल्या स्त्रियांत अतिलावण्य संपन्न एक कुमारी पाहिली. तिला पाहतांच अज्ञातपूर्व असा चमत्कारिक विकार मनांत उद्भवला. असें वाटूं लागलें कीं, विधीनें गांठ मारिली असेल, तर इलाच योजून मारिली असेल. त्यावेळीं पुष्कळ विवेक केला, परंतु

हा मनाचा प्रह्न जाईना. असें पुष्कळ ह्यणून पाहिलें कीं, अरे मुर्ती, ती कोणा राजकुलाचें भूषण असेल; आणि तूं मडक्या मारीत फिरणारा भिकारी आहेस. तिची इच्छा धरून कधीही कृतार्थ होणार नाहीस. याकरितां तिची मूर्ति विसर आणि आपल्या कामधंद्यास लाग. असा बहुत प्रकारें विवेक केला; परंतु हें ओढाळ मन उपदेशास आवरेना. कांहीं करावयास लागलों तथापि त्याणें तें धांव घ्यावी. तें चकर, तो समाज, ती स्त्रियांची जागा, ती तिची उभी, वाकून अति हर्षानें शिकारीकडे पाहणारी मूर्ति,—हीं डोळ्यांपुढून जाईनात. मग त्या दिवशीं शपथ वाहून घेतली कीं, ही जी कोणी माझे मन चंचल करणारी, हांच जर प्राप्त होईल तर मात्र स्त्रीसुखाचा अनुभव घ्यावयाचा. नाही तर संसारांत असून विरक्तपणांत दिवस घालवावयाचे. हा कृतसंकेत निष्फल न व्हावा ह्यणून महाराजांपाशीं विनंति करीत होतो.

राजा—फार उत्कृष्ट संकल्प.

जयपाळराज—महाराजांच्या आप्रहावरून हा माझा अंतःस्थितीचा गुह्य वृत्तांत चरणापाशीं विदीत केला. आतां पुनः विज्ञप्ति करितों कीं, स्वस्थ राहण्याचा माझा निश्चय महाराजांनीं पार पाडावा.

राजा—जयपाळराज, तुमचा सर्वच इतिहास चमत्कारिक आहे. मग हाही कां नसेल ? त्या सुंदरीचें नांवगांव तुझाला माहीत आहे ?

जयपाळराज—महाराज, तें कांहींएक ठाऊक नाही. आपली कृपा या पदवीस चढवील हें स्वप्नांत सुद्धां नव्हतें. तेव्हां तिच्या प्राप्तीचा दिवस येईल असें मी समजलोंच नाही, आणि ह्यणून ती कोण कोणाची मुलगी, कोठें राहते या गोष्टीचा मी बिलकूल शोध केला नाही.

राजा—अशा शपथा त्रेतायुगांत व द्वापारयुगांत दीर्घ हटवादी क्षत्रिय घेत होते, असें पुराणांतरीं ऐकितों; परंतु या कलियुगांत कोणी असा बाणेदार बहादुर असेल असे वाटत नव्हतें. आतां हा हट्ट सोडा, आणि संसाराचें अवलंबन करून गृहस्थाश्रमाचे धर्म स्वीकारा.

जयपाळराज—महाराज सर्वांचे धर्मपालक आहेत.

राजा—हैं वेडें बोलणें मला नको—(प्रभावतीच्या प्रतिमेकडे पाहून) काय अमोलिक रत्न हैं? ही पाहतांच तुमच्या हृदयार्सिहासनावर बसलेली तत्काळ पदच्युत होईल. ही मूर्तिमंत महालक्ष्मी पहा. (प्रतिमा पुढें करितो.)

राजा-- हं हं, धान्याधिपति, भलल्याच स्त्रीवर डोळे कसे खिळितां! अज्ञान रेखून पाहणें संपत नाहीं! ठीक नव्हे हो, ठीक नव्हे. (मोठ्यानें हंसतो.)

जयपाळराज—(हंसून) महाराज विनंति करण्याविषयी आज्ञा असावी.

राजा—काय विनंति ?

जयपाळ--महाराज जो दिवस नेमितील त्या दिवशीं मजकडून तयारी आहे. महाराजांनीं आज मला अत्यंत विस्मयांत घातलें.

राजा--कांही, एकदम लग्नदिवसावर कसें आला ?

जयपाळराज--महाराज, मला पदोपदीं ईश्वरी साक्ष दिसते. त्याणेंच मजवर कृपा करण्याचें मनावर घेतलें आहे; आणि त्या कामावर आपणासारख्या महान समर्थाची योजना केली आहे.

राजा--अहो, काय झालें काय ?

जयपाळराज--साखर खाणारा त्याला देव देणारा। ही प्रतिमा पाहतांच हृदयांतील मूर्ति पदच्युत होण्याऐवजीं त्याच पदावर अधिक स्थैर्य पावली. ज्या रमणांनं तेथें मन ओढलें, व जी त्या दिवसापासून अज्ञानपर्यंत मजवर स्वामित्व करिते तिचीच ही छाया. आज महाराजांचे किती उपकार आठवूं ?

राजा—ही फार चांगली नीति बाबा. सुंदरशी बायको दिसते तर झणाले चला आमची ती हीच ह्मणूं! खासा न्याय.

जयपाळराज--आतां थट्टेला भिऊन काय होणार ?

राजा--आतां शपथेचें तर देणें कांहीं उरलें नाहींना ?

जयपाळराज--महाराजांपासून देणगी घेणें मात्र उरलें आहे.

सदर नाटकांत जागजागीं प्रेक्षकांचें व वाचकांचें चित्त तल्लीन करून सोडणारे प्रवेश आहेत व ते कीर्तन्यांच्या भाषासरणीनें विशेष

मोहक झाले आहेत. यापुढे कीर्तन्यांच्या हातून नाटकरचना झाली नाही व ते जीवनार्थ करुहाच्या मार्गे लागले. महत्वाकांक्षी पुरुषांना जे योग्य तेच कृत्य त्यांनी केले व त्यांत त्यांना यशही आले; परंतु त्यामुळे नाटकात्मक वाङ्मयाची मोठी नुकसानी झाली. कारण त्यांनी नाटकलेखनाचा क्रम चालू ठेवला असता तर आणखी एक दोन तरी चांगली नाटके त्यांच्या हातून झाली असती व लोकांना त्यांचा फार उपयोग झाला असता त्यांचे चरित्रकार देव झगतात की, “इंदुरास असतां विनायकरावांनीं मथुरा नामक एक नाटक रचिलें होतें. पण ते पुरे होण्यापूर्वीच त्याचें कथानक एका इंग्रजी नाटकाशीं फार मिळते आहे असें आढळून आलें झगून ते लिहिणें पुढें त्यांनीं बंद केलें. त्यांत विनोद व हास्यरस पुष्कळ होता. याहून त्याविषयीं जास्त लिहिण्यास मार्ग नाही.” असो, पुढे वेळ नव्हता झगून, किंवा ते ज्या योग्यतेला चढले होते तिला साजेसा नाटकलेखनाचा व्यासंग नव्हे असें त्यांच्या मनानें घेतलें असावे झगून, कोणत्या कारणानें असेल तें असो, त्यांच्या पुढच्या पंचवीस वर्षांच्या हयातीत त्यांच्याकडून नाटक लिहिणें झालें नाही.

सामान्य शिक्षकांच्या नोकरीपासून ते षडोदें व इंदूर सारख्या दोन मोठ्या संस्थानच्या दिवाणगिरीपर्यंत हुद्यावर चढले होते. यापुढे आतां मानमरातबाची जागाच राहिली नव्हती. नाटककारांत यांच्या इतक्या योग्यतेला वाढलेला दुसरा कोणी नाही. यांत मुत्सद्दी आणि नाटककार हा योग जर जुळून येता, तर त्यांच्या हातून आणखी कांहीं विशेष कृति झाली असती. परंतु तशी गोष्ट झाली नाही, हें

एकप्रकारे दुर्दैव समजावयात्रे. विनायकरावांनी इंग्रजीत कांहीं कविता केल्या आहेत व लेखही लिहिले आहेत. “इंग्लंडांत १६ व्या शतकाच्या अखेरीस झालेल्या राज्यक्रांतीवरचा निबंध,” “हिंदुस्थानच्या प्राचीन विद्या,” “वहादरगडच्या लढाईवरच्या कविता” व “चाळीस वर्षांमागचे पुणे” हे लेख त्यांचे आहेत. याप्रमाणे त्यांचे ग्रंथकर्तृत्व होतें. विनायकरावांचे शेवटचे दिवस बरेच दुःखांत गेले ह्मणण्यास चिंता नाही. ज्या अधिकारावर ते होते, तो अधिकार त्यांना धन्याच्या मर्जीप्रमाणे वागतां येईना ह्मणून एकदम सोडावा लागला. हें एक व त्यांच्या मृत्युपूर्वी सुमारे तीनच महिने त्यांचा वडील मुलगा विषमज्वराने वारला. या दुसऱ्या कारणाने पुढे तीन महिन्यांतच १९०१ च्या डिसेंबर महिन्यांत त्यांचा अंत झाला. विनायकरावांच्या पश्चात त्यांचे दोन चिरंजीव करते सवरते असून त्यांपैकी धाकटे हल्लीं इंदूर संस्थांनांतील एक न्यायाधीश आहेत. त्यांच्याच मेहेरबानीने विनायकरावांचे चरित्र आह्मांस मिळाले व ते आम्ही रंगभूमीच्या वाचकांस सादर केले आहे.

कै० माधवराव रानडे यांनी कीर्तन्यांना नाटककारांत अग्रेसरत्व दिले आहे ते यथायोग्य आहे. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही आहे कीं, इतकी उत्तम त्यांची नाटके असून यांचे हल्लीं प्रयोगही होत नाहीत व ह्यांची पुस्तकेही दुर्मिळ आहेत. इंग्रजी भाषेतील नाटककार होऊन कितीही काळ लोटला असला, कितीही स्थित्यंतरे झालीं असलीं तरी त्यांना जिवंत ठेवण्याची कला ते लोक शिकले आहेत. त्यांचे ताजे

ग्रंथ प्रत्येक नव्या पिढीस मिळत आहेत. परंतु आमच्या नाटककारांची गोष्ट अशी नाहीं. बहुतेकांच्या हयार्तिच त्यांची कृति बहुधा लोक विसरतात. कृतीचें स्मरण मागें राहतें असा योग एखाद्याच्याच नशीबीं येतो. स्वतः चरित्रनायकाची गोष्ट त्यांचे चरित्रकार सांगतात कीं, “ मराठी वाचनाची त्यांस मुळींच गोडी नव्हती. मराठी व इंग्रजी वर्तमानपत्रें व मासिकें त्यांच्या घरीं पुष्कळ येत असून त्यांबद्दल सालाचा २०० रुपये खर्च होत असे. परंतु ‘टाईम्स आफ इंडिया’ पत्राशिवाय इतरांस ते कधींही शिवले नसत.” याप्रमाणें बहुतेक त्या वेळेच्या इंग्रजी विद्वान् लोकांची मराठी ग्रंथांविषयीं अनास्था होती व अद्यापही आहे. डेकन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीकडे परिक्षणाकरितां जाणारीं पुस्तकें न वाचतां कशीं नापास होतात याची ज्याला माहिती असेल त्याला वरील ह्मण्याची सत्यता अढळून येईल. कीर्तन्यांच्या नाटकांचा प्रकार जशास तसें या न्यायानेंच झाला ह्मटलें तरी चालेल. असो, यापुढें ऐतिहासिक नाटकांचें पुनरज्जीवन व्हावयाचा योग येईल त्यावेळीं कीर्तन्यांचें नाटक हें आयतेंच उपयोगी पडेल अशी आम्ही आशा करून महाराष्ट्रीय नाटककारांपैकीं एका उत्तम नाटककारांचें हें नाटक चरित्र संपावितों.

पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे.

c. s. p.

महाराष्ट्रीय नाटककार-डोंगरे

डोंगरे.

पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे चंद्रहास, चंद्रसेना वगैरे नाटकांचे कर्ते. हे उत्तम कवि होते-नाटककार होते-व खरे देवभक्त आणि देशभक्त होते. परंतु यांच्या दुदैवापुढें यांच्या कोणत्याही गुणांचें प्राबल्य चाललें नाहीं व शेवटीं विपत्तींतच हे इहलोक सोडून गेले. हे मूळचे अलीबागकडेचे राहणारे, यांचा विद्याभ्यास पुण्यास पूर्वी 'सिटी स्कूल' असे त्यांत व हायस्कूलमध्ये झाला. प्रवेश परीक्षा उतरल्यावर यांनीं सरकारी नोकरी धरली. अलीबाग येथें मामलेदार कचेरींत ते अव्वल कारकुनीच्या हुद्यापर्यंत चढले होते. परंतु त्यांच्या सात्विक स्वभावाला सरकारी नोकरीच्या अंगभूत असणारे-हांजोहांजी, प्रसंगविशेषीं खऱ्याचें खोटें, खोल्याचें खरें दाखविणें इत्यादि गुण अनुकूल नसल्यामुळें वरिष्ठ अधिकारी नको नको द्वणत असतां त्यांनीं सरकारी नोकरी सोडली व एक दुकान लहानशा भांडवलावर घातलें. परंतु त्यांत त्यांना यश न येऊन तें दुकान त्यांना मोडावें लागलें. तरी आहे या स्थितींत समाधान मानून व ईश्वरावर निष्ठा ठेवून वागण्याची त्यांच्या विपत्तीनें त्यांना संवय लावून दिली असल्या कारणानें त्यांच्या अवस्थेचें दुःख त्यांच्या मित्रमंडळीला जितकें वाटत असे तितकें त्यांना स्वतःला वाटत नसे: हे सरकारी नोकरींत असल्यापासूनच नाटकरचनेचा त्यांस नाद होता. त्यांचीं 'जरठोद्राह' आणि 'भीमसिंग आणि पद्मिनी' हीं दोन गद्य नाटकें प्रसिद्ध आहेत. पंधरासोळा वर्षांपूर्वीं कोल्हापुरास गद्य नाटकांना उत्तेजन देणारी एक मंडळी अस्तित्वांत होती. तिच्या विद्यमानें-दुर्गा, गुणोत्कर्ष इत्यादि जीं नाटकें प्रसिद्धीस आलीं, त्याप्रमाणें डोंगरे यांचींही वरील दोन नाटकें उदयास आलीं. त्यानंतरचीं त्यांचीं दोन संगीत नाटकें प्रसिद्ध आहेत. तीं 'चंद्रसेना' व 'चंद्रहास' हीं होत. चंद्रसेना नाटक 'स्वदेशहितचिंतक' नाटक मंडळी करीत असते. व चंद्रहास किलोस्कर मंडळीनें पुढें आणलें. दोन्हीही नाटकें लोकप्रिय आहेत. अगदीं मार्मिकाच्या कसोटीला उतरण्यासारखीं डोंगरे यांचीं नाटकें नसलीं तरी सामान्य जनसमूहाचें मनोरंजन करण्यायोग्य तीं आहेत. डोंगऱ्यांना कुटुंबस्वास्थ्याचें सौख्य अनुभवण्यास मिळतें तर त्यांच्या हातून नाटकरचना याहीपेक्षां सरस वठली असती;परंतु संसाराच्या यातायातीनें नाटकरचनेच्या पूर्णत्वा-

कडे लक्ष घालण्यास त्यांना वेळ मिळत नसे. तरी त्यांची कविता रसाळ व प्रासादिक आहे. भक्तिरसपर कविता इतर कवितेहून त्यांना चांगली साधत असे. पूर्वीचे भक्तिमार्गांतले संत कवि बहुतेक दरिद्रीच असलेले आढळतात. त्याचप्रमाणे डोंगरे यांचीही स्थिति होती. तथापि अंतकाळपर्यंत त्यांची देवावरची निष्ठा ढळली नाही. ते आज पंचवीस वर्षे स्वदेशीचे पूर्ण व्रत चालवीत आले होते. स्वदेशी कापड वापरण्याचा त्यांचा अव्याहत क्रम होता. साखरेला स्पर्शही ते करित नसत. स्वदेशीची चळवळ पुन्हां निघाल्याबरोबर हातमागावर काम करण्याचे शिकून स्वतः काढलेली धोतरे ते वापरीत असत. संसारांत राहून ते एकप्रकारचे साधु होते म्हटले तरी चालेऊ. अल्पसंतुष्ट, निगर्षी, निर्व्यसनी इत्यादि उत्तम पुरुषांतले गुण त्यांच्यांत होते. परंतु व्यावहारिक दृष्टीने त्यांचे चीज इहलोकीं व्हावयाचे नव्हते असा त्यांच्यासंबंधाने ईश्वरी संकेत होता असे दिसते. त्यांनी 'सैरंध्री' नावाचे तिसरे संगीत नाटक लिहून ठेवले आहे. परंतु ते रंगभूमी पाहिल की नाही ही शंका आहे. त्यांच्या संगीत नाटकांतील कवितेचे काहीं मासले पुढे दिले आहेत:

'चंद्रसेना' नाटकांत रामचंद्र स्वतःचे वर्णन देवीजवळ सांगतो आहे तो प्रसंग—

उद्धवा शांतवन कर जा या चालीवर.

कायापुरि वसती माझी । मम नाम अ- नामचि साचें ॥
 मज मायबाप नच ठावे । गणगोत न या दासाचें ॥
 लव जवळीं मया नाही । मज पोषण सकल जगाचें ॥
 घरदार शून्याचि ज्या । आद्यंति कोणत्या कैचे ॥ चाल ॥
 बहु वेष धरुनि मी नटलों । परि यातायाति न सुटलों ॥
 मज मृत्यु शिवे नच, विटलों ॥ चाल ॥ करि सार्थक भगवति याचें ॥

(अंक ४.)

'चंद्रहास' नाटकांतील काहीं पद्ये.

चंद्रहास--

हरिपदावीण तुज कांहीं तारक नाहीरे नाही ॥ ४० ॥

भवसागर अति कठिण तराया । जनन मरण भंवरे पाही ॥

कामकोध जळचरे प्राप्तिती । भक्ता भक्त्या नौकाही ॥ १ ॥

फुटकी काया नौका तुटके । मायाबंध तिला प्राही नां.

स्वयें बुडुनिया तुला बुडवितिला । सात्रध हो लवलाही ॥ २ ॥ (अंक १)

याच नाटकांत दोन मांगांच्या तोंडीं दोन पद्ये आहेत. तींही रसाळ व बोधपर आहेत:

एक मांग— (लावणी बालेघाटी)

किती अजब चीज है पैका ॥ जगामधिं अजब चीज है पैका ॥

आई पैका, बाप पैका, देव पैका ॥ किति जबरदस्त तो ऐका राव ॥ कि ० ४ ॥

देवघेव घडामोड जगांत करील कोण ॥ अहोराव ॥

ज्ञान रूप सुण जाणा मोहरा पुतळ्या होन ॥ अहो ॥ १ ॥

जन्मा आला मोठा झाला निघून गेला प्राण

खाया ल्याया जाळायाला अडले पैक्याविण ॥ २ ॥ (अंक २)

दुसरा मांग— (लावणी सदर)

गड्या ही मानव तनु साजिरी देणगी खचित असे ईश्वरी चौऱ्याशि

लक्ष हुडकितां गवसली पाही ॥ एकली भयाला उतरण्यास नौकाही

एक रे तू दाजी ॥ ४ ॥ होता एक कोळी दांडगा । निखालस दोपायी

लांडगा ॥ शेवटीं धरुनि निर्धार करी तो करणी ॥ बाल्याचा होय

वाल्मीकि मुनि निदानीं ॥ ऐकरे ० ॥ १ ॥ वेश्या तशी एक पिंगळा ॥

जेथेचा तरुणांना सुंगळा ॥ शेवटीं धरुनि निर्धार करी ती करणी ॥

जिवंत बैसली धडकावून विमानीं ॥ ऐकरे ० ॥ २ ॥ (अंक सदर)

डोंगरे यांची फक्त संगीत नाटकें रंगभूमीवर आली आहेत. यांची गद्यनाटकें रंगभूमीवर येण्याचा योग आला नाही. ह्यामुळे तीं प्रस्तुत नामशेषच झालीं आहेत. आमच्याकडे नाटककारांची आयुष्यमर्यादा बहुतकरून त्यांच्या खऱ्या हयातीपेक्षांही अल्पायुषि असते. सुदैवाने एकाद्या नाटककाराचें नाटक त्याच्या हयातीच्या बाहेर टिकलेंच तर फार तर पिढी अर्धपिढी पुरतेंच असतें. जसी जशी लोकांची अभिरुचि बदलत जाते तसें तसें नाटककारांचें आयुष्य कमी कमी होत जातें. व लोकही “ ताज्या घोड्यावरच्या गोमाशा ” या ह्यर्ण प्रमाणे एखाद्या नाटककारांच्या नाटकावरची त्यांची भक्ति कमी झाली ह्यणजे तो जिवंत आहे कां मेला आहे, त्याच्या अंगीं कांहीं गुण आहेत कां नाहींत याची पंचाईतही करीत नाहींत. डोंगरे यांची गणन

४३
५१२५

पहिल्याप्रतीच्या नाटककारांत जरी होण्यासारखी नसली तरी ते चांगल्या नाटककारांपैकीं एक होते यांत शंका नाही. आमच्या नाटकमंडळ्या बहुतेक “ आयत्या पिठावर रेघा ओढणाऱ्या ” प्रमाणें दुसऱ्याच्या लोकप्रिय नाटकावर अवलंबून असणाऱ्या असल्यामुळे डोंगरे यांना स्वतंत्र निरनिराळीं नाटकें करून तीं निरनिराळ्या नाटकमंडळ्यांकडून पुढें आणण्याची संधी मिळाली नाहीं; व चरितार्थांला दुसरें साधन नसून एका काव्याराधनेकडे त्यांचा वेळ जात असे. परंतु लक्ष्मी आणि सरस्वतीयांचें जें अंतर्वै असतें तें डोंगरे यांच्या बाबतींत पूर्ण प्रत्ययास आलें.

त्यांनीं चार नाटकें एकंदर लिहिलीं असून त्यांचा मोबदला त्यांस जसा मिळावा तसा मिळाला नाही. याचें कारण त्यांच्या नाटकाची योग्यता कमी होती असें नाहीं; तर त्यांची निरिच्छाच विशेष कारण झाली. कोण स्वसंतोषानें देईल तें घ्यावयाचें, आपण होऊन मागावयाचें नाही. या चांगुलपणाच्या वृत्तीनें त्यांचा नफा होण्याऐवजीं उलट नुकसानच झालें झटलें तरी चालेल.

डोंगरे यांनीं चंद्रहास नाटक लिहिण्यापूर्वीं तीन नाटकें लिहून प्रसिद्ध केलीं होती; व तीं ह्यणजे अगदीं निर्दोष आहेत असें नाहीं. परंतु किलोस्कर मंडळींकडून चंद्रहास रंगभूमीवर येतांच मंडळींच्या टीकाकार मित्रांकडून त्यांच्या नाटकावर टीकेचे शिंतोडे उडू लागले. हें नाटक दुसऱ्या एखाद्या मंडळींकडून बाहेर आलें असतें तर कदाचित् हे संस्कार त्यांना भोगावे लागले नसते. परंतु किलोस्कर मंडळींच्या संगतीचें फळ थोडेंसें त्यांनाही मिळालें. व एकपक्षीं त्या योगानें ह्या नाटकाला महत्त्वही आलें.

हल्लींचीं त्यांचीं संगीत नाटकें त्यांचें नांव त्यांच्या पश्चात् किती दिवस लोकांच्या स्मरणांत ठेवतात हें पाहणें आहे. ‘विविधज्ञान विस्तार’ ‘काव्यरत्नावली’ या पुस्तकांत त्यांच्या कांहीं कविता प्रसिद्ध झाल्या आहेत. “अंबुकण” व “तान्हाजी मालुसरे अथवा सिंहगडची मोहीम” यांवर निरनिराळ्या वृत्तावर अनुक्रमें एकोणीस व सुमारे शंभर कविता त्यांनीं केल्या आहेत. ‘अंबुकणांत’ आकाशांतून पावसाचा एक बिंदु प्रथम समुद्रांत पडत असतां त्याच्या मनाची स्थिति काय झाली, व शेवटीं तो मोत्याच्या शिंपलींत जन्म पावून राजाच्या मस्तकावर कसा बसला हा विषय आहे; आणि शिवाजी जवळ तान्हाजी मालुसरे, कोंडाणा किल्ला भी सर करीन, नाहीं तर तोंड दाखविणार नाहीं ह्यणून प्रतिज्ञा करून निघाला— हा भाग “सिंहगडची मोहीम” या प्रकरणांत आहे. पुढील उतारा “अंबुकणां” वरील कवितांचा आहे.

अंबु-कण.

स्रग्धरा.

हा हा ! जातों लयाला-क्षणहि न उरतों प्राण आले उराशीं ।

आतां ग्राशील मातें अपरिमित महा भूत हा अंबुराशी ।

ज्यानें पृथ्वीस साऱ्या जखडुनी वळसा घातला कंकणाचा ।

ऐशाशीं पाड कैचा अति परिमितशा अंबुच्या या कणाचा ? १

जेथें कोट्यानुकोटी गडपचि सरिता प्रावृषामाजि होती,

तेथें क्षुद्रोत्तमाची मम तनु-महती बोलिजे काय हो ती !

जो कां अत्यल्प देखा जलचर करितो स्वल्प फुत्कार तेणें

झालेल्याही कणाशीं करिल मम वपू साम्य कीं काय नेणें. २

ज्या या विक्राळ पोटीं अगणित दडल्या पर्वतप्राय नौका

त्यांमार्जा मृत्यु-भीति स्तिमित मुखिं उठे घर्म-बिंदू विलोका ।

तोहि स्पर्धेत माझ्या जय मिळविलची येवढ्या सूक्ष्म देहा

त्राता विश्वेश्वरातूं ! तुजविण दुसरा आसरा नाहिं हा हा ! ३

आहे आकाश-गेहीं मम जनन पुन्हां शुद्ध मेघोदरांत,

मोठ्या दात्यांत दाता जनक; किति तनी प्राण त्याचे करांत ।

म्यां त्याच्या लेकरानें अनुकृति अणुही नाचरीतां विशेष

जावें, हें दुःख मोठें ! मृत खचितचि तो जो नुरे नामशेष ! ४

इंद्रवज्रा.

ऐशा विचारी असुनी निमग्न । आला लयाच्या समया सुलग्न ।

तों स्वाति बिंदु-ग्रहणार्थ होती । आशावती उन्मुख एक शुक्ति ५

दिला तिनें हात तथा कणातें । माते परी कल्पुनि आपणातें ।

चुंबोनि त्या पोटीं धरी सुभीता । मुक्ताफळांची बहुसाल माता ६

उपेंद्रवज्रा.

असा पुनर्जन्म बघोनि, वास । करी तिथें मात जगन्निवास ॥
 महा-मती थोर कृतज्ञ थेंव । उत्तीर्ण व्हाया तदुरावलंब ७
 स्वच्छोदरीं स्वच्छ शुभांग बाळ । दीनोदिनीं वाढत तो सुढाळ ॥
 धरोनि मुक्ताकृति दिव्यरूप । व्हाया जणों आत्म-कुल-प्रदीप ८
 ते माउली पोषिहि त्यास मोदें । चंद्रप्रभा पोषि जशी कमोदें ॥
 तो पूर्ण वाढीप्रति पावतांची । काया दुभांगी जननी स्वतांची ९
 कीं पुत्ररत्नासि न होऊं बाधा । मात्रर्थ तो घेई उरासि रंध्रा; ॥
 कृपाळु माता मुलगा, कृतज्ञ । परस्परां आळवितात तज्ज्ञ १०
 सुवर्ण संध्या-समयांत शुक्र । कीं पालखी गोंडस बालवक्त्र ॥
 कीं पुष्प पर्णावृत मोगरीचें । खुले तसें शिंपित तेंहि साचें ११
 पुढें महादक्ष परीक्षकांनीं । सुवृत्ति त्याची परिसूनि कानीं, ॥
 त्या सार्वभौम प्रभुच्या गृहातें । नेलें करोनी बहु आग्रहातें १२
 विशाळ, तेजाळ सुरंग गोल । त्या मौक्तिकाचें न कळेच मोल ॥
 गुणाढ्य तें; तो गुणलब्ध भूप । तदर्थ वेंची कनका अमूप १३
 असे गुणा मोल, न तें जडाला । असे जरी संग तया जडाला ॥
 गुणत्व जातें पारि तें गुणाचे । रत्नासि गांठी पडतांचि साचें १४
 गुणें सुवर्णेंच इथें स्वतांला । या मौक्तिकाच्या महदाश्रयाला ॥
 केलें, चढे तो सुगुटाग्र-भागी ! । सत्संग पै उद्धरितो अभागी १५
 वसंततिलकावृत्त.

हा सूक्ष्मवारि लव गा परमाणु पूर्वी ।
 पाळी समुद्र वलंकांत जो महोर्वी ।
 त्याचे वसे शिरिं सुपूज्य, कृतार्थे सार्थ ! ।
 नाहींच-जें न करि ईश कृपा

ती माया शिंप तशि रत्नकरंड साची ।

अंतःपुरांत वनली परमावधीची; ।

त्यां जाहलें उभयतां सुख मायलेंकां; ।

आली फळा सुकृति दोनिही पक्षिं देखा !

१७

हा कोण, कोठिल, कुठें पडला, कसा हो ? ।

त्याला कशास्तव, कधीं, अनुपम्य लाहो ? ।

ही कोण, काय करि, कां फळ येत तीस ? ।

कर्तव्य केंवि वारिलें तिहिं सद्गतीस ?

१८

या गोष्टीचें जें गमे ज्यास तत्व ।

तें तें तो तो स्वीकरो अप्रमत्त ।

ऐसी आहे प्रार्थना श्रोतृवृंदा ।

घेतो सुंगी पासुनी प्राज्ञ बोधा ॥

१९

वि. ज्ञा. विस्तार

सिंहगडावरच्या कवितांच्या शेवटीं डोंगरे यांनीं पुढील उपसंहार

केला आहे:

शाडुलविक्रिडित.

“ गावें श्रीजनकात्मजापतिकथे, श्रीकृष्णलीलामृता ।

कीं श्रीभारत वीर-सच्चरित जें तारील भक्त्यन्विता ॥

गाव्या श्रीगिरिजाधव-स्तव-कथा कीं संतलीला सुधा ।

तें सोडून वृथा गिरा शिणविली कां वर्णनीं या बुधा ? ॥१”

पृच्छाही ब्रह्म उत्तमोत्तम; परी आहे अशी प्रार्थना ।

कीं हिंदूंत असें जिहिं उरविला हा आज हिंदूपणा ।

घेतेंना अवतार जे तरी तधीं होतीच हे म्लेंच्छ भू ।

ते कोणी भलते असोत परी ते आम्हास वर्ण्य प्रभू ॥ २

वसंततिलका.

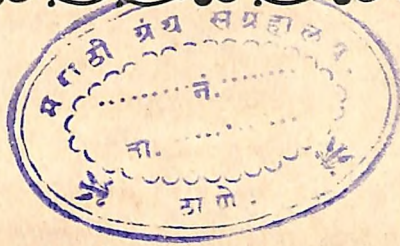
श्रीरामदास गुरुजी, शिवराय शिष्य ।
 राजा गमे जणुं विशेषण, तो विशेष्य ॥
 दोघांसही सगुण शिष्य परंपरा जे ।
 धर्मोन्नतीस दृढ कारण पै विराजे ॥ ३

सगंधरा.

तान्हाजीचा दिगंतीं अति दुमदुमतो कीर्तिचा भेरिनाद ।
 त्याची आतां पुढेंही स्मृति जिरविलची शौर्य-गर्व प्रमाद ॥
 जो हा सद्धर्म राहे क्षितिवरि तंव तो अक्षयी जीव-मान ।
 गुंगो तत्कीर्ति गानीं मति, कमलदलाऽवर्ति भृंगासमान ॥ ४

डोंगरे यांचें हें त्रोटक चरित्र आहे. अर्धागवोंयूनें ता. १५ डिसेंबर रोजीं हे अलीबाग मुक्कामीं स्वर्गवासी झाले. त्यांचें वय सुमारे ५५ वर्षांचें असावें. त्यांच्या मागे कुटुंबाचा परिवार ह्मणजे त्यांची दुदैवी पत्नी, व दोन त्यांच्या स्वभावासारखेच साऱस व गरीब स्थितीत असलेले त्यांचे बंधू आहेत. यांस एक मुलगा होता; परंतु तो अंध असून स्वतःच्या व आपल्या आईबापाच्या सुदैवानें फार दिवस राहिला नाहीं.

डोंगरे यांचें निधन होऊन इतका अल्पकाळ झाला आहे कीं, त्यांचें और्ध्वदेहिक-ही पुरें झालें नसेल. परंतु त्यांचें चरित्र, जणूं कांहीं ते शें दोनशें वर्षांपूर्वीं होऊन गेलेले एक पुरुष असून त्यांच्या संबंधीं कांहीं माहिती उपलब्ध नाहीं अशाप्रकारचें झालें आहे. ही आमच्यांतील प्रत्येक प्रसिद्ध पुरुषाच्या चरित्रासंबंधाची गोष्ट आहे. कोणाही लेखकांना एखाद्या चरित्रनायकाचें चरित्र लिहितांना माहिती मिळविण्यासंबंधानें पदोपदीं हात टेकावे लागतात. डोंगरे यांच्या संबंधाची माहिती ह्मणजे त्यांचा जो सहवास झाला त्यावरून; व स्वतःत्यांनीं काय सांगितली असेल ती. त्यांच्या कुटुंबांतील माणसांकडून सध्यांच्या स्थितीत यापेक्षां अधिक मिळणें शक्य नाहीं.

विष्णु मोरेश्वर महजनी बी. ए.
Vishnu Moreshavar Mahajani B. A.

महाराष्ट्रीय नाटककार.

रा. सा. विष्णु मोरेश्वर महाजनी.

ज्या एका वेळीं कांहीं विद्वान पंडितांचें लक्ष आमच्या स्वभाषेच्या उद्धाराकडे लागलें त्यावेळचे. रा. सा. विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे एक विद्वान आहेत. व सुदैवाची गोष्ट ही आहे कीं, विद्या व मान्यता संपादन करून विश्रांति व संसारसुखांचा अनुभव घेण्याकरितां ते आज विद्यमान आहेत. हा योग फार थोड्यांच्या वांढ्यास येत असतो कीं आपल्या कीर्तीची ध्वजा फडकलेली आपल्या हयातींत त्यांस पाहण्यास मिळते. रा. सा. महाजनी यांचें चरित्र असं सोज्वळ आहे कीं, तें त्यांच्या हयातींत किंवा पश्चात् वाचलें तरी त्यांचा परिणाम सारखाच होणार आहे. त्यामुळे त्यांचें चरित्र मुद्दाम आम्ही त्यांस वाचावयास देत आहोंत. रा. सा. महाजनी यांनीं विद्याखात्यांत नांव मिळविलें या दृष्टीनें आम्ही त्यांचें चरित्र देत नसून, नाटकविषयक वाङ्मयाचे ते एक आध्वर्यु आहेत ह्मणून आम्हास त्यांच्या चरित्रांचें अधिक महत्व आहे. विश्वविद्यालयांतून बाहेर पडल्यावर नोकरीच्या पेशांत गेल्यावर एक द्रव्यार्जन व त्याच्या बरोबर ऐषआरामाची इच्छा या दोन गोष्टीच जरी त्यांनीं केल्या असत्या तरी त्यांचें नांव आज लुप्तप्राय झालें असतें असं नाहीं; परंतु स्वखुषीनें मातृभाषेच्या सेवेचाही जो व्याप त्यांनीं “ कामांतकाम ” ह्मणून आपले मागें लावून घेतला त्या योगानें त्यांचे मराठी भाषेवर तर उपकार झाले आहेतच, परंतु त्यापेक्षां नाट्यकलेवर अगणित झाले आहेत. त्यांची कल्पना इतरांस होणें शक्य नाहीं. एखाद्या गोष्टीचा चोहोंकडून “ बोलवाला ” होत असला ह्मणजे तिला हातभार लावणारे (उचले) पुष्कळ मिळतात. परंतु तिचाच पडत्या काळांत उद्धार करणारे थोडे. नाट्यकलेची ह्मणण्यासारखी प्रशंसनीय स्थिति ज्यावेळीं नव्हती अशावेळीं महाजनी यांनीं तिची सेवा करण्याचें मनांत आणलें. इतकेंच नव्हे तर तिची अवहेलनाच त्यावेळीं स्वतः धंदेवाल्यांकडून व लोकांकडून होत होती ह्मटलें तरी चालेल. अशावेळीं महाजनी यांनीं तिला सजिव करण्याचा उद्योग आरंभला. व या कामांत

त्यांस यशही आलें. यांच्या पूर्वी काहीं विद्वानांनी या कार्याकडे लक्ष घातलें होतें; परंतु एका कीर्तन्याशिवाय इतरांस ह्मणण्यासारखें यश आलें नाहीं. यांनी आरंभ केल्याबरोबरच पुस्तकी नाटकाची गोडी लोकांस विशेष उत्पन्न झाली व शेक्सपीयर ह्मणून कोणी नाटककार होऊन गेला असे मराठी नाटकाच्या प्रेक्षकांना समजू लागलें. मराठी भाषेसंबंधानें वऱ्हाडप्रांत तीस वर्षांपूर्वी आतां इतका सुधारलेला नव्हता, त्यामुळें खुद्द तिकडचे मराठी भाषित असे कोणी लेखक झाल्याचें दिसत नाहींत. परंतु बजाबाप्रधान, जठार, महाजनी यांनी विद्याविषयक चळवळी सुरू करून वऱ्हाडची एक प्रकारची बाजू राखली ह्मणण्यास हरकत नाहीं. “ ज्ञानसंग्रह ” नावांचें सर्वोत्कृष्ट मासिक पुस्तक वऱ्हाडांत निघत होतें व तें इकडे महाराष्ट्रांतही सर्वमान्य होतें हें पुष्कळांस माहीत असेल. महाजनी हे त्यांतील लेखक प्रमुख असत. पुढें आह्मी त्यांचें जें साकल्य चरित्र देत आहों त्यांवरून त्यांजविषयीं आह्मी ह्मणतां त्याप्रमाणें वाचकांचीही कल्पना होईल.

महाजनींचें मूळ गांव—दक्षिण कोंकणांत वावडेकरांच्या ताब्यांतील नानिवडें हें होय. महाजनी हे येथले खोत. हें महाजनींचें मूळचें उपनांव. हल्लीं नानिवड्यांच्या खोतांस नानिवडेकरच ह्मणण्याचा परिपाठ आहे. नानिवडेकरांची संख्या नानिवड्यांस सुमारे २०० आहे. हे जातीनें कऱ्हाडे ब्राह्मण होत. यांच्या तक्षिमा सात आहेत. या तक्षिमांतल्या पैकीं दोन इसम शिवरामपंत व श्रीधरपंत शेवटल्या बाजीरावाच्या वेळीं पुण्यास आले. शिवरामपंतास शनिवारच्या बाज्यांत वाकनिशींचें काम मिळालें. श्रीधरपंतांना काय उद्योग मिळाला हें ठाऊक नाहीं. पेशवाई बुडाल्यावर दोघांनाही विपत्तिकाल प्राप्त झाला. पण श्रीधरपंत हे सुखत्यारपत्नांवरून वकीली करूं लागल्यापासून सावरले, शिवरामपंतांना मात्र शेवटीं गारपिरावर शिपायाची नोकरी पत्करावी लागली.

श्रीधरपंतांचे पुत्र—गणेशपंत व शिवरामपंतांचे पुत्र—मोरोपंत, हे दोघेही पुण्याच्या गांवठी शाळेंत शिकून पैमाषी खात्यांत शिरले. गणेशपंत पैमाषी खात्यांतून रेव्हेन्यू खात्यांत गेले व पेनशन घेतलें त्यावेळीं ते मामलेदार होते. हल्लीं त्यांचे चिरंजीव एक गंगाधरपंत पुण्यास राहतात, ते खजिन्यांत सर-

कारी नोकर आहेत. दुसरे लक्ष्मणराव मुंबईस एका सालिसिटरचे हेडक्लार्क आहेत.

मोरोपंत पैमाषी खात्यांतून पब्लिकवर्क्स खात्यांत शिरले. पण वरिष्ठांशी त्यांचें बनेना हणून त्यांनी आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. मग ते धुळ्यास येऊन राहिले. तेथें त्यांनी कापडाचें दुकान घातलें व कांहीं सावकारीही केली. त्यांचें कुटुंब पुण्यांतील शुक्रवारांतील पानशे सरदाराचे आश्रित गुर्जरपाध्ये यांची कन्या. या बाईचें नांव माहेरचें अंबाबाई व सासरचें लक्ष्मीबाई-

मोरोपंताचा विवाह मोठेपर्णीच हणजे सुमारें तेवीसावे वर्षी त्यांना नोकरा मिळाल्यावर झाला होता; त्यावेळीं अंबाबाईचें वय आकरा वर्षांचें होतें. विवाहानंतर मोरोपंतांना पूर्वीच्या मानानें चांगले दिवस आले. मोरोपंतांची मातुश्री लहानपर्णीच वारली होती, परंतु त्यांचे तीर्थरूप वृद्ध होऊन धुळ्यास वारले.

मोरोपंतला एकच अपत्य झालें. त्यांच्या पत्नी बाळंतपणाकरितां पुण्यास माहेरीं आल्या होत्या. या अपत्याचा जन्म कार्तिक वद्य २ शके १७७३ हणजे सन १८५१ सालीं झाला. मुलाचें नांव विष्णु ठेविलें. अंबाबाई मोरोपंताबरोबर पैमाषीच्या किंवा पब्लिकवर्क्सच्या निमित्तें खेड्याखेड्यांतून हिंडत होत्या. तेव्हां मुलाला बहुतेक घरचेंच शिक्षण असे. त्यांतल्या त्यांत जेव्हां मोरोपंताचा मुक्काम खानदेशांत तापी कांठीं सावद्यास एक वर्ष, व पुढें माळव्यांत महूस एक वर्ष झाला, तेव्हां त्याच्या शिक्षणाकडे जास्त लक्ष दिलें गेलें. महूस मोरोपंतांचे मेव्हणे (अंबाबाईचे भाऊ) गणेशपंतपाध्ये—हल्लींचे दामोदर गणेशपाध्ये एम्. ए. यांचे तीर्थरूप पब्लिकवर्क्स खात्यांत होते, त्यांनीं मोरोपंताच्या मुलास मराठी अक्षर व थोडें गणित शिकविलें; दोन्ही कुटुंबें एकत्र राहत होती हणून ही सोय झाली.

सन १८५७ त विष्णुपंताची मुंज धुळ्यास झाली होती. तेथेंच मोरोपंतांनीं लहानसें घर विकत घेतलें होतें, त्याच्या आधारावर व कांहीं मित्रमंडळीच्या साहाय्याच्या आशेवर मोरोपंतांनीं धुळ्यास कायमचें राहण्याचा सन १८५९ त वेत केला. दुकानांत त्यांस एकंदरीत यश आलें.

शिवाय एके टिकाणीं राहिल्यानें विष्णुपंताच्या व्यवस्थित अभ्यासाची सोय निघाली. धुळ्यास आल्यावर विष्णुपंत प्रथम गांवठी शाळेंत व नंतर सरकारी मराठी शाळेंत सुमारे एक वर्ष राहून पुढें इंग्रजी शाळेंत गेले. विष्णुपंताचें लग्न १८६४ त झालें. त्यांचें कुटुंब रा. रा.पांडुरंग सदाशिव शहाणे मामलेदार यांची कन्या होय. धुळ्याच्या हायस्कुलांत पांच वर्षे अभ्यास करून विष्णुपंत पुण्यास मातुल गृही आले. येथें पुणे हायस्कुलांत एक वर्ष राहून ते म्याट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेंत १८६६मध्ये पास झाले.

यानंतर ते पुण्याच्या (डेकन कालेजांत) तीन वर्षे राहून एफ. इ. ए. या परीक्षेंत १८६८ सालीं व बी.ए.ंत १८६९ सालीं पास झाले. त्यांना तीन-ही वर्षे स्कालरशिपा मिळाल्या होत्या. सन १८७० त फेब्रुवारी महिन्यांत जेव्हां आबाजी विष्णु काथवटे (सीनियर दक्षिणा फेलो) यांची बदली मुंबईस झाली, तेव्हां विष्णुपंत जूनियर दक्षिण फेलो झाले. हें काम त्यांनीं सुमारे १॥ वर्ष केलें.

सन १७७१ जुलै महिन्यांत विष्णुपंतांना वन्हाडांत अकोलें हायस्कुलांत पहिल्या असिस्टंट मास्तराची जागा मिळाली. त्या जागेवर ते सन १८८७ पर्यंत होते. जागेवर असतांना त्यांनीं मुंबई यूनिव्हर्सिटीची एम्. ए. परीक्षा सन १८७३ त दिली, व डिग्री सन १८७४ त घेतली. त्यांचे वरिष्ठ अकोलें हायस्कूलचे पहिले हेडमास्तर मि. स्कार्जी हे होते व नंतर मि. ऍटकिन् हे होते. यांच्या कारकीर्दींत अकोलें हायस्कूलाची भरभराट झाली व विष्णुपंतां-वर एका मागून एक आलेल्या डायरेक्टरांचा हणजे डॉ. सिंकलर, मि. ली-वार्नर, मि. एलिअट नारायण भाई दांडेकर यांचा लोभ बसला. वरिष्ठांच्या लोभाचें फळ त्यांना उमरावती हायस्कूलच्या हेडमास्तराच्या जागे-च्या रूपानें मिळालें. आपलें काम उत्तम केल्याचें सर्टिफिकेट सन १८७० सालच्या दिल्ली दरबारच्या वेळीं त्यांस मिळालें. विष्णुपंताच्या खटपटीनें अकोलें हायस्कुलांत बोर्डिंगहौस स्थापन झालें. व त्यांच्याच धर्तीवर पुढें उमरावती हायस्कुलांस जोडून बोर्डिंगाची स्थापना झाली.

विष्णुपंताची देखरेख बोर्डिंगवर फार होती. मुलांचें सर्वपरी संगोपन येथें चांगलें व्हांवें हणून ते फार दक्ष असत. कोणी आजारी पडले तरी ते स्वतः

त्याचा समाचार घेत. यामुळे बोर्डिंगांतील विद्यार्थ्यांचे विष्णुपंतावर प्रेम फार असे. हे प्रेम त्यांनी उमरावतीसही संपादिले.

अकोल्यास असतांना विष्णुपंताचा स्नेह तेथील त्या वेळचे डे. इ. (रा. व.) श्रीराम भिकाजी जठार यांशी जडला. उभयतांच्या विचारानें शाळाखात्यांतील कांहीं मित्र मंडळीच्या साहाय्यानें “ ज्ञानसंग्रह ” मासिक पुस्तक काढण्याचें ठरलें. पहिला अंक १८७२ च्या जानेवारीस निघाला. व तो मुंबईस एजुकेशन सोसायटीच्या छापखान्यांत छापिला. छपाईचें काम चांगलें निघत असे, पण खर्च फार पडे. श्रीरामपंतांची बदली उमारावतीस (१८७३) हायस्कूलावर झाल्यानें त्यांची व विष्णुपंताची जोडी फुटली व ज्ञानसंग्रहाच्या लेखांची तपासणी वेळेवर होईनाशी झाली, वचनाप्रमाणें लेख येतनासे झाले, व त्यामुळे ज्ञानसंग्रहाचे २७ अंक निघून १८७४ सालीं तें बंद पडलें. त्याचें पुनरजिवन करण्याची खटपट पुढे दोनदां झाली पण ती शेवटीं निरर्थक झाली. ज्ञानसंग्रहांतील लेख तपासण्याचें श्रीरामपंत व विष्णुपंत यांवर होतें. श्रीरामपंत हे पुण्यांत ट्रान्सलेशन एक्झिझिशनर या जागेवर मेजर क्युंजी यांच्या हाताखालीं शुद्ध मराठी लिहिण्यांत तरबेज झाले होते. त्यांचीं मतेंही सौम्य होती. तेव्हां त्यांच्या तंत्रानेंच ज्ञानसंग्रहाचें धोरण ठरलें असून त्यांत राजकीय व धार्मिक विषयांचा प्रवेश व्हावयाचा नाही असें ठरलें होतें.

ज्ञानसंग्रहाला लेखक या नात्यानें पुढील गृहस्थ होते.

र. बा. तळवळकर (कादंबरी)

बा. कृष्ण देशमुख (मोहना व गणपतराव शिरके ऊर्फ खंडित गोष्ट)

Sir. Balwur Lyttion's Lady of Lyons चें रूपांतर.

बाळकृष्ण लक्ष्मण बापट (टीकात्मक लेख.)

रामचंद्र नारायण साधले (विक्रमोर्वशीय)

बजाबा रामचंद्र प्रधान (गोष्टी व कविता)

रा. रा. चिमणाजी राजाराम पाठक (प्रवास वगैरे)

याशिवाय हरी मोरेश्वर शेवडे. कृ. म. पैठणकर सदाशिव विष्णु भागवत, इत्यादिकांनीं किरकोळ लेख लिहिले आहेत. विष्णुपंताचे लेख सुमारे ३ आहेत;

त्यांत अर्थशास्त्रावरील निबंध मुख्य आहेत. ते श्रीरामपंतास लेख तपासण्यांतही मदत करित. श्रीरामपंताचे लेख थोडे आहेत, पण ते भारदस्त आहेत. अकोल्यास आठवड्याच्या वादविवादाच्या सभा, खेळाची पाटी या संस्था निघाल्या होत्या, त्यांत विष्णुपंताचें प्रमुख अंग असे. सन १८७७ सालीं विष्णुपंताची बदली उमरावतीस होण्यापूर्वी इचलकरंजीकर नाटककार मंडळी आली होती. तिचे म्यानेजर राघोपंत हे सभ्य असून शिष्ट मंडळींत वागत असत. त्यांच्या आग्रहावरून शेक्सपियर कवींचीं कांहीं नाटकें मराठींत उतरून तीं रंगभूमीवर आणावीं असें ठरलें. पहिलें नाटक “ काभेडी आफ एर्स ” याचें रूपांतर श्रीराम भिकाजी जठार व बजाबा रामचंद्र प्रधान यांनीं केलें. तें “ भ्रातिकृत चमत्कार ” या नांवानें प्रसिद्ध आहे. यावर टीका विष्णुपंतांनीं विविधज्ञान विस्तारांत केली आहे. त्याचा प्रयोग कसा करावा याची तालीमही दोघांनीं इचलकरंजीकरांस दिली. दुसरें नाटक विष्णुपंतांनीं Cymbeline च्या आधारें केलें तें “ तारा नाटक. ” याचोही प्रयोग श्रीरामपंत व बजाबा यांनींच बसविला. कारण नाटक तयार झाल्यावर लागलींच विष्णुपंतांची बदली उमरावतीस झाली. दोन्ही प्रयोग लोकांना फार आवडले, व इंचलकरंजीकरांस त्यांवर चांगला पैसा व लौकिक मिळाला. याच दोन नाटकांवर मुंबई व पुणे येथे इंचलकरंजीकर नाटक मंडळीनें १८७९-८० सालीं अतोनात पैसा कमविला होता. यांतील पात्रें आपटे, बापट, पेंडसे, देवल (रा. गोविंद बल्लाळ देवल यांचे एक बंधु) भिडे-या नाटकाच्या योगानें फार प्रसिद्धीस आलीं. त्यावेळीं पुण्याचा प्रेक्षक समाज फार मार्मिक असल्यानें हीं दोन्ही नाटकें फारच लोकप्रिय झालीं. गद्य नाटकांची गोडी महाराष्ट्रांत याच नाटकापासून लागली ह्मटलें तरी चालेल. अकोल्यास शाळाखात्याच्यातर्फे वन्हाड शाळापत्रक दांडेकर यांनीं सुरू केलें तें विष्णुपंतांनीं दोन वर्षे स्वतंत्र चालविलें. पुढेही त्यांत त्यांचे लेख शिक्षणाच्या बाबतींत मधून मधून येत असत. विष्णुपंत उमरावतीस गेल्यावर त्यांनीं तेथील डबघाईस आलेलें हायस्कूल चांगलें सुधारलें. त्यांत चांगले शिक्षक अशी त्यांची कीर्ति होऊन सरकारानें त्यांस विशेष बक्षीस हणून त्यांचा पगार रु. २५० होता तो ३०० केला. विष्णु-

पंत उमरावतीस सुमारे ६। वर्षे होते. तेथें असतांना लायब्ररी, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, क्लब, अंबावाईची संस्था, म्युनिसिपालिटी यांचीं त्यांनीं बरींच कामें केलीं व त्यांत यश मिळविलें.

उमरावतीस असतांना त्यांनीं मोहविलसित व वल्लभानुनय हीं नाटकें शेक्सपियरच्या "The winters'Tale" आणि "All's well that ends well" यांच्या आधारे रचिलीं; व हिंदुस्थानांतील जमिनीच्या वहिवाटीसंबंधी एक ग्रंथ लिहिला. याचा पहिला खर्डा ग्रंथोत्तेजक मंडळीस पसंत पडला. त्यांतील एक भाग बहुतेक नवीनच लिहून पुढें अकोल्यांस आल्यावर १८९६ सालीं प्रसिद्ध केला. त्यावर माधवराव गोविंद रानडे यांचा उत्तम अभिप्राय आहे.

उमरावतीस हेडमास्तर असतांना विष्णुपंतांनीं नारायणभाई दांडेकर यांस पत्र लिहून शिक्षकसमाज सन १८८४ सालीं स्थापन करविला. या समाजांत हायस्कूलचे सर्व मास्तर, अँग्लोव्हर्नाक्युलर शाळांचे कांहीं मास्तर, व मुख्य मुख्य प्राथमिक शाळांचे मास्तर येऊन आपल्या अडचणी कळवितात, शिक्षणांत कौणत्या सुधारणा कराव्या सुचवितात. कांहीं निबंध वाचतात, व कांहीं वर्ग शिकवून दाखवितात. परस्परांची ओळख होऊन व प्रेमभाव वाढून सर्व शाळाखातें बहुतेक एका जुटीनें वागत आहे हें या शिक्षक समाजाचें फळ. विष्णुपंत जोंपर्यंत हेडमास्तर होते तोंपर्यंत ते या समाजाचे अध्यक्ष होते. पुढें ते इन्स्पेक्टरच्या सभेचे अध्यक्ष झाले, तरी त्यांचें मास्तरांवरील प्रेम किंवा मास्तरांचें त्यांचेवरील प्रेम कांहीं कमी झालें नाहीं. त्याची साक्ष जेव्हां पेनशन घेतल्यावर त्यांनीं शिक्षक समाजाचा निरोप घेतला त्यावेळीं पडली.

उमरावतीस असतांना विष्णुपंत मधून मधून तेथल्या प्रमोद सिंधूत लिहीत; व मुंबईच्या नेटिव्ह ओपिनियन पत्रांत व विविधज्ञान विस्तारांत टीकात्मक लेख लिहीत. त्यांपैकी " वेदार्थ यत्न " भगवद्गीता (ना. तेलंग कृत) भ्रांतिकृत चमत्कार (कामेडी ऑफ एरर्स); इंग्लंडांतील स्थानिक स्वराज्य (ना. तेलंग कृत) या मुख्य होत. Native opinion मधील बहुतेक लेख इंग्रजींत होते, कांहीं किरकोळ टीकात्मक लेख मराठींतही होते.

याचवेळीं त्यांनीं वि. वि. ज्ञानविस्तारांत आपल्या कांहीं कविता इंग्रजी काव्यांच्या आधारे रचलेल्या "कुसुमांजलि" या नांवानें प्रसिद्ध केल्या.

उमरावतीहून विष्णुपंतांची बदली अकोलें हायस्कुलावर सन १८८४ सालीं झाली. ही बदली अकोलें हायस्कुल विघडलें होतें तें सावरण्याकरितां ह्मणून मुद्दाम करण्यांत आली. या शाळेवर विष्णुपंत सुमारे २॥ वर्षे होते. तेवढ्या अवधींत त्यांनीं शाळेला फिरून नांवारूपास आणिलें, त्यावेळीं श्रीराम भिकाजी जटार हे डायरेक्टर होते.

अकोल्यास वैदर्भ वर्तमानपत्र सन १८८५ त निघालें तें काढावें असा विचार श्रीराम भिकाजी जटार, बजावा रामचंद्र प्रधान, रा. सा. देवराव विनायक, रंगनाथ नरसिंह मुधोळकर, दत्तात्रय विष्णु भागवत, व विष्णुपंत यांनीं ठरविला. पण पुढें जटार व प्रधान यांनीं अंक निघण्याच्या पूर्वीच आपलें अंग काढून घेतलें. वैदर्भाचें संपादकत्व विष्णुपंत व भागवत यांजकडे होतें. इतरांनीं लेख लिहावे असें ठरलें होतें. मराठींत कांहीं लेख म्यानेजर व्यंकटराव मुधोळकर हे लिहीत. पण लिहिण्याचा भार विष्णुपंतावर फार पडत असे. कारण ते येथें असत व शनिवारीं दुपारीं रिकामे असत. याचवेळीं त्यांनीं मित्रमंडळीच्या साहाय्यानें अकोल्यास वर्षोत्सवमाला सुरू केली. तींत त्यांचा दरसालीं एक तरी निबंध अथवा व्याख्यान होत असे. यांपैकीं कांहीं व्याख्यानेंही होत. "ग्रामसंस्था," "वन्हाडांतील शेतकीचा वारा वर्षांचा इतिहास," "हवामान" — "ईस्ट-इंडिया कंपनीचा इतिहास," "डुप्ले याची कारकीर्द," "गृहशिक्षण," "नागरिक" इ. व्याख्यानें झालीं आहेत. लेख इंग्रजी व मराठी वेळ पडे तसे, जरूरी असेल तसे लिहावे लागत. याचवेळीं कीर्तिकरांच्या इंदिरेवर पांच सहा टीकात्मक लेख विष्णुपंतांनी लिहिले, ते कीर्तिकरांसही मान्य झाले. ते इंदिरा पुस्तकांच्या दुसऱ्या आवृत्तींत पाहावयास मिळतात.

पुढें जेव्हां बजावा रामचंद्र ए. इ. सन १८८६ त वारले तेव्हां श्रीरामपंतांच्या शिफारशीवरून विष्णुपंतांची नेमणूक एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरच्या जागी सप्टेंबर १८८६ सालीं झाली. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरच्या जागेवर नेमणूक झाल्यापासून विष्णुपंतास बाहेर

अक्षर्यां फिरावें लागे; व शाळा तपासणी करून खेड्यापाड्यांतून गांवांतून फिरत असतां त्यांना लोकांशी बोलावें लागे. यामुळे त्यांना लेखन व्यवसाय बहुतेक सुटल्यासारख्या झाला.

इन्स्पेक्टरच्या कामावर विष्णुपंत सन १८८६ पासून ते सन १८९९ पर्यंत होते. मध्यंतरीं तीनदां त्यांनीं डायरेक्टर रजेवर गेले असतां त्यांचेही काम पाहिलें. इन्स्पेक्टर या नात्यानें त्यांस सर्व वन्हाडभर फिरून सर्व इंग्रजी मराठी शाळांची वार्षिक परीक्षा घ्यावी लागे. व याशिवाय इतर शाळांची ही चांचणीनें परीक्षा घ्यावी लागे. शिवाय हायस्कुलच्या वार्षिक परीक्षा घेण्यांत त्यांचें अंग असे. त्यांनीं इ. म. शाळांतून बालपुस्तकालये स्थापन केलीं. जे विद्यार्थी दर महिन्यास पाव आणा अर्धा आणा देत असत, ते या पुस्तकालयाचे वर्गणीदार असत. या संस्थांच्या योगानें विद्यार्थ्यांत वाचनाची रुचि उत्पन्न झाली. विष्णुपंतांनीं आपलें काम वेळेवर, व्यवस्थित रीतीनें, व शहाणपणानें केलें असे वार्षिक रिपोर्टांत उल्लेख आहेत.

सन १८९८ सालीं त्यांना अकोलें व बुलढाणें या दोन जिल्ह्यांच्या डे. इ. काम करायास सरकारानें सांगितलें, हेतु हा कीं त्यांच्या मागे ए. इ. ची जागा मोडावी. हें काम त्यांनीं एक वर्ष करून पुढें दोन वर्षांची फळी रजा घेतली व रजा संपल्यावर त्यांनीं पेनशन घेतलें. [१८९९] त्यांच्या मागून ही जागा सरकारानें मोडून टाकली.

पेनशन घेतल्यावर विष्णुपंत अकोल्यासच राहूं लागले. पहिलीं तीन वर्षे ह्मणजे सन १९०१—१९०४ पर्यंत त्यांनीं अकोलें म्युनिसिपालिटीचें व्हाईस चेरमन या नात्यानें काम केलें. या कामाबद्दल सरकारची त्यांना वेळोवेळीं शाबासकी मिळाली आहे.

ते आतां आपला वेळ वाचनांत, व क्वचित् लेखनांत, व भाषणांत घालवितात, या अवधीत लिहिलेले प्रसिद्ध लेख व भाषणें हीं होत—
हिंदुयूनीयन क्लबपुढें. वाचलेले निबंध—[१ रामायणकार्त्तवीर लोकास्थिति
२ तुकाराम ३ आणखी एक व्याख्यान] [विविधज्ञान विस्तार पाहा.]
धारवाड सामाजिक सभेच्या प्रसंगीं केलेलें भाषण. डेकन कॉलेजांत केलेलें

भाषण. ठाणें ग्रंथसंग्रहालयाच्या सभेच्यावेळीं केलेलें भाषण. इत्यादि भाषणें प्रसिद्ध आहेत.

अकोल्यास व उमरावतीस हायस्कुलांत असतां महाजनी मे महिन्याच्या सुटींत पुण्यास अक्षर्यां जात. त्यावेळीं हिराबागेच्या व्याख्यानांत त्यांचें अंग असे. त्यावेळीं त्यांनीं केलेलीं दोन भाषणें मुख्य होतीं. [१] वरोड्याच्या कोळशाच्या खाणी. [२] बंगाल टेनन्सी बिल. इतर प्रसर्गांही ते पुष्कळदां बोलत असत.

विष्णुपंत ते मुंबई युनिव्हर्सिटीचे मराठींत व संस्कृतांत म्याट्रिकमध्ये सहा-वर्षे परीक्षक होते, व एम. ए. मध्ये मराठींत आज पांच वर्षे आहेत. युनिव्हर्सिटीच्या इच्छेवरून त्यांनीं दोनदां मराठी निबंधांचें परीक्षण केलें आहे व युनिव्हर्सिटीनें M. A. च्या मराठी पुस्तकांची याद करण्याकरितां दोनदां मंडळी नेमिली त्यांत विष्णुपंत हे अध्यक्ष होते.

मुंबई इलाख्यांतील मराठी क्रमिक पुस्तकांकरितां धडे टेक्स्टबुक रिव्हिजन कमिटीनें लिहिलें, त्यांत सहावें व सातवें पुस्तक यांतील बरेच धडे (नीतिविषयक, सामान्य इ.) विष्णुपंतांकडून लिहून घेतले. व त्यांबद्दल त्यांना शाबासकी सरकाराकडून देवविली आहे.

हलीं विष्णुपंतांचे स्नेही रा. व. दत्तोपंत भागवत यांनीं अकोल्यास तेलची गिरणी काढली आहे. तींत विष्णुपंतांची भागीदारी आहे. व दत्तोपंतांस विष्णुपंतांकडून पाठबळ मिळत आहे.

एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर असतांना जठार डायरेक्टर यांच्या समतीनें वन्हाडांत सामाजिक परिषद सन १८८७ त स्थापन झाली. तिचे अध्यक्ष महाजनी असत, व सेक्रेटरी व्यंकटेश रामचंद्र मुधोळकर असत. या परिषदेची बैठक दर वर्षी नोवेंबर महिन्यांत शिक्षक समाजा-वरोवरच होत असे, व तिचे सभासद प्रायः शाळाखात्यांतील असत. या सभेंत राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेंत ज्या विषयांची चर्चा होत असे त्याच विषयांची होई. सभेचा समारोप करितांना विष्णुपंतांचें भाषण होई. या सभेंत खेड्यापाड्याचे मास्तर व प्रांतांतील शिष्ट लोक एकत्र जमल्यानें सामा-जिक सुधारणेच्या तत्त्वांचा प्रसार सर्व प्रांतभर झाला आहे. ही परिषद विष्णु-

पंतांनी पेनशन घेतल्यावर एकदोन वेळ भरली. परंतु पुढे तीं जीव राहिला नाहीं. व आतां ती नामशेष झाली आहे.

हल्लीं वन्हाडचें शाळाखातें मध्यप्रांतास जोडिलें आहे; व येथल्या पूर्वीच्या डायरेक्टरास इन्स्पेक्टर ऑफ स्कूल्स वन्हाड, हा हल्लीं किताब आहे. या जागेवर सध्यां मि. सी. एच. क्वांडी हे आहेत. हे पूर्वी डायरेक्टर होते यांच्या हाताखालीं विष्णुपंत यांनीं रजेचा अर्ज दिल्यापासून रजा मंजूर होईपर्यंत सुमारे तीन महिने काम केलें. विष्णुपंताची काम करण्याची शैली पाहून क्वांडी साहेबांचा त्यांजवर फार लोभ जडला, व विष्णुपंताचा शेवटला वार्षिक रिपोर्ट ज्यांत विष्णुपंतांनीं, शाळाखात्याच्या त्यावेळच्या स्थितीचें व मास्तर लोकांच्या वृत्तीचें वर्णन निर्भीडपणें केलें आहे, तो फारच आवडला. त्यांतील बरेच उतारे कांडी साहेबांनीं आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत घेतले, व ते अलीशान रेसिडेंट साहेब यांसही माहितीनें भरलेले असे वाटले. मि. क्वांडीचा लोभ अझून कायम आहे, व वेळोवेळीं शाळाखात्यासंबंधी प्रश्न उत्पन्न झाल्यास ते व त्यांचे वरिष्ठ Director of Public Instruction C. P. and Berar हे विष्णुपंतांचें मत विचारतात. विष्णुपंत हल्लीं Akola District Board च्या स्कूल कमिटीचे व अकोलें येथील हायस्कूल, अं. म. स्कूल व मुलींच्या शाळा यांच्या स्कूलकमेटीपैकी एक सभासद आहेत.

विष्णुपंताचे तीर्थरूप विष्णुपंत नोकरीवर असतां धुळ्यासच राहत. येथेंच त्यांची मातुश्रीही राहत असे. उभयतांची प्रकृति सामान्यतः निकोप असे. परंतु विष्णुपंताच्या तीर्थरूपास सन १८९८ सालीं पक्षघाताचा विकार झाला, त्यांतून ते बरे झाले. परंतु शक्तिपात झाला तो झालाच. ते पुढें एका वर्षांनै विष्णुपंताच्या मातुश्रीसह अकोल्यास राहण्यास आले. पण येथें आल्यावर दहा बारा दिवसांनीं त्यांस विषमज्वर होऊन त्यांतच त्यांचा अंत झाला. विष्णुपंताची मातुश्री अजून विद्यमान आहे. विष्णुपंताचे चिरं-जीव रामभाऊ हे बी. ए. एल. एल. बी. असून अकोल्यास वकील आहेत.

याप्रमाणे रा. सा. महाजनी यांचे जीवनचरित्र आहे. बऱ्हाड प्रांतांच्या विद्याखात्याच्या मुख्याधिकारावर यांची नेमणूक झालेली पहावी अशी लोकांची फार इच्छा होती; परंतु त्या संबंधांत त्यांची निराशा झाली. परंतु त्यांच्या या चरित्र भागशी आमचा संबंध नसल्यामुळे आम्ही प्रकृत विषयाकडे वळतो.

महाजनी यांनी एकंदर तीन नाटकें शेक्सपियरचीं मराठी भाषेत उतरली आहेत हें मागे सांगितलेंच आहे. पैकीं सिविलाईन हणजे तारा नाटक तीस वर्षापूर्वीपासून रंगभूमीवर येत आहे. पूर्वी हे गद्यरूपानें येत असे व आतां याची संगीत आवृत्ति रंगभूमीवर येऊ लागली आहे. इंग्रजी भाषेतलें नाटक मराठी भाषेत इकडच्या रीतिरिवाजावरहुकूम करण्याच्या हेतूनें झालें असें हें पहिलेंच झटलें तरी चालेल. या पूर्वी शेक्सपियरच्या चार पांच नाटकांची निव्वळ भाषांतरे झालीं होती. परंतु प्रयोगाच्या दृष्टीनें त्यांचा तादृश उपयोग झाला नाहीं. तो तारा नाटकानें चांगला केला. तीस वर्षापूर्वी लोकांचे नाटकासंबंधाचे विचार आतांइतके पुढें गेलेले नव्हते. व मराठी भाषाही आतां इतकी व्यापक झाली नव्हती. शेक्सपियरचे विचार साध्या मराठी भाषेत व्यक्त करून दाखविण्याचें काम किती अवघड आहे याची कल्पना ज्यांनीं शेक्सपियरचीं इतर नाटकें भाषांतर झालेलीं वाचलीं असतील त्यांस होईल. व इंग्रजी रीतिभातीचे फेरफार मराठी रिवाजाला शोभतील असें करणें तर याहूनही कठिण, परंतु तारा नाटकांतील फेरफार फार मार्मिक रीतीनें केले आहेत. ह्याम्ब्लेटचें भाषांतर दोघांतिघां विद्वानांनीं केलें आहे, परंतु यांतील मूळच्या चाली मराठी चालीरीतीवरहुकूम करून दाखविणें किंवा नवीन फेरफारानें तें नवीन नाटक आहे असें दाखविणें त्यांना साधलें नाहीं. महाजनी यांनीं मूळ नाटकांतील दोन तीन मोठ्या अडचणी फारच कल्पकतेनें नाहींशा केल्या आहेत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं सदर नाटकांचें परिक्षण करतांना या संबधानें मुद्दाम उल्लेख केला आहे तो आम्ही जशाचा तसाच देतो.

“मूळ नाटकांत राणी पुनरूढा आहे; हणजे वायजावाई ही संभाजी राजाची दुसरी बायको, व संभाजी हा तिचा दुसरा नवरा. राणीस पहि-

ल्या नवऱ्यापासून झालेला मुलगा मुरारराव होय. भराड्यांत पाटाचा प्रकार जरी सुरू आहे तरी तो प्रतिष्ठित धरलेला नाही. व उंच प्रतीच्या लोकांत तो चालूही नाही; यास्तव वरील ठिकाणी दोन फेरफार केले आहेत. ते हे कीं, राणीचा प्रथम संबंघच ठेवून मुराररावास तिचा भाचा केला आहे. पात्रांच्या परस्पर संबंघांत केलेला बदल काय तो येवढाच आहे. इकडील देशांत स्त्रियांचा व्यवहार तिकडच्यापेक्षां फार मर्यादेचा व आड पड्यांतला असतो; यास्तव मूळ नाटकांत राणी जशी भर दरबारांत विजयपुरच्या वकिलाशी बोलते आहे तसें येथें दाखविलें नाही. तिचें आणि राजाचें भाषण होण्याकरितां निराड्या प्रवेशाची योजना केली आहे. शेवटल्या अंकांतील शेवटल्या प्रवेशांत तारेचें व तिच्या नवऱ्याचें जें पुनरभिज्ञानानंतर भाषण झालें आहे त्यांतही वरील देशाचारास अनुसरूनच फेरफार केला आहे. जावळी महालांतील रानांत मुराररावानें घातलेलें हंबीररावाचें पागोटेंच तेवढें तारेस दाखविलेलें आहे; मूळ नाटकांत मुराररावाचें धड पडलेलें जसें तिच्या दृष्टीस पाडलें आहे तसा प्रकार भाषांतरांत केलेला नाही. याचें कारण उघडच आहे, कीं इकडील देशाचाराप्रमाणें नवऱ्याच्या प्रेताबरोबर तीस सहगमन करणें प्राप्त होतें. तारेच्या भासमान मरणाच्या प्रसंगीही भाषांतरकारास मुळापेक्षां निराळा मजकूर घालून द्यावा लागला आहे. नाटकांतील काळ रोमन लोकांच्या वेळचा असल्यामुळें त्या वेळेंस ब्रिटन् बेटांत मूर्तिपूजेचा धर्म चालू होता; यास्तव त्या धर्माप्रमाणें प्रेतसंस्काराच्या वेळचा गायनाचा वगैरे प्रकार मूळ ग्रंथांत आढळतो. तारेस मेलेली पाहून एका राजपुत्रानें प्रेतवाद्य वाजविण्यास आरंभ केला आहे, व तो स्वर ऐकून त्याचा भाऊ व स्यानीं मानलेला बाप असे दोघे गुहेकडे आले आहेत. पुढें प्रेत जमिनीवर ठेवल्यावरही दोघांनीं त्या वेळच्या रिवाजाप्रमाणें गाणें ह्मटलें आहे, व प्रेतावर पुष्पें टाकलीं आहेत. हें सर्व भाषांतरकारास बदलावें लागलें आहे, व इकडील आचारास जुळेसा काहीं नवा मजकूरही घालावा लागला आहे, याप्रमाणेंच हंबीररावास तुरुंगांत पडलेलें स्वप्न. मूळ नाटकांत हंबीररावाच्या स्वप्नसृष्टींत त्याची आई, बाप, व बंधु इतके आले आहेत, व याशिवाय जुपिटरानें (विष्णूनें) दर्शन दिलें आहे.

भाषांतरांत केवळ विष्णुदर्शनाचा प्रसंग मात्र घातला आहे. हे येथवर प्रकृत भाषांतरांत केल्ले मोठमोठे फेरफार झाले. याखेरीज बारीक सारीक अदला-बदल जी मधेमधे अनेक ठिकाणी करावी लागली आहे ती, तारेच्या महालाचे वर्णन, भूपाली वगैरे स्थलांकडे अंमळ लक्ष पुरविले असतां सहज लक्षांत येणारी आहे. ”

आमच्यांत आलीकडे कांहीं स्वतंत्र नाटके झाली आहेत; परंतु त्यांत सुद्धा इंग्रजी विचारांचे किंवा चालीरीतीचे दर्पण प्रत्यक्ष व पर्यायाने दृष्टीस पडते. प्रीतिपात्रांची प्रेमयाचना, नायिकेने पुरुष वेपाने पळून जाणे, कुलवधूवर, एखाद्याची पापदृष्टि किंवा बलात्कार या गोष्टी प्रत्येक नाटकांतून सामान्य झालेल्या आहेत. हे प्रकार नसतील तर नाटक अगदी फिकें वाटू लागते. जानसनचे शेक्सपीयरच्या टीकेंत या संबंधाने खालील उद्गार आहेत. ते आमच्या इकडच्या प्रस्तुतच्या नाटककारांचे चित्र बरोबर दाखवितात:—

“Upon every other stage the universal agent is love, by whose power all good and evil is distributed, and every action quickened or retarded. To bring a lover, a lady, and a rival into the fable; to entangle them in contraradictory obligations, perplex them with oppositions of interest, and harass them with violence of desires inconsistent with each other; to make them meet in rapture, and part in agony; to fill their mouths with hyperbolic joy and outrageous sorrow; to distress them as nothing human ever was distressed; to deliver them as nothing human ever was delivered; is the business of a modern dramatist. ”

विष्णुदास्त्री चिपळूणकर यांनी सदर नाटकापासून नाटककार मंडळीस कसा उपयोग होईल ते सांगितले आहे.

“प्रस्तुत नाटकाचा तिसरा उपयोग नाटककार मंडळीस.—यांची सुधारणा करण्याकडे आपल्या नवीन मंडळीनें अद्याप ह्मणण्यासारखें काहींच लक्ष पुरविलें नसल्यामुळे त्यांच्याच अकलेनें जेथपर्यंत मजल पोंचवेल तेथपर्यंत त्यांनीं पोंचविली आहे. या मंडळ्यांस मुख्य उणीव ह्मटली ह्मणजे नाटकांचीच होय. आजपर्यंत एकंदर लोकांचें सजानदशेंत विशेष पुढें पाऊल नसल्यामुळे, व इंग्रजी सुधारणुकेचीं जीं नाट्यप्रभृति अंगें त्यांशीं परिचयही चांगलासा झाला नसल्यामुळे, ‘रावणराज्य महाराज’ ‘अल-ल-ल’ वगैरे प्रकार शोभून गेले. पण यापुढें वरील धांगडधिगा खपला जाणार नाही. आलीकडील अभिरुचीस वरच्यापेक्षां काहीं खुबीचा प्रकार पाहिजे. तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुत सारखीं परभाषेतील नाटकें किंवा देशभाषेंतच नवीं नाटकें झालीं असतां फार उपयोग होणारा आहे. जुन्या संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरेंही या कार्मीं चांगलीं पडणार आहेत. असो; प्रस्तुत नाटक तरी एका नाटककार मंडळीच्या सांगण्यावरूनच केलें असें भाषांतर कर्त्यानें प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे; व सदरील नाटकाचा रंगभूमीवर प्रयोग होऊन तो लोकप्रिय झाला असेंही वरील ठिकाणींच लिहिलें आहे तर प्रयोगद्वारा लोकरंजन करण्यास प्रकृत ग्रंथ साधनीभूत आहे हाही त्यापासून होणारा एक मोठा उपयोग झाला.”

(निबंध माला.)

रा. सा. महाजनी यांचें दुसरें नाटक “मोहविलसित” अथवा Winter's tale” हें प्रथम नाट्यकथाणव मासिक पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झालें. नंतर संगीत रूपानें पुढें रंगभूमीवर आलें आहे. हें नाटक गद्यपद्यात्मक केलें आहे. याच्या उपसंहाराच्या शेवटीं महाजनी ह्मणतातः—

“.....शेक्सपियर कवीच्या कृतींचें चांगलें अध्ययन केलें पाहिजे, ह्मणजे त्यांचें मर्म कळतें, उगीच चार घटका मौज सांपडते एवढ्यावरच राहूं नये. मौज तर आहेच; परंतु पाहिजे असल्यास उत्तम प्रतीचें शिक्षणही आहे. शिक्षण आणि मौज ही दोन्ही कवीच्या ग्रंथांत सांपडत असल्या कारणानें ते ग्रंथ आबालवृद्धांस प्रिय झाले आहेत. तद्देशीयांसच झाले आहेत असें नाही, तर परदेशीयांसही झाले आहेत. युरोपांतील सर्व देशांत

त्याचे ग्रंथ “ वायव्य ” च्या योग्यतेचे समजतात. त्यांचीं भाषांतरे बहुतेक भाषांतून झालीं आहेत. आपल्याही देशांत बंगाली, कानडी, गुजराथी चंगैरे भाषांतून त्यांच्या कांहीं कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरे झालीं आहेत; मराठी भाषेत पुष्कळच झालीं आहेत हे महाराष्ट्रीयीयांस सांगणें नको. हे ग्रंथ नानादेशांच्या लोकांस प्रतिकृतिरूपानेंही इतके प्रिय होतात, तेव्हां ते तसेच असले पाहिजेत! नानाविध संसारप्रसंग पाहून कवींचें मन फारच प्रबुद्ध झालें होतें हे प्रसंग त्याचे डोळ्यापुढें मूर्तिमंत उभे राहत. कवीचा “ आत्मा ” मूळचा एक असूनही “ सहस्रधा विभक्त ” होऊन त्या त्या प्रसंगां शोभे ! तेव्हां अशा कवीची सेवा करण्यांत आह्मांस धन्यताच वाटते. आतांपर्यंत द्विवार सेवा झाली आहे. ही त्रिवार करून कदाचित् आह्मी त्याचा शेवटचा निरोप घेऊं. देवळांतही भजकांची गर्दी फार होत चालली आहे, तेव्हां धक्काबुक्की न होतां बाहेर पडलों तर वरेंच झालें असें समजूं. देवळांत न येतांही प्रभूचें दर्शन हृदयांतरीं घेतां येतेंच. ज्यांनीं देवळाचा आह्मांस उंबरठा दाखविला, व ज्यांनीं आंत प्रवेश करून दिला, त्या सर्वांचे आभार आह्मी आमरण विसरणार नाहींच नाहीं. ”

नंतरची रा. सा. ची शेवटची नाटकासंबंधाची कृति ह्यणजे त्याचें वर-निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें तिसरें नाटक “ वल्लभानुनय ” अथवा Alls ‘well that’ ends well. ” या नाटकाचें रूपांतर होय. नाट्यकलेची त्रिवार सेवा करण्याचा जो त्यांचा संकल्प तो त्यांनीं तडीस नेला आहे. त्यांच्या अंगचा उत्साह पाहतां त्यांच्या हातून आणखी किती तरी नाट्यकलेच्या उद्धाराचें कार्य झालें असतें. त्यांनीं ह्याटल्याप्रमाणें, “ देवळांतही भजकांची दाटी फार झाली आहे ” हें खरें, परंतु आजपर्यंत लाखो वारकरी पंढरी ते आळंदी व आळंदी ते पंढरीची वारी करीत आहेत तरी **विठोवाच्या, नामदेव, तुकाराम** इत्यादि संताच्या जोडीस कोणीच बसले नाहींत. त्याप्रमाणें महाजनी यांस “ धक्काबुक्की ” करून बाहेर काढणारे “ भजकही ” कोणी झाले नाहींत. रा. सा. महाजनी यांनीं नाट्यकलेची सेवा केल्यानें दोन गोष्टी निदर्शनास आल्या आहेत एक त्या कलेवर त्यांची भक्ति व दुसरी त्यांची परोपकार बुद्धि. त्यांनीं केलेली ही त्रिवार सेवा त्यांचें नांव महाराष्ट्र नाटकवाङ्मयांत चिरकाल राखील यांत शंका नाहीं!!

शंकर मोरो रानडे.

C. S. P.

शंकर मोरो रानडे.

मराठी भाषेंतले नाट्याचार्य अशी ज्यांना पदवी देतां येईल अशा नाटककारांपैकी शंकर मोरो रानडे हे पहिले होत. इतर नाटककारांनीं आपलें लक्ष नाटकविषयांत घातलें तें कोणी द्रव्यप्राप्तीच्या इच्छेनें, कोणास त्या विषयाची आवड झणून, कोणी विद्याधिकान्याच्या इच्छेवरून—परंतु रानडे यांनीं आपलें लक्ष या विषयांत घातलें तें केवळ संस्कृत व इंग्लिश भाषेंतलि उत्तम उत्तम नाटकांची मराठी वाचकांस ओळख होऊन त्यांची सदभिरुचि जागृत व्हावी व काव्यामृतरसास्वादाकडे त्यांच्या अंतःकरणाची साहजिक प्रवृत्ति वळावी या उद्देशानें घातलें होतें. आतां जशीं चोहोंकडे संगीत नाटकें झालीं आहेत, तशीं तीस वर्षांपूर्वीं नुसतीं पौराणिक नाटकें होती; ज्यांस उपरोधिक भाषेनें “अलललचीं” किंवा “आमटी नाटकें” ह्मटलें जात असे; व सांप्रत जशीं संगीत नाटकाच्या नव्या नव्या प्रकारांनीं नाट्यकलेची दुर्दशा झालेली दिसून येते तशी तीस वर्षांपूर्वीं या पौराणिक नाटकांची दुर्दशा होत चालली होती. सांगलीकर, इचलकरंजीकर, व कोल्हापूरकर यांचीं नाटकें खेरीज करून बाकीचीं पौराणिक नाटकें झणजे नुसता धिंगाणा असे. पूर्वीं जीं कांहीं दिवस लोकांस करमणुक व आनंद होत होता तो होईनासा झाला होता. नाटकांतलीं पातें सर्वच अशिक्षित असल्याकारणानें नाटकाचा धंदा, उदरपोषणाचे जे इतर हलके धंदे असतात, त्याप्रमाणें समजला जात असे. त्यामुळें त्यांत सुधारणा करण्याची कल्पना धंदेवाल्या नाटकमंडळ्यांपैकीं कोणाचेही डोक्यांत आली नव्हती. या सुमारास कांहीं विद्वान् नाटककार प्रसिद्धीस आलेले होते, परंतु त्यांच्या नाटकांचे प्रयोग पाहणारा प्रेक्षकसमाज तयार झाला नव्हता. त्यामुळें अथेल्लो, जुलियस सीझर, ह्याम्लेट, रोमियो आणि जुलिएट, इत्यादि शेक्सपियरचीं नाटकें व उत्तररामचरित्र, वेणीसंहार, मालती माधव, मृच्छकटिक, शाकुंतल इत्यादि संस्कृत नाटकें यांचीं भाषांतरें होऊनही रंगभूमीवर आलीं नाहींत. “राजाधि-राज रावणराज महाराज!” या भालदाराच्या ललकान्या, “शिव शिव हो प्राणनाथ,” हा तारामतीचा किंवा अशाच एखाद्या शोक करणाऱ्या राणीचा

आक्रोश, “ वत्सा सांगतें श्रवण कर ” हें सरस्वतीचें भाषण इत्यादि प्रकार बरेच दिवसपर्यंत लोकांस मनापासून आवडत असत. राक्षस आपल्या बायकोशीं महालांत शृंगार करित बसला तरी त्याचें भाषण नाटकगृहाच्या बाहेर ४१२ फर्लांग ऐकू जाण्यासारखें कर्कश असलें—किंवा विदूषकांनं लोकांस हसविण्याकरितां पाहिजे तसा फाजीलपणा केला तरी ते प्रकार लोकांस असंबद्धपणाचें व त्रासदायक वाटत नसत. तथापि त्या नाटकांपासूनही लोकांनीं ज्या अर्थीं करमणूक करून घेतली आहे, त्या अर्थीं त्या नाटकांतही कांहीं गुण असले पाहिजेत हें उघड आहे. शोकरसप्रधान हरिश्चंद्र आख्यानासारखीं नाटकें असलीं ह्मणजे सर्व प्रेक्षकसमाज त्या नाटकांतल्या हृदयद्रावक प्रसंगाच्यावेळीं द्रवला नाहीं असें कधीं होत नसे. पुराणांतील वीररसात्मक व शृंगाररसात्मक आख्यानावर तयार केलेल्या नाटकावर प्रेक्षकजन तल्लीन होत असे. सारांश हीं पौराणिक नाटकें व त्यांवर एखाद्या नाटकीय कवींनीं रचलेलीं पद्ये हें मराठी भाषेंतील चाळीस वर्षांपूर्वीं वाङ्मय होतें. यानंतर या वाङ्मयाची समृद्धि करण्याचा आरंभ परशरामपंत तात्या गोडबोले यांनीं केला व त्याला कायमचें स्वरूप आणण्याचें श्रेय रानडे यांनीं घेतले. परशराम तात्यांनीं संस्कृत भाषेचें भांडार खुलें केलें व रानडे यांनीं पाश्चात्य भाषेंतील नाटकीय भांडार रितें करण्याचा क्रम चालविला. पाश्चात्य भाषेंतील सुरस नाटकें महाराष्ट्र भाषेंत आणून निव्वळ मराठी वाचकांची रानडे यांनीं फार मोठी सेवा केली आहे. शिवाय त्यांनीं केलेलीं संस्कृत नाटकांची भाषांतरे निराळीं आहेत. त्यांच्या हयातीपर्यंत त्यांनीं आरंभलेला उद्योग चालू ठेवला असता तर त्यांच्याच हातून शेक्सपियरनें आपल्या आयुष्यक्रमांत जितकीं नाटकें लिहिलीं त्यांपेक्षांही जास्त लिहिलीं गेलीं असतीं. परंतु मुमारे १५ वर्षे नाटकें कादंबऱ्या लिहिण्याचा क्रम ठेवून पुन्हां त्यांनीं नोकरीचा पेसा पत्करला त्यामुळें तो क्रम शिथिल पडला.

त्यांनीं ज्यावेळीं निव्वळ नाटकवाङ्मयाच्या उन्नत्यर्थ आपलें लक्ष घातलें त्यावेळेच्या व आतांच्या स्थितींत महदंतर पडलें आहे. त्यावेळीं मराठी भाषेंत ग्रंथसंग्रह आतां इतका विपुल नव्हता तरी त्या वेळेच्या लोकांत वाचनाची अभिरुचि विशेष होती. चाळीस वर्षांपूर्वीं प्रसिद्ध झालेल्या नाटककादं-

बऱ्यांच्या दोनदोन चारचार आवृत्त्या निघून गेल्या आहेत. नाट्यकथार्णवाच्या वर्गणीदारांची यादीही विस्तृत असून तिच्यांत लहान मोठी वाचनालयें, सरकारी मोठ्या कामगारापासून तों सामान्य कारकुनापर्यंतचे व साधारणतः जेथें मराठी भाषा चालत आहे तेथील लोकवस्तीचे वर्गणीदार होते, असें त्यांनीं “ नाट्यकथार्णव ” सुरू केलें त्यावेळीं प्रसिद्ध झालेल्या अंकांतल्या वर्गणीदारांच्या पोचीवरून आढळून येतें. ती स्थिति आतां आढळून येत नाहीं. सारांश नाट्यकलेच्या उन्नतीच्या प्रयत्नांत रानडे यांनीं मोठी क्रांति घडवून आणली होती. तन-मन व धन हें त्या कामाकरितां त्यांनीं खर्च केलें होतें; पुढें जें त्यांचें चरित्र येत आहे यावरून त्यांच्या प्रयत्नाला कसें कसें यश येत गेलें व त्यांनीं आपल्या कल्पक बुद्धीचा त्या त्या परिस्थिती-प्रमाणें कसा उपयोग केला हें ध्यानांत येईल.

शंकरराव रानडे यांचा जन्म स. १८५० च्या सप्टेंबर महिन्यांत वाई येथें झाला. थोडे दिवस वाई येथें शिकल्यावर ते पुण्यास आले; व तेथेंच इंग्रजी अभ्यास करून स. १८६८ त मॅट्रिक परीक्षा पास होऊन ते पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत गेले. त्यावेळीं प्रो. वर्डस्वर्थ हे त्या कॉलेजचे प्रिन्सिपल होते. स- १८७२ सालीं त्यांची बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन, त्यांनीं मुंबईत गोविंद विष्णूच्या शाळेंत काहीं दिवस नोकरी केली. नंतर काहीं दिवस व्हॅक्सिनेशन कमिशनरचे ते असिस्टंट होते; पुढें काहीं दिवस ब्रिटिश सेन्सस ऑफिसांत त्यांनीं नोकरी केल्यावर, काहीं क्षुल्लक कारणावरून त्यांनीं नोकरीचा राजीनामा दिला व नाट्यकथार्णवाची स्थापना केली. पुढें ता. १ जुलै स. १८८४ रोजीं ते बडोद्याच्या नोकरींत दाखल झाले. तेव्हांपासून अखेरपर्यंत त्यांनीं ह्या राज्यांत अनेक कामें केलेलीं आहेत. ‘ ऐने-राजमेहेल ’ हें अत्यंत उपयुक्त पुस्तक त्यांच्या हातचें आहे. त्यावरून त्यांचा संस्कृताचा दृढ व्यासंग व्यक्त होतो. ‘ वधूवर-परीक्षा ’ हें पुस्तकही त्यांनीं लिहिलें आहे. श्रावणमासच्या परीक्षा व दक्षिणा यांचें काम सालोसाल त्यांच्याच हातून झालें आहे. खासगीखात्याचे नियम, वार्षिकी रिपोर्ट, स्वारीशिकारीच्या हकीगती वगैरे अनेक लेख त्यांच्या हातचे असून शिवाय प्रत्यक्ष श्रीमंत महाराजांशीं वाचन, विवेचन वगैरेची

नोकरी त्यांनीं केलेली आहे. महाराजांनीं नीलगिरी वगैरे ठिकाणीं प्रवास केले त्यांत अनेक वेळां ते स्वारीकामगार होते. सन १८८९ त कुनूर येथें कै. युवराज फत्तेसिंहराव ह्यांचा विद्याभ्यास श्रीमंतांनीं वावासाहेबांच्या हस्तें सुरू करविला. पुढें कांहीं दिवस ते राजपुत्रांस संस्कृत शिक्षक होते. बडोदा आफिसर क्लबाचे ते आज फार वर्षे मॅबर असून अपरिहार्य कारणाशिवाय ते क्लबांत गेल्याशिवाय राहत नसत. कै. प्रोफेसर जिनसीवाले, विनायक महादेव पंडित. रा. सा. दामोदर गोविंद धारपुरे (पे. फ. क्ला. स. ज.), कै. भानप, कै. गणपतराव किल्लेस्कर हायकोर्ट वकील, कै. केशव वामन कीर्तनें वगैरे मंडळी वावासाहेबांची सहाध्यायी होती.

मरण्यापूर्वी चार दोन वर्षे विशिष्ट छन्दःशास्त्राच्या एका विशिष्ट व अत्यंत उपयुक्त अंगाचें विवेचन त्यांनीं चालविलें होतें. छन्दःशास्त्राची उत्पत्ति कशी झाली, निरनिराळीं प्राकृत व संस्कृत वृत्ते कशीं निर्माण झालीं, नानाप्रकारचीं पदे, पोवाडे, लावण्या वगैरे आपण वाचतो व ऐकतो, त्यांच्या रचनेचें रहस्य काय, इत्यादि गोष्टींचा विचार करून, त्यांनीं अगदीं आश्चर्यकारक व विलक्षण शोध लाविले. ह्या उद्योगास ते 'वृत्तरचनाकुतूहल' हें नांव देऊन तो प्रसिद्ध करणार होते. अनेक स्नेही मंडळीस त्यांच्या ह्या विचारसरणीचा व अनुपमेय बुद्धिचातुर्याचा लाभ ऐकण्यास मिळाला होता, व त्यांचें तें विवेचन ऐकूं लागलें ह्मणजे चित्तवृत्तीवर एक प्रकारची मोहिनी पडून कशाचेंही भान राहत नसे. हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें असतें तर तेवढ्याबद्दल त्यांची सर्व देशभर वाहवा झाली असती. परंतु तें तडीस न गेल्याबद्दल हळहळ मात्र वाटते. कारण त्यांतील विचार दुसऱ्या विद्वानांस सुचण्याजोगे नाहींत. त्यास एक प्रकारचा चतुरस्रपणा व नाट्यगायनाचा नाद लागतो. तथापि जेवढा मजकूर तयार आहे, तेवढा तरी छापून प्रसिद्ध करण्याची तजवीज त्यांची कोणी स्नेही मंडळी करतील अशी अजून आह्मांस आशा आहे.

वावासाहेबांचें खासगी वर्तन अत्यंत प्रेमळ होतें. परक्याशीं सुद्धां ते कुटुंबांतील माणसाप्रमाणें अत्यंत प्रेमानें वागत. दुसऱ्यांस मदत करण्याची त्यांस निसर्गतःच हौस वाटत असे. विद्यार्थी, वैदिक, भिक्षुक, हुन्नरी वगैरे

अनेक मंडळी त्यांच्या घरीं सदैव पडलेली असे, कोणाही गुणवानाची दुसरीकडे ओळख किंवा तजवीज नसली कीं त्यांचें घर त्यास मोकळें असे, चार स्नेही मंडळी नेहमीं त्यांच्या भोंवतीं जमलेली असे. सारांश, संस्कृत मृच्छकटिक नाटकाचा त्यांनीं प्रयोग केला, त्यांत चारुदत्ताची भूमिका त्यांजकडे होती, त्या चारुदत्ताचें शूद्रक कवीनें केलेलें वर्णन बाबासाहेबांस पूर्णपणें लागू पडतें.

सामाजिक सुधारणेसंबंधानें कित्येक लोक दुष्टपिपाणाचा आरोप त्यांजवर लादितात. पण हा दोषारोप करणारांसही त्यांच्या स्वभावाचें हृद्गत कळलें नाहीं असें ह्मणावें लागतें. त्यांचा स्वभाव मृदु व प्रेमळ होता. त्यांस कठोरपणा ठाऊक नसल्यामुळें अमुक एका पक्षास दुखवून केवळ स्वतःच्या मताखातर सुधारणेच्या नांवाखालीं तीव्र उपाय योजण्यास ते कधीं तयार नसत. आरंभीं पुनर्विवाह वगैरे बाबतीं त्यांनीं स्नेहाखातर कित्येक कामें केलीं; त्यांस पुनर्विवाह संमत नव्हता असें नाहीं. दुःखितास मदत करण्यास ते तत्पर असल्यामुळें विधवा मुलींची त्यांस आतिशय कीं व येत असे. तथापि सामाजिक सुधारणेपेक्षां विद्येचा व विचाराचा फैलाव जास्त झाला पाहिजे, धर्म व राष्ट्र यांजबद्दल कळकळ व अभिमान वाटला पाहिजे, अशा प्रकारचीं त्यांचीं मते नेहमीं जागृत होतीं. ते गरम सुधारक कधींच नव्हते. त्यांचें अंतःकरण गरम होतें. कृति गरम नव्हती. वास्तविक कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर प्रभृति मंडळी पुण्यास न्यू. इ. स्कूलचा वगैरे नवीन उद्योग करूं लागली, त्या मंडळींतलेच बाबासाहेब होते; व अखेरपर्यंत त्यांच्या मनाचा ओढा पुण्यांतिल ह्या मंडळीकडे विशेष होता. पण बडोद्याचा योगायोग असल्यामुळें पुण्यास त्यांचें वास्तव्य झालें नाहीं.

अगदीं लहानपणीं शाळेंत असल्यावेळेपासूनच बाबांची बुद्धि विलक्षण प्रकारें प्रसरणशील होती. अमुक एक सांगतो ह्मणून तसेंच मानावयाचें नाहीं. प्रत्येक शब्दावर किंवा विषयावर बाबांची ह्मणजे कांहीं नवीन विलक्षण कोटी नाहीं असें व्हावयाचें नाहीं- ' कंदर्पपुराण ' ह्या नांवाचें एक मजेदार आख्यान त्यांनीं इतकें वेमालूम केलेलें आहे कीं, तें ऐकून पोट धरधरून हंसूं आल्याशिवाय राहत नाहीं. जरा अश्लील भाषेनें बोलावयाचें ह्मणजे त्यास

बुद्धीचा वात्रटपणा असें ह्मणतां येईल. हा वात्रटपणा पाहिजे त्यास मात्र साधत नाही. त्याच्या बुडाशी जाडी विद्वत्ता व भाषेची मार्मिकता लागत असते. तशी मार्मिकता त्यांच्या अर्गां असल्यामुळे ते कोणत्याही नवीन विषयाच्या चिंधड्या उडवून देत; व संस्कृत भाषेसंबंधी तर काहीं बोलावयासच नको. नाटकें वगैरे वाचतांना वावांची ह्मणजे काहीं कोटी निघाली नाहीं असें होत नसे. कालेजांत असल्या वेळेपासून संस्कृत नाटकांचा त्यास पराकाष्ठेचा नाद असून, त्यांच्याच श्रमानें अनेक संस्कृत नाटकांचे प्रत्यक्ष प्रयोग करण्यांत आले. पात्रें शोधून काढून तीं तयार करावयाचीं व सर्व सिद्धता करून प्रयोग करावयाचा हा त्यांचा क्रम वाढतां वाढतां नाट्यकलेत ते उत्तम प्रकारें प्रवीण बनले. अर्थात् संस्कृत किंवा मराठी पाहिजे तें नाटक बसविणें, त्यांत जरूर ते फेरफार करणें, त्यांतील कविता अगर गाणीं नवीन तयार करणें, एखाद्या प्रचलित प्रश्नावर नवीन कथानक किंवा नाटक रचणें, पात्रांचा अभिनय बरोबर साधणें, ह्या गोष्टी ह्मणजे त्यांस हाताचा मळ अशा झाल्या. नाट्यकलेची त्यांची मार्मिकता, व अभिरुचि इतकी विलक्षण होती कीं त्यांचें चरित्र ह्मणजे महाराष्ट्र नाट्यकलेचा मूर्तमंत इतिहास होय असें झणण्यास हरकत नाही. गेल्या तीस वर्षांत महाराष्ट्रांत ज्या नाटकांचे प्रयोग झाले, ज्या लहान मोठ्या नाटक मंडळ्या ऊर्जित देशेस येऊन लयास गेल्या, त्यांतील बहुतेकांत वावांचें अंग नाही असें व्हावयाचें नाही. नाट्यकलेसंबंधी कोणतेंही नवीन पद किंवा नवीन ट्रम महाराष्ट्रांतील कोणत्याही कोपऱ्यांत कोणी पाहिलीं कीं “ ही करामत शंकरराव रानड्यांची ” असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघाल्याशिवाय राहत नसत. व आजच्या महाराष्ट्र नाटक मंडळ्या वावांची ही करामत इतकी जाणत आहेत कीं, खरें ह्मटलें तर सर्व नाटक मंडळ्यांनीं मिळून वावांच्या प्रीत्यर्थ एक एक खेळ मुद्दाम करून त्यांचें काहीं तरी स्मारक अवश्य केलें पाहिजे. वावांची ही करामत पाहून डा. भांडारकर वगैरे अनेक संस्कृत विद्वानांनीं माना डोलविल्या आहेत. गेल्या तीस वर्षांतिल सर्व संस्कृतज्ञ मंडळीस ती अपरिचित नाही. नाट्यकथांर्णवाच्या पूर्वींचीं जुन्या तऱ्हेचीं नाटकें नाहीशीं होऊन महाराष्ट्र रंगभूमीस आजकालचें रमणीय स्वरूप घेण्यास आदिकारण शंकर-

राव होत. कै. आण्णा किलोस्करांप्रमाणें बाबांचा संगीतांतही हातखंडा असून बडोद्यांतील गायनशाळांत बाबांनीं केलेलीं पद्ये चालू आहेत. सविंश, नाट्य-कथार्णव आठ दहा वर्षे चालून जरी बंद पडले, तरी त्यांनीं सुरू केलेल्या उद्योगास फळें आलीं. नवीन नाटकें रचण्याची कला महाराष्ट्रांत फैलावली व बाबांनीं काढिलेल्या उद्योगाची सार्थकता झाली. मराठी भाषा खेळ-विण्याची त्यांची हातोटी नाट्यकथार्णवानें लोकांस कळविली, व 'नाट्यकथार्णवकर्ते' ह्या नांवाबद्दल महाराष्ट्रांत एवढा आदर उत्पन्न झाला कीं, कर्त्याच्या कोणत्या तरी कृतीनें त्यांच्या दाराशीं पैशाचे ढीग आणून ओतले असते. आजपर्यंत अनेक प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांनीं व प्रकाशकांनीं बाबांची लेखणी पाहिजे ती किंमत देऊन मागितलेली होती. पण एकच विशिष्ट काम पत्करिल्यानें आपला सार्वजनिक व स्वेच्छेचा उद्योग कमी होऊन आपण बांधलेलें राहणें त्यांस आवडलें नाहीं. हा कांहीं लहान स्वार्थत्याग नव्हे.

बाबांचा लेखनोद्योग नाट्यकथार्णवांतच संकोचित होऊन राहिला नव्हता. नेटिव ओपिनियन व इंदुप्रकाश वगैरे पत्रांतून बाबांची ओळख लोकांस झालेली आहे; व त्यांच्या करामतीनें त्यावेळीं त्या पत्रांस सन्मान्य स्वरूप आलेलें होतें. बडोद्यांत सयाजीविजय निघत असे त्यावेळीं त्यांचे लेख मधून मधून त्यांत येत असत. त्यांची लेखणी किती रसाळ होती, याची कल्पना कोणास करणें असेल त्यांनीं लो. मा. टिळकांस १८९७ सालीं कारागृहवास झाला त्या प्रसंगाचा सयाजीविजयांतला लेख पाहावा. तो लेख वाचून हृदय भरून येत असे. इतर व्यवसायामुळे त्यांस नेहमीं लेख लिहिण्यांस सवड होत नसे. बाबांच्या लेखनचातुर्याचा एक अप्रतिम गुण सर्वविश्रुत आहे, तो असा कीं, कोणत्याही कारणानें कोणाचें अडलेलें ते पाहत नसत. अंगांत ताप असो, दुसरीं हजार कामें असोत, आयत्या वेळीं बाबांकडे जाऊन ह्मणावें, 'बाबा, आजचा अंक निघत नाहीं,' कीं, बाबा लागले उद्योगास. विषय हुडकण्यास वेळ नको, कांहीं तयारी नको, विचार नको, कागद, लेखणी व शाई एवढें साहित्य बसत. इकडे पेपर प्रेसवर टाकण्याची तयारी व दुसरीकडे बाबांचें अर्टिकल सुरू. लिहिलेल्या मजकुरांत खोडाखोड नाहीं. विरामाची सुद्धां चूक नाहीं. दोनदोन

चारचार ओळी लिहून होतील तसतशा फाडून नेऊन छापाव्या. वर काय लिहून झालें हें पुनः पाहण्याचीही त्यांस जरूर नसे. पण विसंगतपणा, पुनरुक्ति वगैरे कांहीं दोष सांपडत नसत ! एकदां बाबांच्या लेखणीचा ओघ सुरू झाला कीं गंगानदीप्रमाणें सागरास मिळेपर्यंत तो शांत व गंभीर असा सारखा चालावयाचा. अशा लेखांच्या गंभीर नादांत ते भूक, तहान, दुखणें वगैरे सर्व कांहीं विसरून जात, व त्यावेळीं त्यांची वृत्ति सात्विक व प्रफुल्लित दिसे. ती पाहण्यास मिळण्याचें ज्यांचें भाग्य ते खरोखरच धन्य होते.

बाबांच्या बहुतेक अप्रतिम कृति ते अत्यंत विवंचनेत असतांच निर्माण होत असत. व हा विशेष चमत्कार आहे. स्वतः तर ते नेहमी व्याधिग्रस्त असत; शिवाय कोणी मूल अगर नातवंड कोणीना कोणी त्यांच्या मांडीवर आजारी अथवा खेळत असावयाचेंच; त्या मुलाच्या बाललीलेच्या उपभोगभरांत त्यांच्या लेखणीचा सपाटा चालावयाचा. दोन अर्भकें मागें ठेवून त्यांची पहिली बायको स्वर्गवासी झाली, त्यावेळीं त्यांनीं एका बाजूस ह्या अर्भकांचें संगोपन करावयाचें; व इकडे 'नाट्यकार्यार्णव' लिहावयाचें, असा त्यांनीं क्रम चालविला होता. मुलें ह्मणजे त्यांचा जीवकीं प्राण असे. मुलांनीं कितीही त्रास दिला, कांहीं केलें, तरी बाबा ह्मणजे कधीं वैतागले किंवा कंटाळले असें व्हावयाचें नाहीं. पण ईश्वरी योगायोग कांहीं विचित्र होता. अशा प्रेमळ अंतःकरणास अपत्यसुखाचा लाभ व्हावयाचा नव्हता ! बाबांचीं दोन अपत्ये—एक पदवीधर मुलगा व एक मुलगी लहानाची मोठी केलेली, हातातोडास आलेलीं, भयंकर काळानें एकदम ओडून नेलीं !! ह्या अपत्यवियोगानें बाबा जे एकवार खचले ते कायमचेच खचले. त्यांची इहलोकची आशा कायमची खुंटली व असलेलें आयुष्य ते कसें तसें संकटानें कंठीत होते. मुलगा बळवंतराव वारला तेव्हां बाबाही आजारीच होते. त्यांस उठवत नव्हतें. त्याप्रसंगीं एकानें त्यांस हातांत घरण्यास कांठी दिली, तेव्हां ती न घेतां ते ह्मणाले, 'बाबा माझ्या हातची कांठी कायमची गेली, ती तूं आतां कोठची देणार' !! ह्या उद्गारांत केवढा दुःखावेश होता!

शंकररावांची स्वभाषासेवेची अतिशय महत्वाची कामगिरी हणजे बडोद्याची सहविचारिणी सभा होय. ह्या सभेचें सर्व उत्पादकत्व व तिची आजपर्यंतची कामगिरी ह्यांचें सर्व श्रेय त्यांसच आहे. ह्या सभेच्या मार्फत अनेक पुस्तकें व व्याख्यानें प्रसिद्ध होऊन, विद्योद्यमांत बडोदें राजधानीचें नांव पुढें येण्यास शंकररावांचे प्रयत्न बऱ्याच अंशी कारण आहेत. तशांत श्रीमंत महाराजांसारखे विद्याविलासी प्रभु व त्यांच्या पदरीं शंकररावांसारखे सरस्वतीचे निःसीम भक्त, ह्या अपूर्व योगानें बडोद्यांतिल सर्व चळवळीस एकप्रकारचें अत्यंत रमणीय स्वरूप प्राप्त झालें होतें. भोजराजाच्या दरबारीं जशी कालीदासाच्या शिफारशीनें विद्वानांची संभावना व्हावयाची अशी आख्यायिका आहे, तशी कोणीही विद्वान् गृहस्थ बडोद्यास आला कीं शंकररावांच्या प्रयत्नांनें ह्या सभेच्या मार्फत त्याच्या विद्वत्तेची संभावना, राजदरबारीं व वटोदरवासी जनांत झाल्याशिवाय राहत नसे. ह्या सभेचें काम नेटानें चालविण्याकरितां त्यांनीं स्वतःच्या सोयीकडे कधींच पाहिलें नाहीं. व्याख्यानमाला सुरू असतां, व्याख्यानकार कोणी तयार नाहीं, तर बाबा आपल्या रसाळवाणीनें व अप्रतिम माहितीनें श्रोतृजनांची सेवा करण्यास तयार असत. 'आमचीं श्राद्धें' ह्या विषयावरील त्यांचीं व्याख्यानें अप्रतिम आहेत. आज सभेची बैठक आहे, पण अध्यक्ष होण्यास कोणी लायक गृहस्थ सांपडत नाहीं, कीं बाबास हाक मारावी, हणजे ते आजारी असतांही खुर्चीवर येऊन बसावयाचें व आपलें काम चोख करावयाचें. ह्या सभेचे कित्येक वार्षिक उत्सव केवळ बाबांच्याच खटपटीनें झालेले आहेत, व त्यांस हजर असलेल्या मंडळीच्या स्मरणांतून ते बहारीचे प्रसंग कधींही नाहींसे व्हावयाचे नाहींत. सभेनें अनेक ग्रंथ आजपावेतो प्रसिद्ध केले, ते सर्व बाबांच्या चतुरलेखणीनें चाललेले आहेत. अगदीं टाकाऊ लेख त्यांकडे आला तरी तो सुधारून सजवावयाचा व त्याचे दोष झांकून ग्रंथकारास पुढें आणावयाचें. असें करितांना, श्रमाकडे, पैशाकडे किंवा लौकिकाकडे त्यांनीं कधींच पाहिलें नाहीं. 'पुस्तकावर माझे नांव घाला, माझे आभार माना, मीं तपासलें हणजे,' अशी त्यांची कधींच हाव नव्हती.

सहविचारिणी सभेप्रमाणेंच ग्रंथसंपादक मंडळी, सयाजी विजय व त्याचा फंड, इत्यादि अनेक संस्थेचे खरे चालक शंकरराव होते, ग्रंथसंपादक मंडळीचे नांव त्यांनींच उदयास आणलें. असल्या कामाबद्दल त्यांनीं कोणत्याही मोबदल्याची अपेक्षा ठेविली नाही. केवळ स्वभाषेच्या प्रेमाकरितां व राष्ट्राच्या उपयोगाकरितां अशां कामें ते करित असत. बाबासाहेबांची दुसरी एक अप्रतिम कृति सर्व राष्ट्रावर महशूर आहे. ते उत्तम कीर्तनकार होते. बडोदें, मुंबई, पुणें, सातारा वगैरे अनेक ठिकाणीं त्यांनीं कीर्तनें करून लोकांस आपल्या नादीं लाविलेलें आहे. त्यांच्या कीर्तनांत मुख्य खुबी ही असे कीं, ते सर्व विषय, आख्यानें व कवनें स्वतः रचीत. कधीं दुसऱ्याचें ह्मणून उसने घेत नसत. शिवाजी, शंकराचार्य, माधवराव रानडे, माधवराव आपटे, दादाभाई नवरोजी वगैरे थोर पुरुषांवर व प्रस्तुत कालच्या अनेक प्रचलित विषयांवर त्यांनीं केलेलीं पांचपन्नास कीर्तनें छापलेलीं आहेत. एकदां महाबळेश्वरीं ' विलायतच्या प्रवासावर,' त्यांनीं कीर्तन केलें. त्याप्रसंगीं कचदेवयानी आख्यान त्यांनीं लाविलें होतें. त्या आख्यानाची योजना विलायतच्या प्रवासास त्यांनीं इतकी अप्रतिम जुळविली कीं, कै० माधवराव रानडे कीर्तनास हजर होते, त्यांनीं विनोदानें विचारिलें, ' बुवा, हें विलायतचें आख्यान कोडून काढिलें ? ' बाबा ह्मणाले:—' मीं काहीं नवीन आख्यान काढिलें नाहीं. महाभारतांतच तें आहे. त्यावेळेसही विलायतेस जाण्याचा प्रसंग येत होता.' कीर्तनांत प्रतिपाद्य विषयाची मांडणी व विवेचनपद्धति अत्यंत मुद्देसूद असून, जातिभेदासारख्या विषयाचें प्रतिपादन सुद्धां कोणाचें मन न दुखावितां करून आपला हेतु ते तडीस नेत. सारांश, शत्रूसही निरंकुश करून आपलें काम तडीस नेण्याची त्यांची हातोटी अनुपमेय होती. वरील अनेक कामें करितांना प्रत्यक्ष त्यांच्यावरच लोकांनीं थोडाथोडका भडिमार केला असं नाहीं. पण त्याबद्दल राग अगर सूड यांचें चिन्हही कधीं त्यांनीं आपल्या मनांत येऊं दिलें नाहीं.

बाबासाहेब कधीं कोणाशीं तोडून वागत नसत. तथापि ते दुसऱ्याचे तंत्रानें मात्र कधीं वागले नाहींत. नियमांनीं ते आपणास जखडून घेणारे नव्हते. असा मनुष्य वरिष्ठाची पर्वा तरी थोडीच करणार ? वरिष्ठ अधिकारी

यांच्याकडून पुष्कळसें काम करून घेत, ते काम करीत व दिलेल्या वेळांत इतरापेक्षां पुष्कळपट ज्यास्त करीत; पण ते कामाच्या पद्धतीनें बांधलेले नसत. ह्याबद्दल त्यांस दोष देण्यांत येतो; पण त्यांच्या स्वभावाचें खरें रहस्य जाणणारे त्यांस दोष न देतां उलट त्यांस शाबासकीच देत. ते एक प्रकारचे हुन्नरी होते. असा हुन्नर अंगीं असणें ह्यणजे एक ईश्वराची देणगीच होय. पण ज्याच्या अंगीं तसें कसब असतें तो कधीं कोणाचा बांधलेला राहत नाही. उत्तम चित्रकार किंवा उत्तम गवयी जसा आपला खरा गुण हुकमतीनें दाखवूं शकत नाही, तसेच कवि व लेखक होत. ' आतां येथें बसून अमुक लेख लिही किंवा कविता कर. ' असें सांगितल्यानें त्यांच्या मनास स्फूर्ति होत नाही. ती स्फूर्ति आपोआप होते. ती मध्यरात्रीं होतें, आगगाडींत होते, आजारांत होते, पण कचेरींतल टेबलावर होतेच असें नाही. त्यास त्याचा इलाज नाही. ज्यांनीं हें त्यांचें रहस्य जाणलें, त्यांनीं बाबांपासून आपलीं कामें करून घेतलीं. ज्यांस तें रहस्य कळलें नाही, ते मात्र विनाकारण त्यांजवर रूष्ट होत.

सारांश, बाबांच्या शिफारसीनें नाटककार व हरिदास नांवालौकिकास चढले; गवई सधन झाले; ग्रंथकार प्रसिद्धीस आले; शास्त्री, ज्योतिषी, अवधानी, यांची दाद लागून त्यांचे गुण प्रगट झाले; अशीं उदाहरणें एक दोन नाहींत, तर शेंकडों आहेत. ह्या गोष्टी त्यांनीं निर्लोभानें व निरभिमानानें केल्या, ह्यांतच त्यांच्या खऱ्या उद्योगाचें व खऱ्या कर्तव्यगारीचें साफल्य आहे. स्वतः एकट्यानें आपलें पोट भरण्यापेक्षां दुसऱ्या शेंकडों लोकांस मदत करणें हें काम लहान आहे काय ?

पण बाबासाहेबांची योग्यता एवढ्याच तुटक व क्षणिक उपयोगावर अवलंबून नाही. त्यांच्या खऱ्या योग्यतेचा जो मुद्दा आह्मी आतां पुढें ठेवीत आहों, त्याचें महत्त्व आजच्या प्रसंगास विशेष आहे. ठरीव नियमित उद्योग करून वरिष्ठांची प्रीति संपादन करणें व अंगांतील विद्वत्त्वशक्तीचा उपयोग द्रव्यार्जनावर करून मागें राहणाऱ्या मुलाबाळांची तर्तूद करण्यांत निमग्न असणें, हें एक ऐहिक कर्तव्यच आहे, नाही असें नाही. पण केवळ स्वार्थपर कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करून त्याहून ज्यास्त उदात्त व उच्चतर असा कर्त-

व्यक्रम जाणून बुजून अंगावर घेऊन तो आमरणांत अव्याहत चालविणारा गृहस्थ क्वचित् एखादा निपजतो. बाबासाहेबाविषयी दोन मते असतील, तर ती ह्या मुद्यावर आहेत. विरुद्ध पक्षाचें ह्मणणें बाबासाहेब आळशी व स्वछंदी होते, ते उद्योग करते तर त्यांची बरोबरी करणारा दुसरा कोणी न सांपडता. बाकी त्यांच्या अंगी विलक्षण बुद्धिमत्ता व लेखनचातुर्य होतें, ह्याजबदल कोणाचाच वाद नाही. ह्या वर दिलेल्या आरोपाचे विशेष निरीक्षण करणें जरूर आहे. ते आळशी होते असें ह्मणणाऱ्यांनीं बाबासाहेबांनीं दिवसरात्रींतील कोणता क्षण निरुद्योगपिणांत फुकट घालविला तें दाखविलें पाहिजे. घटका दोन घटका कलवांत जाऊन करमणूक करणें, व रात्री चार पांच तास झोंप घेणें ह्यापलीकडे त्यांचा प्रत्येक क्षण कांहीं तरी उद्योगांतच जात असे; व शारीरिक व्यायामाची त्यांस विशेष आवड नसल्यामुळें घटका दोन घटकांची करमणूक ह्मणजे आळस, असें कोणीही ह्मणू शकणार नाही. आळशी ह्मणणाऱ्यांचा आशय इतकाच कीं, ते ठीक, नियमित किंवा सांगितलेलें काम करित नसत. अष्टौप्रहर त्यांजकडे लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येत असत व शक्य असून कोणास ह्मणजे त्यांचा उपयोग घडला नाही असें होत नसे. त्यांची ओळख करून घेण्यास शिफारसीची जरूर नसे, त्यांचें दार नेहमीं पाहिजे त्यास खुलें असे. अशा प्रकारें लोकांच्या उपयोगीं पडण्यांत ते पैशाच्या नुकसानीकडे किंवा प्रत्यक्ष प्रकृति सांभाळण्याकडेही लक्ष देत नसत. अनेक प्रकारच्या दुखण्यांत अंधरुणास खिळले असतांही, व ह्यांस एक शब्दही बोलूं देऊं नये असें डाक्टर मंडळी कळकळीनें सांगत असतांही, कोणाचें पुस्तक तपासून दे, कोणाच्या कविता करून दे, अशीं एक ना दोन शेंकडों कामें दुसऱ्यांचीं त्यांनीं करावीं. त्यांनीं आपल्या हयार्तांत आधिकाऱ्यांचीं मजीं संपादन करून बढती मिळविली नाही, पुस्तकें लिहून द्रव्यसंचय केला नाही, व मागें आपल्या मुलावाळांचें काय होईल याची धास्ती मनांत बाळगिली नाही. सरकारी कामें निमुटपणें करून, व वरिष्ठांच्या तंत्रानें वागून हजार आठशें रुपयांची लढशी जागा त्यांस सहज मिळूं शकली असती, व त्यांच्याच बरोबरीची अनेक मंडळी आज एवढ्या पायरीस पोचलेली आपणास दिसत आहे. त्यांनींच सुरू केलेल्या

‘ नाट्यकर्थाणव ’ पुस्तकाचा व तद्वारा द्रव्यप्राप्तीचा त्यांनीं एकास एकदां एक मजेदार हिशेब करून दाखविला होता. पाउणशें पानांचें मासिकपुस्तक एक वर्षे चालविण्यास ९०० पानें मजकूर पाहिजे, व हें मासिकपुस्तक चाळीस वर्षे चालण्यास ३६ हजार पृष्ठें मजकूर पाहिजे, तर दररोज साडेसात तास ह्याप्रमाणें महिन्यांतून पंचवीस दिवस काम करून इतर दिवशीं सुट्टी घेतली असता वर्षाचे साडेवावीसशें तास होतात. दर तासास सरासरीनें दोन पानें त्याचा मजकूर लिहून होई, ह्याप्रमाणें एक वर्षांत पंचेचाळीसशें पृष्ठें मजकूर होतो. व ह्याच प्रमाणानें आठ वर्षे सारखा उद्योग केल्यास, हें मासिक पुस्तक चाळीस वर्षे चालूं राहून, सुमारे पासष्ट वर्षांच्या वयापर्यंत हा उद्योग आपणास निर्वेध पुरेल. ह्मणजे आठ वर्षे उद्योग केल्यास बत्तीस वर्षे खुशाल चैनींत घालविण्यास सांपडतील, असें त्यांनीं धोरण बांधून ठेवलें होतें. लेखनाच्या कामांत बाबासाहेबांची प्रवीणता अप्रतिम होती. नाट्यकर्थाणव मासिकपुस्तक त्यांच्याच हस्तें चालतें, तर बाबासाहेबांस नोकरीची पर्वा करण्याचेंही प्रयोजन पडलें नसतें. हा सर्व प्रकार समजत असूनही बाबासाहेबांस आपल्या जन्माची इतिकर्तव्यता निराळी वाटली ! ह्यावरून त्यांच्या स्वार्थत्यागाची पराकाष्ठा आहे असेंच आह्मांस वाटतें. त्यांनीं अनेक नवीन वाङ्मयविषयक उद्योग आरंभून लोकांस दिशा दाखवून दिली व अभिरुचि उत्पन्न केली. अशाप्रकारें आपल्या अकलेचा व अनुभवाचा फायदा दुसऱ्यांस देऊन त्यांस पुढें आणल्यानें वाङ्मयसंबंधी उद्योगाचा जेवढा उत्कर्ष झाला आहे तेवढा ते पैशाच्या नादास लागते तर स्वचित झाला नसता. त्यांनीं नाट्यकर्थाणव स्वतः लिहून अवघे पांच सहा वर्षेच चालविलें. त्या काळांत त्यांनीं जीं नाटके लिहिली तीं—

इंग्लिश ग्रंथाच्या आधारे रचलेलीं नाटके.

- १ अतिपीड चरित नाटक.
- २ दौलतराव नाटक.
- ३ अनुतापशमन नाटक.

- ४ विरोत्तस नाटक.
- ५ प्रेमगुटिका नाटक.
- ६ प्रमादप्रमोद अथवा वंचकबुद्धिविलास नाटक.
- ७ व्याघ्रावरी प्रहसन.

स्वकपोलकल्पित नाटकें.

- १ कलहपुरी अथवा दैवदुर्विलास नाटक. (अपूर्ण)
- २ स्थानिक स्वराज्याविषयी वाटाघाट.
- ३ नव्यमाण प्रचार अथवा कीर्तन पारिजात. (अपूर्ण)
- ४ निलगिरीदरीवास.
- ५ डाक्टर व वैद्य प्रहसन.
- ६ पतिशिक्षा प्रहसन.
- ७ रूपगुणविपर्यास प्रहसन. (अपूर्ण)
- ८ प्रच्छन्नसोपानचमत्कृतिनाटक.
- ९ विंशतितम अथवा सर्वापराधदर्शन नाटक.
- १० गौरन्यायमीमांसा अथवा ज्युरिश डिकशन विल.
- ११ कर्णवध.

संस्कृत नाटकांच्या आधारे रचलेलीं नाटकें

- १ रतिमन्मथ नाटक.
- २ चंडकौशिक.
- ३ अनर्घराघव नाटक. (अपूर्ण)

वरील इंग्लिश ग्रंथांच्या आधारे रचलेलीं नाटकें सुरस आहेत. त्यांत रानड्यांची भाषाशैली व रचनाशक्ति विशेष दिसून येते. " किंगालियर " ह्याणजे " अतिपीड चरित " नाटकांतले अतिपीडाच्या भाषणांचे कांहीं उतारे पुढे दिले आहेत त्यांवरून त्यांची भाषासरणी कळून येईल. इतक्या नाटकांतले मूळचे रीतरिवाज बदलून ते इकडच्या रीतरिवानास साजतील असे भाषणाचा ओघ बदलून देतां घालणें व प्रत्येक नाटकांतील प्रत्येक पात्राला इकडच्या अभिरुचीला शोभतील अशी नवीं नांवे देणें हीं कामें

बऱ्याच कल्पनाशक्तीचीं आहेत. जे फेरफार इंग्रजी नाटकाला अवश्य आहेत ते रानड्यांनीं फारच योग्य रीतीनें केले आहेत.

प्र० २.—माळरानाचा दुसरा भाग.

(वादळ चालूच आहे.)

(अतिपीड आणि खुषमस्कऱ्या येतात.)

“अति०—हे प्रलयमारुतांनो ! घोंगावा ! घोंगावा ! याहीपेक्षां प्रचंडपणें घोंगावत राहून हें सर्व भूषुष्ट दणाणून सोडा ! हे पुष्करावर्तकादिक प्रलयमेघ हो ! या वेळचे तुमचे दायद हे मारुत, ह्यांच्याशीं झगडतांना अत्यंत क्षुब्ध होऊन तुम्ही असेच गर्जा ! याहूनही सहस्रगुणित प्रचंड अशा वाणीनें गर्जना करा ! हे ऐरावताच्या उरःप्रदेशावरील चपल सुवर्णरज्जूचा क्षणमात्र भास देणाऱ्या चपलांनो ! तुमच्या प्रचंड तेजाच्या चकचकाटानें यावज्जीव मात्रांचे नेत्र अंध होऊन जाऊं द्या ? हे विस्तीर्ण नदनद्यांनो ! धवधव्यांनो ! तुम्ही आपल्या गिरिजनकाच्या मांडीवरून खालीं धडाधड उड्या घेऊन त्यायोगानें ही सर्व भूमि विदारून टाका, आणि आपल्या अत्यंत दुर्विषह वेगानें सकल चराचरांचें एकदम प्राणनाश करून टाका ! हे समुद्राच्या गर्भांत वास करणाऱ्या वडवानला ! तूं समुद्राच्या खोलींतील आपलें दडावयाचें स्थान सोडून मनोवेगापेक्षांही अधिक वेगानें उदकावाहेर येऊन हें सर्व भूतल एकदम खाक करून सोड ! ह्मणजे त्यायोगानें तरी या जगांतील कृतघ्नपणाचें बीज नाहींसें होऊन जाईल !”

... ..

“अति०—आः—काळमेघांनो चालूं द्या ! तुमच्या गर्जना अशाच चालूं द्या ! तुमच्या उदरांतील अग्नि सर्व विद्युद्रूपानें या धरणीवर कोसळूं द्या ! आणि तुमच्या अखंड वृष्टीनें सर्व पृथ्वी जळमय होऊन आकाश आणि पाताळ सर्व एकच होऊन जाऊं द्या ! लांबदल मी तुमच्यावर कधीं कधीं रोष करणार नाहीं ! तुमचें जनन माझ्या पोटीं झालें नाहीं, यासाठीं तुमच्या क्रूर आचरणाबद्दल मी तुम्हांस कदापि दोष देणार नाहीं, तुम्ही माझ्या आशेचे बांधलेले नाहीं, याकारितां तुम्हांला माझी जी जी दुरवस्था करावयाची

असेल ती खुशाल करा ! मीं तुहांला राज्य दिलें नाहीं, किंवा तुहांला माझीं अपत्यें ह्मटलें नाहीं, यासाठीं या दीन, अनाथ, वृद्ध, व सर्वांनीं तुच्छ करून सोडलेल्या ह्याताऱ्याच्या डोक्यावर तुहीं हवें तितकें ताडन करा ! मी तुमचा या वेळीं गुलाम वनलों आहे ! यासाठीं तुहीं माझा हवा तितका छळ करा ! तो मी मुकाट्यानें सोशीन ! त्यावद्दल मी तुहांला कदापि दुष्ट ह्मणणार नाहीं ! तथापि एका गोष्टीवद्दल मात्र मी तुहांला दुष्ट ह्मणेन, ती ही कीं, तुहीं मज अनाथ ह्याताराच्या दुःखांकडे बिलकूल लक्ष न देतां माझ्या त्या दोषी कृतघ्न दुष्ट कारख्या यांजकडे मिळून मला त्रास देत आहां ! असो. मर्जी तुमची !”

....

“अति०—अहाहा ! हे भगवंता वज्रधरा इंद्रा ! तूं या वेळीं आपल्या दुष्प्रसह सामर्थ्यानें या जगांत जेवढे ह्मणून पापी असतील त्या सर्वांना बाहेर काढ !—हे भगवंता दंडधरा यमधर्मा ! तूं आपल्या चित्तगुप्त लेखकास बोलावून आणून या दुष्टांच्या पापावद्दल त्यांस यथायोग्य दंड कर !—आः दुर्मनुष्यांनो ! आतां ही न्यायमूर्ती प्रत्यक्ष पाहून तुहीं थरथर कांपत रहा !—आः दुष्टा ! तुझा हात खुनानें विटाळला आहे, तो तूं या न्यायमूर्तीपुढें झाकूं पहात आहेस काय ?—आः पापा अधमा ! तूं पंचमहापातकांचें आचरण केलें आहेस, त्यावद्दलची आतां निष्कृति तुला मिळते आहे ती घेण्यास तयार हो !—आः अनृतभाषी शठापसदा ! विश्वास दाखवून केंसानें गळा कांपणारा तो तूंच काय ? आः दुष्टांनो ! काय बडबडतां ? मीही तुमच्यासारखाच पापी असेन ह्मणतां ? आः चांडाळांनो ! निर्लज्जांनो ! या अतिपीडाच्या अंगावर पापाचरणाचा डाग आजपर्यंत कोणी तरी पाहिला आहे काय ? मूर्खानो ! या तुमच्या भाषणावद्दल तुमच्या जिह्वा शतखंड विदीर्ण होतील ! हायहाय ! हे यमधर्मा ! मी कसा आहे हें सर्वसाक्षी तूं सर्व जाणतच आहेस ! माझा कांहीं दोष नसतां हे सर्व दुष्ट माझा कसा छळ करीत आहेत हें तूंच पहात आहेस !”

स्वकपोलकल्पित नाटकांत बहुतेक, त्या त्या वेळीं ज्या चळवळी प्रचलित होत्या त्यांचेंच दिग्दर्शन केलें आहे. उदाहरणार्थ “ कलहपूरी अथवा दैव-दुर्विलास ”—कोल्हापूरचा दुर्दैवी राजा जो नगरच्या किल्यांत मरण पावला— व ज्याकरितां कै. आगरकर व लो. टिळक यांस कारागृहवास भोगणें पडून जी एक मोठी चळवळ सर्व महाराष्ट्रांत उडाली होती त्या हकीकतीवर हें नाटक होणार होतें; परंतु तें आरंभ होऊन तसेंच राहिलें. तथापि सूत्रधार नटीच्या प्रस्तावनेतील संदिग्ध संभाषणांवरून तें कशा प्रकारें झालें असतें याची कदाचित् कल्पना होईल. प्रथमच्या नांदीचें पद्य नाटकाचा सांप्रदाय सोडून पुढीलप्रमाणें आहे:—

उपोद्घात.

पद.

“ ठाऊक नाही कोण परेश्वर मानूं या जगतीं ?
तो आहे कीं नाही—येथें कुंठित झालि मति ?
सदय अदय वा; रक्षक भक्षक साऱ्या जगताचा;
नयपथवर्ती अथवा अनयें वर्तणार सांचा?
सर्वशक्तियुत किंवा वोढा नियामित शक्तींचा;
सगुण, अगुण वा अतर्क्य गोष्टी बोलूं व्यर्थ किती ?

(सूत्रधाराचें या प्रकारें गायन चालत आहे इतक्यांत पडदा एकीकडे करून घाबऱ्यां घाबऱ्यां नटी प्रवेश करिते.)

नटी०—प्राणनाथ ! आपण गायक, सकल नाट्यशास्त्रांत निपुण, असे असून नाट्यारंभी आपणाकडून मोठाच प्रमाद घडला ! कसा तो पहा.—

साकी.

देव, ब्राह्मण, अथवा नृपती इत्यादिक जे, त्यांचे असती आशीर्वाद जयिं अशा योग्य गान पद्यांचें म्हणती त्या नांदी, पडला भलत्या कां छंदीं ? शक्तित्रयधर जो जगदात्मा न्यायदयादि गुणांहीं

भरला ओतप्रोत, तयाच्या विषयीं शंका कां ही ?

नास्तिक कां व्हावें ? परेशा त्या कां टाकावें ?

सूत्र०—प्रिये ! तू ह्मणतेस तें खरें. परंतु प्रसंग जसा असेल तशी पुरुषांची मनोवृत्ति फिरावी हें आपल्या नाट्यकलेस अनुगुणच असल्यामुळे मी आज आपली नित्य पद्धति सोडून या नवीन प्रकारास अनुसरलों !

नटी—हें नव्हतें वाई मला ठाऊक!—पण असा प्रसंग तरी काय आला आहे वाई !

सूत्र०—सांगतां ऐक—

पद.

कलियुगीं अनय बहु झाला, जणां कां उत खळां आला !

वदु काई प्रिये वदु काई ?

विसरलों सकल करुणेला, जन त्यजिती निजधर्माला; (वदु०)

ब्राह्मणवंशीं घेउनि जनुशी, अनग धेनुशी

माराया आपुल्या करें, जाहले सिद्ध जे त्वरें, जणुं खाटिक हेंची खरें !

वाटे काळ पुरुष हे आले, बुडवाया जग तरतरले ! वदु० १

नटी—(अंगावर शहारे घेउन) प्राणनाथ ! आपण ह्मणतां असा प्रकार हल्लीं खरोखरीच का होत आहे? कां हें आपलें कांहीं तरी रूपक आहे?

सूत्र०—प्रिये ! रूपक कशाचें ? मी आतां ह्मटलें यापेक्षांही अधिक भयंकर प्रकार आजकाल या लोकीं घडून येत आहेत, त्यांचें नुसतें स्मरण झालें कीं अंगावर रोमांच उभे होतात, मग त्यांचें तोंडानें वर्णन होणें तर दूरच राहिलें ! मात्र आश्चर्य एवढेंच वाटतें कीं, अशीं अनन्वित पातकें जगांत घडत असून त्यांकडे न्यायी परमेश्वराची डोळेझांक कशी होते ?

नटी—वरें, प्राणनाथ ! आज कोणचा नाटकप्रयोग करून दाखवायचा !

सूत्र०—(दुःखानें उसासा टाकून) प्रिये ! काय सांगूं ? आपणासमोर विराजमान झालेल्या या शिकंदरबादशाहांनीं जिंकलेल्या प्रदेशांत कलहपुरी नांवाचें एक मांडलिक राज्य आहे, तेथील राजा भद्रकेतु हा अल्पवयस्क

असून त्याचें राज्य सांप्रत त्याचा लक्ष्मीकांत नांवाचा सचिव चालवीत आहे; हा सचिव धनमदानें परम उन्मत्त होऊन आपल्या ऐश्वर्याच्या व अधिकाराच्या जोरावर आपल्या विचाऱ्या अल्पवयस्क धन्यावरच कांहीं गूढ मायायोग चालवून कृतघ्नपणानें त्याच्या समूळ नाशाच्याही उद्योगांत असावा, अशी कालच रात्रीं दूतानें बातमी आणिली; त्यावेळीं माझा कनीयान् बंधु नटनाट हा शहांच्या चरणासन्निध होता, त्यांच्याकडे शहांनीं मोठ्या गौरवयुक्त मुद्रेनें अवलोकन करून ह्मटलें:—“ हे नटनाटा ! दूतानें आतां “आणिलेली बातमी खरी असल्यास फारच भयंकर असून रंगभूमीवर “नाटकप्रयोगाच्या रूपानें करून दाखविण्यास योग्य आहे; व असा “प्रयोग एकवार पाहण्याची माझी इच्छाही आहे. यासाठीं दूताजवळून “सर्व हकीकत समजावून घेऊन उदईक मी आपल्या मित्रमंडळासहित “सभास्थानीं बसलों असतां ती आह्मांपुढें अभिनीत कर. ” याप्रमाणें आज्ञा होतांच नटनाटानें त्वरा करून त्या दूतापासून संपूर्ण वृत्तांत समजून घेतला, व लागलीच शेलूषमंडळास पाचारण करून व प्रत्येकास काय काय करावयाचें तें नीटपणें सांगून आजच्या प्रयोगाची संपूर्ण सिद्धता केली आहे. मात्र पात्रवर्गीयांचे आगमनिर्गम व यथोचित वेशपरिधान या गोष्टींकडे तुलाच लक्ष पांचविलें पाहिजे !

नटी—जशी प्राणनाथांची आज्ञा ! वरें, तर मग, जाऊं या चला. ”

(दोघें जातात.)

रानडे उत्तम प्रहसनकारही होते. त्यांच्या “प्रहसना”वरून त्यांची मार्मिकता व विनोदीपणा दिसून येतो. एखाद्या विषयाची थट्टा करावयाची असली ह्मणजे अन्योक्तीनें ते फार खुबीनें करीत असत. सन १८८०।१८८१ सालच्या मुमारास वैद्यकाच्या धंद्यासंबंधानें मुंबई सरकारच्या कायदे कौन्सिल-पुढें जें एक बिल यायचें घाटत होतें त्यावर त्यांनीं “डाक्टर व वैद्य प्रहसन” नांवाचें प्रहसन रचलें. त्यांवर बरीच चळवळ झाली होती. डाक्टर लोकांची त्यांत थोडीशी थट्टा केली आहे. त्यावरून नाट्यकथार्णवाच्या वर्गणीदारांतील कांहीं डाक्टर लोकांनीं आपलीं नांवे काढून घेतलीं असें स्वतः

शंकररावच सांगत असत. त्या प्रहसनांतील एक उतारा पुढें दिला आहे. त्यावरून त्या चळवळीचें त्या वेळेचें स्वरूप ध्यानांत येईल.

(इतक्यांत एक पाटलेण घातलेला मुलगेलासा मनुष्य येतो.)

वासु०—(त्यास पाहून) यावें आंग्लोव्हर्नाक्युलर पोषाखाचे तुम्हीं!— हे गृहस्थ यंदा एल्. एम्. एस्. व्हायचे आहेत.

रामा०—तर मग त्यांना आजच्या डाक्तरी विलाची माहिती असेलच !

पाट०—(येऊन बसतो) कसें काय **वासुराव** ! ठीक आहे ?

वासु०—आतांपर्यंत तरी ठीक आहे. उद्यां डाक्तरी कायदा पास झाला हणजे पुढें काय होईल न काहीं नाही तें काहीं आतांच सांगवत नाही.

पाट०—तुम्हीं बोवा आहां पहिल्या प्रतीचे स्कॉफर. काय हवें तें का बडबडानां ! अखेर ' सत्यमेव जयते ' हें काहीं कुठें चुकावयाचें नाही.

वासु०—अहो, तें आहीं तरी कधीं नाहीं झटलें आहे ? पण, त्याचें आज काय ? त्याचा जप करायचा आदितवारीं मंदिरांत गेल्यावर ! बरें, पण तें सगळें राहूं द्या. तुम्हांला एक गोष्ट विचारायची आहे. हें नवें वील तुम्हांला ठाऊक असलेच, तेव्हां त्यांचा हेतु तुम्हांला काय असावासा वाटतो ?

पाट०—तुमचें इंटरप्रेटेशन कळलें, हणजे मग सांगेन तें खरें का खोटें आहे तें.

वासु०—आपल्याला तर बोवा वाटतें आमच्या वैद्यांचे धंदे बुडवावयाकरितां हें विल केलें आहे.

पाट०—भलतेंच. त्या विलांत वैद्यांनीं धंदा करूं नये असें कोठेंच लिहिलें नाहीं.

वासु०—तर मग नोंद करायची तींत आमच्या वैद्यांचीही नावें घालायची असा काहीं विचार आहे का !

पाट०—तो कशाकरितां ? नोंद करावयाची ती फक्त वैद्यशास्त्र शिकलेल्यांची. तुमचें वैद्यक हणजे बायाबापड्यांचीं औषधें आणि बाडें. त्याला शास्त्र हणतो कोण ?

रामा०—(आश्चर्यानें) काय ? आंग्लोव्हर्नाक्युलरराव ! आमचें वैद्यक शास्त्रच नाहीं ?

पाट०—अर्थात् ! अहो ज्यामध्ये मनुष्य आजारी पडलें असतां देवाला नवस करावा ह्मणून सांगितलें आहे त्याला शास्त्र हें नांव शोभेल तरी कसें ?

वासु०—वाहवाहो शहाणे, वैद्यकाचा आणि नवसाचा काय संबंध ? नवस केला ह्मणजे औषध नको असें कोणत्या लेंकानें कोठें सांगितलें आहे ? नवस करायाचें, देवाची प्रार्थना करायची हें सगळें बाहेरचें मनाला समाधान वाटून घेण्याकरितां सांग आहे ! तुमच्याच वाटें समाजिस्टांनीं प्रिन्स आफवेल्स आजारी पडला होता तेव्हां देवाची प्रार्थना केली होती, त्या प्रार्थनेंत डाक्टरही पुष्कळ होते, एवढ्यावरून डाक्टरांनीं शास्त्र खोटें असें ह्मटले तर कसें चालेल ?

पाट०—तें खरें, पण नवस करावे असें आमच्या डाक्टरांनीं शास्त्रांत कोठेंही सांगितलें नाहीं, आणखी तुमच्यांत सांगितलें आहे, एवढ्याचकरितां तुमचें वैद्यक हें शास्त्र नव्हे !

वासु०—बरें बोवा ! तुमची मर्जी ! पण मला हें सांगा, तुम्हीं देशी वैद्यांचीं नांवां कांहीं नोंदणार नाहीं, तेव्हां अर्थात् त्यांच्या व्हिजिटिंग फीज, प्रोफेशनल् ऍडव्हाईसेस् यांच्या रिकव्हरीव्हल त्यांस कोर्टांमार्फत कांहीं मार्ग राहूं नये, आणि डाक्टरांना मात्र मार्ग रहावा, असें तुमचें ह्मणणें !

पाट०—हें तर आहेच.

विसा०—एकेक गोष्ट एकाची तेवढी नवी, कायद्यांत तुम्हीं ह्मणतां हें कलम घातलें आहे ?

वासु०—यांत काय संशय ? पण एवढ्यानेच कुठें आटपलें आहे ! नसलें तर कोर्टाकडून औषधाचे पैसेसुद्धां रिकव्हर करतां येण्यास मार्ग ठेविला नाहीं ! कां आंग्लोव्हर्नाक्युलरराव ! मी ह्मणतां हें खरें का खोटें ? तुमच्या कायद्यांतील १० व्या व ११ व्या कलमांचा हाच अर्थ कीं कांहीं निराळा आहे ?

पाट०—(पुटपुटतो, पण आवाज ऐकूं येत नाहीं.)

रामा०—वाः ही मात्र खाशी युक्ति ! तोंड धरून बुक्यांचा मार ! कोर्ट जर पैसे देवविणार नाहीं, तर वैद्यांचे पैसे तरी देत वसणार कोण ? आणि वैद्यांनीं तरी मग धंदा चालवावा कसा ?

वासु०—अहो न चालवीनात ? त्यांत डाक्टरांचें थोडकेंच जाणार आहे ? त्यांचा घंदा बुडवायचा हा या कायद्याचा उद्देशच आहे !

विस०—बरें तुम्हीं मघां ह्मणाला कीं रोगी वैद्यांचे हातून मेला तर त्यांचें रिस्क फक्त वैद्यांवर, त्याच्याबद्दल कायद्यांत कांहीं लिहिलें आहे ?

पाट०—(अस्तन्या मागें सारून व मिशांवर ताव देऊन) ही बहुतकरून या स्वारींच्या खिशांतली ताजी लोणकढी गप्प दिसते ! कां स्वारी ! याबद्दल कायद्यांत कलम आपणाला कुठेंसं आढळतें आहे सांगा पाहूं ? उगीच बाता शोकून लोकांस भ्रमांत पाडणें ही निवळ फौली आहे.

वासु०—तुम्हीं चमत्कारिक आहां ! डॉक्टर्स तेवढें कांपीटंट् ह्मणूनना त्यांचे पैसे कोर्टाकडून देवविणार ? आणि वैद्य लोक इन्कांपीटंट ह्मणून त्यांचे पैसे तुम्हीं बुडविणार ? तेव्हां वैद्य जर इन्कांपीटंट तर त्यांनीं औषधें दिलेलीं खोटीं, आणखी रोगी मेला तर तो त्यांनींच मारला असाच कीं नाही याचा अर्थ ?

पाट०—(डोकें खाजवीत) असा अर्थ होतो खरा, पण कायद्यांत याचा कोटें स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही !

वासु०—अहो याचेंच नांव पोलिटिक्यालिटि ! डौल घालायचा फिलां-थ्रोपिस्ट्स्चा, आणि इकडे हा असा केसांनीं गळे कापायचा घंदा करायचा !

विसा—मला या रिस्कची जराशी फोड करून सांगा. समजा. वैद्यांचे हातून रोगी मेला, तर तो त्यांनीं मारला असा अर्थ करायचा ह्मणतां, पण माजिस्त्रेटापुढें वैद्यांनीं अमका अमका रोग झाला होता त्यावर अशीं अशीं औषधें दिलीं ह्मणून सांगितलें ह्मणजे तें नाहीत का सुटायचे ?

वासु०—अहो, सुटतील, पण केव्हां ! माजिस्त्रेटाला स्वतः वैद्यक समजत असेल तेव्हां. हल्लीं माजिस्त्रेटांना वैद्यकाचें विलकुल ज्ञान नाही, तेव्हां त्यांनीं मोडिकल ओपिनियन् सीक् करायचें ह्मणजे अर्थात् डाक्टरांचें ! ते कशा ला वैद्यांचें ह्मणणें कबूल करताहेत ?

पाट०—तुमचे तर्कच बोवा कांहीं विलक्षण ! आपल्याला त्यावर जबाब नाही सुचत !

वासु०—त्याला विलक्षण ह्मणा किंवा सात विलक्षण ह्मणा. पण ते सोटे का खरे एवढें सांगा ?

पाट०—(डोकें खाजवीत गप्प बसतो.)

रामा०—झालें, एकूण आमचे वैद्य तर इन्कांपीटंट् ठरलेंच, तेव्हां त्यांच्या हातून रोगी मरायचेच यांत संशय नाही ! पण काय हो, डॉक्टर लोक मोठे कांपीटंट, असें असून त्यांच्या हातून रोगी मरतात तेव्हां कसें ! ते का बुध्यां मारतात असें ह्मणायचें ?

वासु०—अहो उघड आहे. कांपीटंटंच्या हातून एरवीं रोगी मरायचाच नाही.

पाट०—[हंसून] कबूल आहे. पण **वासुदेवराव** ! तुम्हांला एक गोष्ट सांगतो, मरायची जरी पाळी आली, तरी शहाण्याच्या हातून मरावें, पण मूर्खांच्या हातून मरूं नये. देशी वैद्यांचे हातून रोगी मरतात, ते त्यांच्या अज्ञानामुळे, पण डाक्टरांची गोष्ट तशी नाही ! त्यांनीं रोगी मारलेच तरी ते प्रिन्सिपलवर मारतील; उगींच नाही.

वासु०—ह्मणजे माणसें मारण्यांत देखील कांहीं प्रिन्सिपल असतें ?

पाट०—हें काय विचारावें ? ही नाइंटीथ सेंचरी, इट्'स् एँन एज् ऑफ् साएन्सेन्स्, एँड साएन्सेस् कॅन् नेव्हर एक्झिस्ट विदाउट प्रिन्सिपलस !

वासु०—असेल ह्मणा. पण तुमचें प्रिन्सिपल तर ऐकूं द्यां एकदांचें ?

पाट०—अहो, प्रिन्सिपल ह्मणजे इतकेंच. तुम्हांला माल्थसची थियरी ऐकून ठाऊक असेल. त्याप्रमाणें या देशाची स्थिति झाली आहे. या देशांतील भूमीचे अंगीं जेवढी पोषकताशक्ति आहे, तिजपेक्षां लोकसंख्या अधिक होत चालली आहे, याकारितां केवळ या देशाच्या कल्याणाकरितां हा कंट्री डीपॉप्युलेट केलाच पाहिजे.

रामा—एकूण प्रिन्सिपलवर लोक मारायला डाक्टरांनी औषधांचा प्रसार नास्ती होणें जरूर आहे ?

पाट०—असें खरें.

विस्वा०—तें कांहीं असो. पण देशी वैद्यांच्या हातून रोगी हटकून मरतात हें अगदींच खोटें. तरी पण या देशामध्ये उत्तरोत्तर दारिद्र्य वाढत

चाललें आहे या गोष्टीकडे बिलकुल लक्ष न पुरवितां देशी वैद्य रोग्यांस स्वतः औषधें देऊन त्यांस जगूं देतात हा त्यांचा अत्यंत अधमपणाच समजला पाहिजे नाहीं ?

रामा०--आणखी याकारितां तीं औषधें देण्याचें बंद करून महागाईचीं औषधें देऊन लोकांचें द्रव्य सर्व हरण करून घेतल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. असेंचना पाटलोणराव ?

पाट०--द्रव्यहरणाचाहो काय संबंध ?

वासु०--संबंध ? संबंध म्हणजे असा. रोगी प्रिन्सिपलवर मरायचे तेव्हां त्यांच्यापार्शीं द्रव्य राहूं देऊन काय करायचें आहे ? तें पुढें द्रव्य वायाच नाणार कीं नाहीं ? अहो; द्रव्यहरणापासून प्राणहरण हें होईलच आपोआप हें का सांगायला पाहिजे !

विसा०--आणखी द्रव्यहरण व्हावयाचें तें डाक्तरांकडूनच झालें पाहिजे. असेंचना ! तरीच डाक्तरांचीं पिलें अधिक अधिक प्रसवण्याविषयीं यूनिव्हर्सिटी आईचा प्रत्यही यत्न चालू असून तीं प्रतिवर्षीं अगदीं नाहीं तरी दहा वीस अर्धी कर्ची कर्शी तरी पिलें बाहेर टाकीतच आहे ! आतां समजलों, ज्या कोणाला या देशाविषयीं अंतःकरणांतून प्रीतीचे व कळकळीचे कढ येत असतील, त्यांनीं या पिलांना अधिकाधिक द्रव्यप्राप्ति होत गेलीच पाहिजे ही गोष्ट कबूल करणें अगदीं जरूर आहे ! परंतु वर्तमानकाळीं तसें घडत नाहीं, त्यामुळें त्यांचा स्वार्थ साधत नाहीं व एवढ्यासाठींच या वैद्यांचा मूळ रूप-भेदच केला पाहिजे !

पाट०--**विसाजी !** ही आज मराठी व्याकरणाची उजळणी चालली आहे वाटतें ! काहीं असो. पण आज तुम्हां फार फाजलिपणानें बोलायला लागलां आहां, पण पुरता विचार करा, तुम्हीं आजारी आहां, फार गमजा कराल, तर तुम्हाला इनव्हॉलिड करून चाकरीवरून केव्हांच उडवून देऊं, समजूं सुद्धां देणार नाहीं !

विसा०--एकूण हा देखील उपकार आपण करायला चुकणार नाहीं ? शाबास धन्य आहे बोवा तुमची !

ज्याप्रमाणें रानडे यांचें चरित्र ह्यणजे नाट्यकलेचा मूर्तिमंत इतिहास आहे असें मागें सांगितले आहे, त्याप्रमाणें त्यांचीं नाटके ह्यणजे महाराष्ट्रांतील राजकीय व सामाजिक चळवळींचा सुमारे १८८० पासून १८८५ सालांपर्यंतचा इतिहासच आहे असें ह्यटलें तरी चालेल. स्वकपोलकल्पित नाटकांपैकी १-२, ४, ५ व १० हीं नाटके वर सांगितलेल्या विविक्षित चळवळीला अनुलक्षण आहेत. “अधिकारदानविवेचना” नाटक अथवा स्थानिक स्वराज्याची वाटाघाट, मरहूम लॉर्ड रिपन हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल होते तेव्हां त्यांनीं म्युनिसिपालिटीयांचे हक्क वाढवून त्याची व्यवस्था लोकांकडे सोपविण्याचा कायदा केला त्यावेळीं जी चळवळ व वर्तमानपत्तांतून उहापोह चालला होता त्यावर आहे. त्या नाटकांतील पुढील उतारा स्थानिक स्वराजाच्या वाटाघाटीचें बरोबर स्वरूप दाखवितें:—

“स्थळ—एक लायबरी.

(एक गृहस्थ वर्तमानपत्र मोठ्याने वाचीत आहे, व सभोवती बसलेले लोक ऐकत आहेत.)

गृह०—(वाचतो.) येथपर्यंत आमच्या हिंदुस्थान सरकारच्या स्थानिक स्वराज्यसंबंधीं स्तुत्य ठरावांचें स्वरूप वाचकांस कळविलें, आतां यावर आमच्या स्थानिक सरकारचें अभिप्राय काय आहेत हें थोडक्यांत पाहूं. आजचे प्रसंगीं स्थळसंकोचास्तव फार लांब लेख लिहीत बसण्याचा आमचा उद्देश नाही. स्थानिकस्वराज्याचे हक्क लोकांस देण्यास आमचे लोक अद्यापि योग्य झाले नाहींत असें आमच्या सरकारचें ह्यणणें आहे. हें सर्वस्वीच योग्य आहे असें कदापि ह्यणतां येणार नाहीं. सरकार आमच्या लोकांना प्रसंगविशेषीं मोठमोठ्या अधिकारवरूनही नेमते, व जूरी वगैरे बाबतींतही लोकमताचा स्वीकार करण्याला सरकार तयार आहे. इत्यादि कारणांवरून लोकांची अयोग्यता अगर योग्यता कितपत समजावयाची याचा विचार कोणासही सहज करतां येण्यासारखा आहे. आतां सर्वच ठिकाणीं सारखी योग्यता आली आहे असें मात्र ह्यणतां येणार नाहीं. तथापि हल्लीं ज्या त्या बाबतींत सरकारी अंमलदारांचेंच काय तें प्राबल्य आहे. हीच स्थिति जर

पुढेंही चालत राहिल, तर ज्या ठिकाणी लोकांच्या अंगी योग्यता अद्यापि आली नाही, त्या ठिकाणी प्रायशः ती कधीच येणारही नाही असें होईल. घोड्यांवर बसूं दिलें नाही तर मनुष्य पडेल कोठून ? ह्याकरितां घोड्यांवर बसतां येणें जर इष्ट आहे, तर त्यावरून पडण्याचे प्रसंगही सोसण्यास मन वृत्त केलें पाहिजे. लोकांच्या हातीं अधिकार दिला असतां त्यांच्या हातून चुक्या होतील हें खचित असलें, तरी अधिकार देऊन अनुभवांतील तत्व त्यांस शिकविलें पाहिजे, ह्मणजे कांहीं काळानें लोक आपोआप तयार होतील, व सर्व प्रकार सुयंत्र चालू शकतील. तशांतून जे अधिकार ह्मणून द्यावयाचे, ते एखाद्या मोठ्या राज्यकारणासंबंधाचे आहेत, असाही प्रकार नाही. घरे स्वच्छ ठेवा, रस्ते साफ करा, मोठ्या, गटारें इत्यादिकांची दुरुस्ती होऊं द्या, याच किंवा अशाच प्रकारच्या अल्प गोष्टीच कायत्या लोकांच्या लोकांना करा ह्मणून सांगावयाचें आहे. यापासून राजकारणी भीति बिलकुल नाही. मग यांत स्थानिक सरकारास इतकी अडचण ती काय वाटते ? प्रत्यक्ष राज्यव्यवस्थेच्या वावर्तीत लोकांच्या हातीं अधिकार देण्यापुरते लोक अद्यापि तयार झाले नसले, तर त्यांना ते अधिकार द्याच अगर द्यावें असें कोणीही ह्मणत नाही, व ह्मणणार नाही. म्युनिसिपालिटीयांचीं कृत्ये हीं दिसण्यांत मात्र घराबाहेरचीं, पण वास्तविक पाहतां तीं घरांतल्या कृत्यांच्या मोलांतलींच आहेत, हें आमच्या विचारी सरकारास अल्प विचारांतीही कळण्यासारखें आहे. तशांतून लोकांस आजच पूर्ण स्वातंत्र्य द्या असेंही हिंदुस्थान सरकारचें बिलकुल ह्मणणें नाही. म्युनिसिपाल कमिटीयांतून लोकांचे पंच नेमावयाचे त्यांचेच बरोबर सरकारतर्फेच पंचही असावयाचेच आहेत. मात्र फरक इतकाच कीं, आज मिळीला सरकारी कामदाराकडेच अध्यक्षता ठेवल्याकारणानें जो लोकमताच्या स्वातंत्र्यास बाध येतो, तेवढा कमी करण्याकरितां लोकांनीं निवडलेलेच अध्यक्ष नेमावयाचे आहेत. आमच्या राजनिष्ठ प्रजाजनांस जसें वर्तमानपत्रांचें स्वातंत्र्य दिलें आहे. त्याच प्रकारचें स्थानिक स्वराज्यसंबंधाचेंही स्वातंत्र्य असून, दोहोंचाही उद्देश हरएक सार्वजनिक अगर सार्वराष्ट्रिक बाबतींत लोकमत उत्पन्न व्हावें, व तें त्यांचें त्यांच्या मनांतच गुरफाटून न रहातां वेळच्यावेळीं राज्यकर्त्यांस कळत जावें,

एवढाच काय तो आहे. सरकारी कामदारांना लोकस्थिति पूर्णपणे कळत असावी हें सरकारांस इष्ट वाटत असतें, तथापि सरकारी अधिकाऱ्यांच्या केवळ दराऱ्यापुढें लोक चळचळां होत असतात, यामुळें मन मोकळें करून ते त्यांना खरी स्थिति सहसा कळवीत नाहींत; यामुळें राज्यव्यवस्थेच्या खऱ्या सोईकरितां सरकार जो लोकमत जाणण्याचा उद्देश हृदयांत निरंतर बाळगितें तो सफल होऊं शकत नाहीं. आतां खरें लोकमत ह्मणजे काय, व तें कसे कळावें, याबद्दल लिहावयाचें आहे, परंतु आजचा लेख बराच लांबला, याकरितां जास्ती लिहावयाचें ते पुढील खेपेस लिहूं.”

“Instructions through amusement” कर्मणुकीच्याद्वारे लोकांस निरनिराळ्या विषयाचें ज्ञान करून द्यावयाचें हा उद्देश नाटकें लिहितांना त्यांनीं जितका अंतःकरणांत बाळगला होता, तितका दुसऱ्या कोणच्या नाटककारांनीं बाळगलेला आढळून येत नाहीं. त्यांच्या नाटकांतील वरील उतारे देण्याचा उद्देश हा आहे कीं, लोकांत त्यांनीं कोणकोणते विषय जागृत केले याची कल्पना वाचकांस व्हावी.

रानडे किती विनोदी होते याचें प्रत्यंतर त्यांच्या “रूपगुणविपर्यास” प्रहसनावरून दिसून येतें. त्यांत त्यांनीं एक काल्पनिक कंदपुराण रचून त्यांत कंदर्पाचा (कांद्याचा) महिमा मजेदार वर्णिला आहे:—

पद.

व्यासांनींही पुराणांतरी
कधिं नाहीं वर्णित,
कंदर्पाची कथा तुझाला
कथितो ती अद्भुत ! (धृ०)
जगत् सर्व हें सर्जुनि धाता
विचारांत तो पडे,
अपूर्व वस्तू निर्मू काय हें
न सुचे ह्मणुनी रडे.

“ अहा विधात्या ! कौशल्य तुझे
अजवरिचें तोकडे,
टाळाया जारि तुज येईना
हैं अजिचें सांकडे ! ”

चार दिवस ही स्थिति त्याची जाहली,
चौथ्या दिवशीं बुद्धि त्यास उपजली,
तथा कल्पना कंदर्पाची सूचली,

मग तो झटपट खटपट करुनी

एक दीस अवधित

कंदर्पाची रचना करुनी

क्षणभरि हो हर्षित. १

अशा प्रकारें कंदर्पाची

उत्पत्ती जाहली,

परी विधात्या हृदयीं चिंता

दुसरी ती उपजली.

पाक करावा कसा कळेना

मति सगळी कुंठली,

स्थितींत ऐशा सात दिसांची

दीर्घावधि लोटली

मग कमलोद्भव काय मनीं तो वदे,

“ चला जाउं या पाहूं पित्याचीं पदे,

तत्साहाय्यें उतरूं या आपदे ! ”

अशा विचारें परम उपोषित

तारि धाता ऊठत,

काठी टेंकित जाय स्थलिं त्या

विष्णु जिथें राहत. २

प्रभातसमयीं ब्रह्मदेव तो

वैकुंठीं पांचला,

परि तुदैवें पाहे तों श्री-
हरि होता नीजला.
अदल्या रात्रीं एकादशिचा
जागर त्या जाहला—
द्वाररक्षिता उद्धव ह्यणुनी
उठवूं न दे त्याजला.

विधी भुकेला तिसऱ्या प्रहरावरी,
कंटाळुनियां ह्यणें जाउं या घरीं,
शुक्यामध्ये जागृत हो श्रीहरी.

पाचारुनियां विधीस पुसतो
“ वत्सा कां दुःखित ? ”

विधीही अपुल्या मनिंची चिंता
निज जनका बोलत. ३

ऐकुनि भगवान् स्तिमित जाहला
न मुचे कांहीं तया.

“ धिक्कार असो मज्जानाला !

व्यर्थ गमविलें वया

ऐसें बोलुनि निजमनिं अठवी

सांवा करुणालया,

तोही प्रभु मग विलंब कैसा

करी श्ट यावया ?

संगें होते इंद्रप्रभृती सुर,

अरुंधतीसह समस्तही ऋषिवर,

नारद तुंबुरु, हाहा हुहु किन्नर.

मग पाचारणकारण ऐकुनि

शिवविभु विष्णूप्रत

कंदर्पोची पाकपद्धती

प्रेमानें सांगत.

डा. क. वाचनालय शाखा
नों. दि.
परिग

प्रदोषसमयीं तदा विधि करी

भात भर्जी झूणका,

परोपरीचीं वरपक्वान्नें

कोशिविरि आणिका.

देवर्ष्यादिक समस्त मेळा

जेवण करि तें निका,

सर्व तुष्टी. पुढें जाहला

प्रकार तो आयका.

चौथा दिस तो होय चतुर्थी वरी,

पुढें सातवा एकादशि ती खरी,

दुसरें रात्रीं प्रदोषवेळा तरी,—

इतुक्या समयीं कंदर्प जर्गी

अवश्य नर खाउत,

यदुराजकवी सांगे—ब्रह्मया

वर हा शिव अर्पित.”

लॉर्ड रिपनच्या कारकादीर्घातील महत्त्वाची चळवळ—झणजे इलवर्ट विला-
वरचा वाद, याच सुमारास चालली होती. तिच्यावर रानड्यानी “गौरन्याय
मिमांसा नाटक” रचलें होतें. या खेरीज रचलेलीं नाटके अपूर्ण राहिल्यानें त्यांचें
धोरण कळण्यासारखें नाहीं. स्वकपोलकल्पित झणून हटलेल्या नाटकांला
कांहीं इंग्लिश व फ्रेंच नाटकांचा आधार असण्याचा संभव असला तरी त्यांचें
रूपांतर त्यांनीं फारच कुशलतेनें केलें आहे. इंग्लिश नाटकांचें व कादंबऱ्यांचें
रूपांतर करण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. नाट्यकथार्णवांतून प्रसिद्ध झालेल्या
दोन मोठ्या कादंबऱ्या “मथुरा” व “शिलादित्य” या मराठी भाषेतल्या
उत्तमोत्तम कादंबऱ्या समजल्या आहेत. या व यांच्या मूळांतील अस्सल का-
दंबऱ्या रेनाल्डची “मेरिप्राइस” व इंग्लंडच्या इतिहासांतील “रायहौस प्लाट-”
वर “गायफाक्स” कादंबरी या ज्यांनीं वाचल्या असतील त्यांना दोहोंतली
तफावत पाहून रानडे यांच्या कल्पनाशक्तीची व रचनाचातुर्याची कल्पना
करतां येईल. “मथुरा” ही कादंबरी ज्यावेळीं प्रसिद्ध होती त्यावेळीं ती

वाचण्याविषयी लोकांची उत्सुकता ज्या मानानें अधिक, त्या मानानें, नाट्य-कथार्णव वेळच्यावेळीं प्रसिद्ध होण्याचें लांबणीवर अधिक पडत असे, त्यामुळे रानडे कितीतरी आळशी आहेत, हणून, लोकांची त्यांच्याबद्दल नाखुशीही अधिक वाढत असे. इतका त्या कादंबरीनें लोकांस चटका लावून दिला होता. ती एखाद्या इंग्लिश कादंबरीच्या आधारे रचलेली असावी अशी कल्पना सुद्धां त्यावेळीं होत नसे. पुढें “ मथुरा ” अथवा “आस्मवृत्तकथन” कादंबरीतला एक उतारा आहे तो वाचला हणजे त्यांच्या भाषाशैलीची कल्पना होईल.

“ प्रकरण १ लें.

मी अगदीं लहान होतें, तेव्हांच्या माझ्या स्थितीची मला कांहीं आठवण नाहीं; परंतु जेव्हांपासून मला थोडेंसें स्मरण हणून आहे, तेव्हांची स्थिति मनांत आणिली असतां, माझी आई व बाप हीं मजवर अत्यंत ममता करीत असत इतके मात्र आठवतें. तीं जरी गरीब होती तरीही त्यांनीं आपला संसार मोठ्या अन्नूनें व आवांनं चालविला होता असें कांहींसें मला स्मरतें. माझा बाप जातीचा मराठा होता. त्याच्या स्थितिरीतीविषयीं प्रत्यक्ष हणून मला कांहींच सांगतां येत नाहीं; परंतु त्याविषयीं इतर लोकांकडून ज्या चार गोष्टी कळल्या आहेत, व लहानपणाच्या कितीएक गोष्टी ज्या मला स्मरतातसें वाटत आहे, त्यांजवरून तो मोठा स्थिर बुद्धीचा, मितव्ययी, व मेहनती होता असें माझे अनुमान आहे. त्याची माझ्या आईवर फारच ममता असे, आणि लोकांच्या सांगण्यांत तरी आमचें लहानसें कुटुंब साऱ्या वाईत अत्यंत सुखी होतें. माझी आई सुरेख असून तिचे केश व नेत्र काळे होते. चेहरा कांहींसा फिकट होता. व जरी ती अगदीं दुःखी होती असें हणतां येत नाहीं तरी तिच्या चर्येवरून तीस कशाची तरी चिंता होती असें वाटत असे. गरीब अवस्थेंत मनुष्य असले हणजे त्याची रहाणी साधारणतः घाणेरडीच असते; परंतु माझ्या आईवापांची तशी स्थिति नसून तीं घरीं नेहमीं स्वच्छता राखीत, व मला व माझ्या भावंडाला तीं नेहमीं स्वच्छता राखण्याविषयीं उपदेश करीत. तसेंच आर्ही सर्वांनीं सन्मार्गानें व नीतीनें वागावें हणून तीं आह्मांस बोध करीत. तसेंच आमच्या शेजारघरणीं बायका नेहमीं रामजी

जाधवाची बायको सीताबाई ही फार सज्जन आहे, असें ह्मणत असत याचें मला पक्कें स्मरण आहे.

आमच्या देशांत स्त्रियांकडून विद्याभ्यास करविण्याची बहुशः चाल नाहीं हें जरी खरें आहे. तरी माझ्या आईस थोडें बहुत लिहितां वाचतां येत होतें, व घरीं कामधंदा नसला ह्मणजे ती वेड्यावाकड्या अक्षरांनीं लिहिलेली एक तुकारामाच्या अभंगाची चोपडी तिजपार्शी होती ती वाचीत बसे. तसेंच मी आणि माझ्या धाकट्या बहिणीजवळ असलों ह्मणजे ती आह्मांसही थोडें बहुत लिहिण्यावाचण्यास शिकवी. ती आह्मावर अत्यंत ममता करीत असे, तरी आह्मांस तिचा धाक वाटत असे. याजमुळें ती आह्मांस सांगे त्याप्रमाणें आहीं वागत होतों. एखाद्या वेळीं थंडीचे दिवस असले ह्मणजे मध्यें शेकटी पेटवून सभोंवतीं माझा बाप, आई व आहीं पांच भावेंड अशीं शेकत बसत असूं; त्यावेळेस माझा बाप मोठ्या रंगांत येऊन काहीं कवनें गात असें व त्यांचा आह्मांस फारसा अर्थ कळत नसे तरी; बावा व आई हीं आनंदांत पाहिलीं ह्मणजे आह्मांसही आनंद होत असे; परंतु एखादेवेळीं सर्व मनुष्ये आनंदांत असतांही एकाएकीं आमची आई चिंताक्रांत होऊन बसे, व कधी कधी तर तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधाराही चालत, तेव्हां मात्र आह्मां सर्वांच्या आनंदाचा एकदम विरस होउन जाई. व अशा वेळीं बावा आईस तिला वाईट वाटण्याचें व रडूं येण्याचें कारण विचारीत; परंतु ती “ उगीच ! काहीं नाहीं ” असें काहीं तरी उत्तर करी; परंतु आपल्या खेदाचें वास्तविक कारण त्यांस कधीही सांगत नसे.

माझा बाप जातीचा मराठा होता हें मीं सांगितलेंच आहे. दररोज सकाळीं अगदीं पहाटेस उठून शौच, मुखमार्जन आटोपून नंतर गंगेवर स्नानाकरितां जावें, व तेथें स्नान करून श्रीदोल्यागणपतीचें दर्शन घेऊन त्याची रास्त्याच्या वाड्यांत बारगिरांत असामी होती तिकडे नोकरीवर रुजू व्हावें, असा त्याचा नित्याचा क्रम असे. असा दहा बारा घटका दिवस आला ह्मणजे तो घरीं जेवावयास येत असे, व तीन प्रहर झाले ह्मणजे फिरून नोकरीवर जात असे तों सुमारे ६ घटका रात्र झाली ह्मणजे परत येत असे, व त्यावेळीं त्याची वृत्ति बहुशः नेहमीं आनंदाचाचि असे. त्याचे स्नेही दुसरे

वारगीर कधी कधी आमचे घरी येत असत, व ते आमचा वाप मोठा आनंदी प्राणी आहे असें नेहमीं हणत असत. एखादेवेळीं विठोबा नाईक वारगीरही आमचे घरी येत, व तेही असेंच हणत, व घरीं स्वच्छता पाहून ते वापापाशीं आमच्या आईची फार तारिफ करीत. आर्ही एकंदर दोषे भाऊ व तिघी बहिणी अशीं पांच भावंडे होतों. गोविंद हा आर्ही सर्वांमध्ये वडील. मी त्याच्यापेक्षां लहान, माझ्या पाठीवर कृष्णा व त्याच्या पाठीवर अनुक्रमें यमुना व जनी आर्ही प्रत्येकांमध्ये दोन दोन वर्षांचें अंतर होतें. जेव्हां गोविंदाचें वय १३ वर्षांच होतें तेव्हां माझे ११ वर्षांचें होतें. व सर्वांत लहान जनी तिचें ५ वर्षांचें होतें. व हें येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं ह्या सुमारास एक गोष्ट घडली ती आतां मला सांगावयाची आहे.”

रानडे हे वाईकडचे राहणारे असल्यानें प्रस्तुत कादंबरींत वाईप्रांतांचें हृवेहुव चित्र वठलें गेलें आहे.

वरील उताऱ्याचा इंग्रजीतला अस्सल तर्जुमा आर्ही मुद्दाम देत आहों. मूळांतली इंग्रजी भाषा जसी मिठास तशी रानड्यांचीही मिठास साधली कीं नाहीं हें दोनी उताऱ्यांवरून ताडून पाहतां येईल.

“THE MOTHER’S SECRET.

WITH my earliest recollections are associated the kind and loving ways of good and affectionate parents; and although they were poor, they maintained themselves in a respectable position. My father was a journeymen-carpenter; and from all that I have ever learnt, as well as from the many circumstances impressed upon my memory, he must have been a very steady, temperate, and hard-working man. That he was devotedly attached to my mother I have likewise the best possible reason to know; and that our little home was to all appearance one of the

happiest in the town of Ashferd, there could be no doubt. My mother was a very handsome woman, with fine dark hair and eyes, pale countenance, and a somewhat pensive if not positively melancholy expression. I remember, too, that she had a very fine set of teeth; and unlike most parents in humble life, she was very particular in making me, my brothers, and my sisters, also take care of our teeth. Amongst my girlish memories is likewise blended the fact that my father used frequently to laugh, in a good-humoured way, at the "genteel notions" which his wife endeavoured to instil into our minds; and on more occasions than one did I hear the neighbour's wives speak of my mother as being "the lady-like Mrs. Price," or as "the genteel wife of the carpenter."

Certain it is that my mother took very great pains to bring up myself, my brothers, and sisters, as tenderly and as respectably as she could. She taught us to read and write—gave us lessons in arithmetic, history, and geography—and imparted to us an amount of instruction which would alone be sufficient to prove that she was a very superior woman, considering her station as the wife of a humble journeyman-carpenter. She would not allow us to go to the Charity School, nor could she afford to let us attend any other school; but she took a pride in teaching us herself—and very competent she was to do it. That our

father experienced the most affectionate gratitude towards her for the exemplary manner in which she thus sought to train us was natural enough; and with the happiest reminiscences of my early years are mingled those scenes of domestic bliss, when seated at the cottage-portico on the summer evening, or before the cheerful fire on the winter's night, my father would take us upon his knees and bid us always love and be good unto the kind mother who kept us so neat and clean and taught us so many good things. Yet do I likewise remember that sometimes a sort of damp was thrown over these scenes by the deepening of the pensiveness of my mother's look's— or even by the actual trickling of tears down her cheeks; and then my father would beseech her to tell him whether she was unhappy—and if so, the reason why. But without giving him any direct, answer so far as I can remember, she would start from her seat, fling her arms about his neck, and exclaim, “Dearest Robert, you are the kindest and best of husbands! how can I be otherwise than happy?”

Regularly at an early hour in the morning did my father go to his work, always seeming cheerful and in good spirits; and when he returned home to his dinner at mid-day, or came back from work in the evening he was ever in the same blythe mood. The neighbours used to say that Robert Price was the best looking,

the most contented, and the most industrious man in the town; and if ever Mr. Matthews the master for whom he worked, called at our cottage, he was sure to compliment my mother on the neatness with which she kept it. Every Sunday morning we went to church; and though it was but a poor working man's family, yet I recollect full well many little incidents which prove that we were taken notice of by the richer folk and that the Price's children as well as their parents were held up as a pattern and an example to their neighbours

I have entered into all these particulars that my readers may understand the good influences under which the earlier portion of my life and that of my brothers and sisters was passed. And here I should observe that we were five children in all—two brothers and three sisters. Robert (so named after our father) was the eldest; I came next; Willam was the third;—and then Sarah and Jane. From the youngest to the eldest we averaged two years between each other; and thus when Robert (the eldest) was thirteen years old, I was eleven, and the youngest was five. I have mentioned these particular ages because it was just at this period of our lives that an incident occurred which I must here record "

रानडे यांच्या नाटकांपैकी रंगभूमीवर फक्त "अतिपीडचरित" "दौलतराव" व "प्रमाद प्रमोद" हीं नाटके माजी "आर्योद्धारक" सांगलीकर वगैरे मंडळ्यांकडून पुण्याच्या रंगभूमीवर आली आहेत. बाकीच्या नाटकांना याच सुमारास संगीत नाटके झाल्यामुळे, रंगभूमीवर येण्यास संधि सांपडली नाही. तथापि रानड्यांच्या नाटकांना त्यावेळीं जितके रसिक वाचक मिळत होते तितके आतां चांगल्या लोकप्रिय नाटकांच्या प्रयांगाला प्रेक्षक मिळत असतील कां नाही याची शंका आहे.

रानडे हे स्वतः उत्तम नाटके शिकविणारे उत्तम शिक्षक होते. माजी इचलकरंजीकर, व किलोस्कर, नाट्यकलाप्रवर्तक वगैरे मंडळीस त्यांच्या नाट्यकला निपुणत्वाचा लाभ मिळाला आहे. स्वतः त्यांनीं दोन प्रसंगी डेकन कालेजच्या संस्कृत नाटकांतून भूमिका केल्या आहेत. १८७२ सालीं पुणे मुक्कामां कालेजच्या विद्यार्थ्यांनीं मृच्छंठिक नाटक करून दाखविलें त्यांत चारुदत्ताची भूमिका त्यांच्याकडे होती. व १८८४ मालती माधव नाटकांत कामदंकीची होती. दोन्ही भूमिका चांगल्या केल्याबद्दल त्यांचा लौकिक होता.

रानडे जसे उत्तम नाटककार, कादंबरीकार होते, तसेच उत्तम लेखकही होते. प्रथम इंदुप्रकाश व मागाहून नेटिव्ह ओपिनियन पत्रांचे ते कांहीं दिवस संपादक होते. किलोस्कर मंडळीच्या नाटकावरचे अनुकूल आलेले १८८० पासून १८८२ पर्यंतचे लेख सर्व त्यांच्या हातचे आहेत. त्यापैकी बहुतेक "आण्णासाहेब किलोस्कर" यांच्या चरित्रांत प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या या लेखावर प्रतिपक्ष उत्पन्न झाला होता. त्यांत दोन्ही पत्रांचें जणूं वैर आहे असा लोकांस भास होत होता. कित्येक दिवस इतर विषयास दोन्ही पत्रांतून जवळ जवळ रजाच दिली होती ह्यातली तरी चालेल. या वादाचें कारण वादविषयक मतभेद नसून व्यक्तिविषयक मतभेद होता. रानडे लिहितील त्या विषयाविरुद्ध लिहावयाचें हाच त्या वादाच्यावेळीं मुख्य मुद्दा होता. रानडे जोपर्यंत इंदुप्रकाशाचे संपादक होते तोपर्यंत किलोस्कराच्या संगीत नाटकावर विचारपूर्वक टीका येत असे. त्यांनीं इंदुप्रकाश सोडल्यावर नेटिव्ह

ओपिनियनमधून त्यांचे लेख येऊं लागल्याबरोबर त्याविरुद्ध लेख येऊं लागले. या वादाचा निकाल शेवटीं तिन्हाईत वर्तमानपत्रास निषेधप्रदर्शक लेख लिहून करावा लागला.

“ वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ” या वाक्याप्रमाणें रानडे व इंदुप्रकाश यांच्या वादांतून नाट्यकलेसंबंधानें जें रानड्यानीं तत्त्व त्यावेळीं काढलें तें अद्यापही विचार करण्यासारखें आहे. आमच्या इंदुप्रकाशाच्या “ विद्वानांचें कर्तव्यकर्म ” या लेखास त्यांनीं नेटिव्ह ओपिनियन पत्रांतून पुढील उत्तर दिलें होतें.

“ वास्तविकदृष्ट्या नाटकप्रयोग हे देशस्थिति सुधारण्याच्या साधनांपैकींच एक साधन आहे. तथापि आजमितीला जी नाटकप्रयोगाची स्थिति आहे, तिकडे लक्ष देतां तिनें निर्दिष्ट प्रयोगास एवढें मोठें भूषण देणें वाजवी होणार नाही. व याकरितां आजकालच्या प्रयोगांस कांहीं अशीं चैनवाजीच्या प्रकारांतच ढकलणें जरूर आहे. तथापि या चैनवाजीच्या प्रकारासंबंधानें एक गोष्ट अवश्य ध्यानांत ठेविली पाहिजे. तीही कीं, ह्या आमच्या देशांत प्रारंभीं जेव्हां महाराष्ट्र भाषेंत नाटक करण्याची तन्हा सुरू झाली, तेव्हां नाटकासंबंधानें लोकांची अभिरुची ज्या प्रकारची होती त्या प्रकारची आतां नाही. ‘ कालेजांतील विद्वान लोक संस्कृत भाषेंत नाटकें करूं लागले, त्यावेळीं त्यांनीं अभिनयादिकांचा जो कित्ता घालून दिला, त्याच्या योगें पूर्वींची रुचि पालटण्यास आरंभ होऊन मोठमोठया शहरांतून या नाटककलेस सांप्रतचें रूप प्राप्त झालें आहे. अद्यापि यांत पुष्कळच रूपांतर झालें पाहिजे व तें होऊन जेव्हां पुराणादिक गोष्टींचीं नाटकें पाहण्यापेक्षां जनसमुदायास प्रस्तुतच्या खऱ्याखऱ्या देशस्थितीचीं साक्षात् चित्रें रंगभूमीवर दिसूं लागतील, तेव्हांच नाटककलेचा खरा उद्देश साध्य होऊन देशासही फायदा होईल. परंतु ही गोष्ट साध्य होण्यास देशस्थितीचीं साक्षात् चित्रें काढून तीं रंगभूमीवर नेण्याचें काम विद्वज्जनांनींच अंगावर घेतलें पाहिजे. व तशापैकीं कांहीं प्रकार आज मितीला सुरू आहे. तथापि अशीं चित्रें पुष्कळ अशीं तयार होतील तेव्हांच ही गोष्ट करूं असें ह्मणून चालावयाचें नाहीं, त्यास हळू हळू विद्वज्जनांनींच टेका दिला पाहिजे. ”

येथपर्यंत रानडे यांच्या चरित्रांतील सार्वजनिक आयुष्यक्रम आहे. बडोद्याची नोकरी पतकरल्यावर नाट्यकथार्णवांत नियमितपणाने त्यांच्याकडून नाटकें लिहिणे झालें नाहीं. मधून मधून काहीं स्फुट प्रकरणे त्यांनीं लिहिलीं आहेत. बडोद्यास असतांना चार प्रवेशांचें एक “कर्णवध” नाटक महाराजांच्या हुकुमावरून त्यांनीं लिहिलें त्याचा प्रयोग कै. फत्तेशिग व इतर राजपुत्र यांच्याकडून करविला होता. “सिंघिलार्दन” उर्फ तारा नाटकांत (संगीत) पद्यें घातलीं. व कोणी दक्षिणी नाटकमंडळी बडोद्यास गेल्यास त्यांना शिकविणे, त्यांचे प्रयोग राजवाड्यांत करविणे इत्यादि गोष्टी करून ते नाट्यकलेची सेवा करित असत.

मुंबईत असतांना त्यांच्यावेळीं रसिक लोकांचा जो समाज असे त्यांत तेलंग, रानडे, किलोस्कर, म. चि. आपटे, डा. कुंटे इत्यादि विद्वान, व वजनदार गृहस्थ असत, यामुळे नाटकविषयाची चर्चा नेहमीं चालत असे. तेथील वर्तमानपत्रांतूनही या विषयावर मधून मधून लेख, टीका व अभिप्राय येत असत. मुंबईस हल्लीं इतकीच किंवाहुना काहीं जास्त योग्यतेची व कामधंद्याचीं माणसे त्यावेळीं होती. एखादें नवीन नाटक असलें कीं, नाटकमंडळीच्या बोलवण्याची अपेक्षा न पाहतां स्वतः नाटकास जाणारीं तीं असत. आतां एखाद्या वजनदार मनुष्यास नाटकास बोलवावयाचें ह्मणजे त्यांच्याद्वारीं नाटकाच्या मालकानें दहा पांच वेळा खेट्या घातल्याशिवाय त्याचें येणें होत नाहीं. रानडेप्रभृति मंडळी मुंबईस हाती त्यावेळीं मुंबईचा प्रेक्षकसमाज वर्णन करण्यासारखा असे. त्यांच्या पश्चात् नव्या पिढीतील वजनदार लोकांत नाटकाचा दर्दी व शोकी कोणी दिसत नाहीं. हल्लीं मुंबईस नाटक अमुक वेळेच्या आंत संपलें पाहिजे असे आतां निर्विध झाले आहेत तसे रानडे प्रभृति मंडळी हयात असतांना नव्हते. नाटक केव्हां पाहिजे तेव्हां सुरू करतां येत असे व संपवितां येत असे. परंतु ही मंडळी जाग्रणाची सबब न सांगतां दुसरे दिवशीं नित्यक्रमाला तयार असे. रानड्यांना तर नाटकाचा कधींच कंटाळा नसे, ते सर्व नाटक संपल्यावर नाटक मंडळी जर ह्यांच्या परिचयांतली असेल तर तिच्याबरोबरच नाटकब्रह्मांतून बाहेर पडत असत.

आमच्या बहुतेक विद्वानांचें कर्तव्यकर्म आत्महितचिंतनांत गुरफलेलें असतें. असा त्यांच्यावर कित्येकवेळां आरोप करण्यांत येतो. व तो खोटा असतो असेंही ह्मणतां येत नाहीं. परंतु महाजनी, रानडे व आणखी कांहीं नाटककार होऊन गेले ज्यांचीं चरित्रें पुढें येणार आहेत त्यांनीं आपल्या विद्वत्तेचा व वेळेचा उपयोग परोपकारबुद्धीनेंच नाट्यकलेच्या कामीं केला आहे. व त्याबद्दल ते ज्यांची ह्मणून-जन्मभाषा महाराष्ट्र आहे, त्यांच्या कृतज्ञेस पात्र आहेत.

रानसे नोवेंबर ता० १६ सन १९०३ रोजीं वडोदे मुक्कामीं वारले. त्यांच्या पश्चात् एक दहा वर्षांचा मुलगा आहे. व त्याच्या विद्याभ्यासाची व्यवस्था श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांनीं केली आहे असें समजतें. इंग्लिशभाषेंत जे नाटककार होऊन गेले व ज्यांचें बुद्धिवर्चस्व नाट्यरचने-प्रमाणें कादंबऱ्यांतही जगाला दिसून आलें, त्या हेनरीफिल्डिंगच्या (१७०७ ते १७५४) चरित्राच्या शेवटीं त्याच्या चरित्रकारानें पुढील उद्गार काढले आहेत. तेच शंकर मोरो रानडे महाराष्ट्र भाषेंतिल एक नाटककार व कादंबरीकार यांच्यासंबंधानें देऊन त्यांचें चरित्र पुरें करूं.

Thas lived and died at a period of life when the world might have expected continued delight from his matured powers, the celebrated Henry Fielding (येथें शंकर मोरो रानडे वी. ए.) father of the English Novel; and in his powers of strong and national humours and porcible yet natural exhibition of character unapproached as yet, even by his successful followers. ”

Lives of the novelists and
Dramatists.

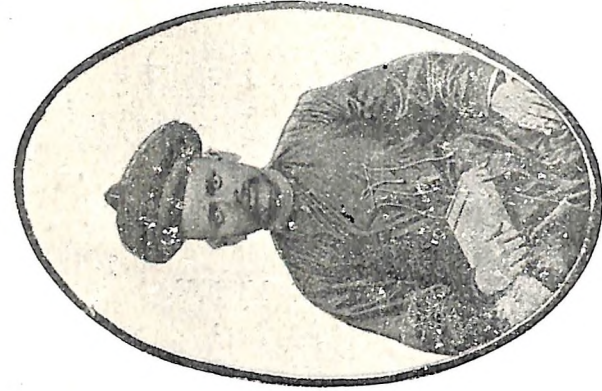
महाराष्ट्रीय नाटककार.

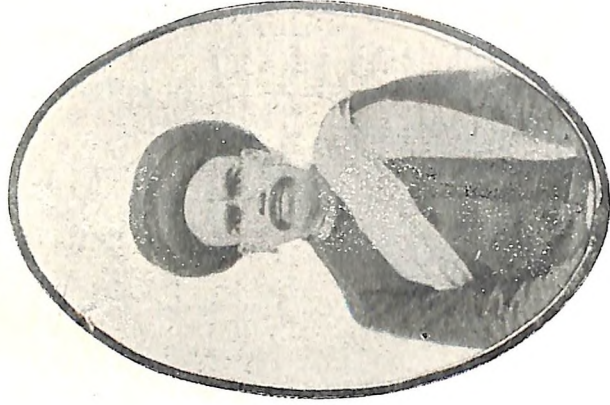
वापूसाहेब भाजेकर.

चित्रशाळा, पुणे.

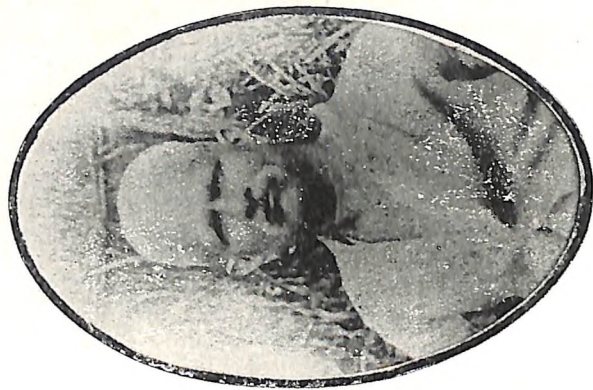
महाराष्ट्रीय नाटककार.

नारायण वापूजी कानिटकर.

काशीनाथ गोविंद नाटू.

वासुदेव नारायण डोंगरे

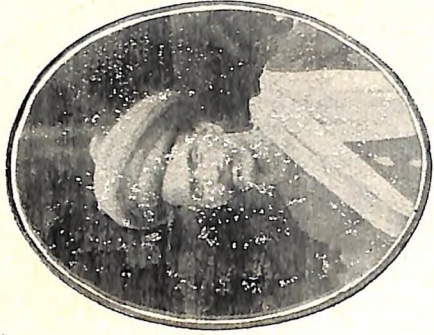

अण्णा मार्टंड जोशी.

महाराष्ट्रीय नाटककार-

सोकर बापूजी त्रिलोकेकर.

नारायण हरि भागवत.

महाराष्ट्रीयनाटककार. नारायण हरि भागवत.

गेल्या दोन वर्षांत सद्यस्थितीवर नाटकें लिहिण्याचा जो मनु आला होता त्याच प्रकारचा सामाजिकस्थितीवर नाटकें लिहिण्याचा मनु सुमारे वीस वर्षांपूर्वी होता. कांहीं प्रहसनरूपानें व कांहीं नाटकरूपानें त्यावेळच्या स्थितीचें चित्र दाखविण्यांत येत असे. कै. कानिटकरांचें न्यायविजय, सम्मतिकायद्याचें नाटक, भटांचें रमानाटक व भागवताची प्रहसनं इत्यादि त्याकाळच्या स्थितीचीं चित्रें दाखविणारीं नाटकें व प्रहसनं आहेत. भागवतांनीं लिहिण्याच्या भरांत आपल्या पुस्तकांतून पुष्कळच अतिशयोक्ति केली आहे. त्यांच्या प्रहसनांपैकीं मोर एल. एल. वी प्रहसन हेंच विशेषतः रंगभूमीवर येत असे व तें त्यावेळीं बरेंच लोकप्रियही झालें होतें. सुधारक लोकांचे लेखांतून, भाषणांतून व वर्तनांत जे विचार व क्रिया दृष्टीस पडत, त्यांवर भागवतांच्या प्रहसनांचा कटाक्ष आहे. तो बरोबर होता कीं नाहीं हें पाहण्याचा आतां काळ नाहीं. कारण या वीस वर्षांत एकंदर सामाजिक स्थितींत पुष्कळच फरक पडला आहे व भागवतांनीं आपल्या प्रहसनांतून कांहीं गोष्टींचा जो निषेध केला आहे तो बरोबर आहे असें दाखविण्याला प्रत्यंतर सांपडणें सध्यांच्या काळीं मुष्किल आहे असें हाटलें तरी चालेल; कारण बहुतेक कुटुंबव्यवस्थेंत आपणांस फरकच दिसत आहे. तथापि भागवतांच्या पुस्तकांपासून त्या वेळची विचारपद्धति कोणती होती इचें अंशतः तरी ज्ञान होईल.

रा. नारायण हरि भागवत यांचा जन्म ता. १९ सप्टेंबर सन १८४९ रोजीं पुणें येथें झाला. रा. नारायणरावजींचा अभ्यास पुणें हायस्कूल व ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये झाला. त्यांचे वयाचे सुमारे १८ वे वर्षी त्यांचे वडील बंधु माधवराव हे वारल्यामुळें सर्व कुटुंबपोषणाचा भार यांचेवर पडला. व नंतर पुढें यांना नोकरी धरणें भाग पडलें. प्रथमतः हे फॉरेस्ट खात्यांत इन्स्पेक्टरचे जागेवर दरमहा पंचेचाळिस रुपये पगारावर होते. तेथें अधिकाऱ्यांशीं कांहीं कारणावरून वेवनाव होऊन त्यांनीं त्या जागेचा एक वर्षाचे आंतच राजीनामा दिला. नंतर ते सुमारे सन १८७० चे सुमारास मुंबईस आले व बी. बी.

सी. आय् रेल्वेंत कांहीं महिने राहिले. वर्षसहा महिन्यांत तेथेंही त्यांनीं राजीनामा दिला व सन १८७१ चे सुमारास ते “ सेन्सस ” (खानेसुमारी) मध्ये लागले व तेथूनच ते सन १८७४ चे सुमारास सॅनिटरी कमिशनरच्या ऑफिसांत गेले व भरेपर्यंत ते तेथेंच होते.

मुंबईस आल्यावर आपली नोकरी संभाळून ते आपला बहुतेक काळ पुस्तकें लिहिण्यांत, वर्तमान पत्रांतून लिहिण्यांत व येथील सार्वजनिक कामांत घालवीत असत. यांनीं सुमारे सतरा अठरा पुस्तकें लिहिलीं असून त्यांत सात प्रहसनें, तीन नाटकें, चार निबंध, दोन चरित्रें व वेदांतावरील दोन पुस्तकें अशीं पुस्तकें आहेत. यांचीं सर्व प्रहसनें व नाटकें अगदीं स्वतंत्र असून तीं समाजावर लिहिलेलीं आहेत. यांचें सर्वांत प्रसिद्ध असलेलें जें “ मोर एल्. एल् वी. प्रहसन तें तर त्यांनीं एकाच दिवसांत लिहिलेलें आहे. सदर प्रहसनाचें पुष्कळ प्रयोग धोंडोपंत सांगलीकर, पुणेकर, परांजपे, आर्यवैभव वगैरे पुष्कळ नाटक मंडळ्या करीत असत व त्यांत विशेषतः सांगलीकर नाटक मंडळीनें तर सदर प्रहसनावर हजारों रुपये मिळविले. यांनीं लिहिलेलीं नाटकें पुष्कळ नाटककंपन्या करीत असत व त्या कोणापासूनही रा. नारायणरावजींनीं कांहींसुद्धा मोवदल्यादाखल रकम घेतली नाही, एवढेंच नव्हे तर त्यांचे मोर एल् एल् वी. प्रहसनाचे हक्काबद्दल ह्मणून रा. धोंडोपंत सांगलीकर हे पांचशें रुपये देत होते तेही त्यांनीं घेतले नाहीत. आपलीं नाटकें वाटेल त्या मंडळीनें करावीं व पैसे मिळवावे अशी त्यांची इच्छा असल्यामुळें त्यांनीं कोणाही नाटक मंडळीजवळून कांहींसुद्धां रकम घेतली नाही. यांचीं प्रहसनें सामाजिक विषयांवर असल्यामुळें त्यावेळच्या विद्वान् अशा सुधारक ह्मणविणारांना तीं अप्रिय वाटत असत. त्याचाच परिणाम मोर एल् एल् वी. प्रहसनावर तें बीभत्स आहे ह्मणून पोलिसानें सन १८८५-८६ सालीं केलेली फिरीद होय. पुढें या फिरीदीचा निकाल प्रहसनकारांचे बाजूचा झाला, यासंबंधाची थोडीशी हकीकत त्यांनीं “ सद्यःस्थितीचा रंग ” अथवा “ प्रहसन पुस्तकांवरील वावटळ ” या पुस्तकांत दिलेली आहे.

रा. नारायणरावजी यांना नाटकांचाही फार नाद असे व डोंगरे संगीत मंडळी, परांजपे संगीत मंडळी, सांगलीकर व पुणेकर स्त्रीनाटकमंडळी व

कोल्हापुरकर नाटक मंडळी यांची बहुतेक नाटके यांनी स्वतः वसवून दिलेली होती व ती चांगली लोकप्रिय झाली होती.

“ स्वदेशमित्र ” नांवाच्या दैनिक वर्तमानपत्रांत हे नेहमी लिहित असत. तसेंच येथे निघणारे “ वार्ताहर ” नांवाचे वर्तमानपत्र सुमारे चार पांच वर्षे तेच स्वतः लिहित होते. येथील बहुतेक सर्व प्रकारचे चळवळींत रा. नारायणरावजीचे प्रमुखत्वाने अंग असे. सुमारे सोळा सतरा वर्षांपूर्वी येथील कांहीं बुकसेलर लोकांवर त्यांनी ब्रीभत्स पुस्तके प्रसिद्ध केली या सबबीवर पोलिसने फिर्यादी केल्या होत्या त्या वेळी त्यांना त्यांतून सोडविण्यासाठी यांनी पुष्कळ मेहनत घेतली होती व त्याचा व पोलिस कमीशनरचा याबाबतीत बराच पत्रव्यवहारही झाला होता. याच वेळेला त्यांनी व कै. शेट जावजी दादाजी यांनी “ प्रिंटर्स, पब्लिशर्स व बुकसेलर्स असोसिएशन या नांवाची एक सभा काढली होती. व ते हयात होते तोंपर्यंत ती अस्तित्वांत होती. या सभेचे ते मुख्य सेक्रेटरी होते. आतां त्यांचे मागे ती सभा नामशेषच झाली आहे. यांचे मृत्यूनंतर यांचे संबधाने ज्या चार वर्तमानपत्रांतून त्यांचे संबधाने जे लेख आले होते यावरून ते किती लोकप्रिय होते हे कळून येते. भागवत १९०१ साली एप्रिलमध्ये प्लेगने वारले. भागवत यांनी लिहिलेली पुस्तके.

प्रहसने ७

मोर एल्. एल्. बी. प्रहसन.

फयाशनेवल् वाईफ् अथवा विचार-सन्निपात प्रहसन.

स्त्रीविद्यावैचित्र्यदर्शन प्रहसन.

फरडा मुत्सद्दी प्रहसन.

हुंडा प्रहसन.

पुनर्विवाह दुःख दर्शन प्रहसन.

राष्ट्रीय विचार प्रहसन.

नाटके. ३

भाषा सुंदरी अथवा विष्णु कृष्ण चिपळूणकर यांचे नाट्यावतरण.

भार्याप्रिमाद अथवा पतिविटंबन नाटक.

मसलत फसली अथवा राजविजय नाटक.

निबंध ४

उपयुक्त संग्रह व सुमति नांवाची एक गोष्ट.

स्त्रिया साहसी किंवा दुराचारी होण्यास बालविवाह कारण आहे काय ?

सद्यःस्थितीचा रंग अथवा प्रहसन पुस्तकांवरील वावटळ.

सध्यांचे नट अथवा आमच्यांतील ठळक ठळक भेद.

चरित्रे २

अकलकोटस्थ स्वामी चरित्र—भाग १ व २

ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरित्र.

वेदांत २

गीता ज्ञानेश्वरी रहस्य १ सार्थ परमामृत.

मुंबईस कोणी नाटक मंडळी गेली असतां तिला भागवत हे फार मदत करीत असत. वर्तमानपत्राचे लेखक व प्रहसनकार अशा दोन नात्यांनीं जरी ते प्रसिद्ध होते तरी त्यांच्या वर्तमानपत्रांतील लेखापेक्षां, त्यांच्या प्रहसनाचाच परिणाम लोकांत अधिक झाला.

नारायण बापूजी कानिटकर.

मराठी भाषेंत जे आधुनिक नाटककार होऊन गेले त्यांपैकीं कानिटकर हे एक प्रमुख आहेत. सामाजिक आणि ऐतिहासिक विषयावर नाटकें लिहून बरेच दिवस यांनीं लोकांचें रंजन केलें होतें. यांचीं नाटकें रंगभूमीवर लोकप्रिय असत. सामाजिक नाटकांमुळें सुशिक्षित मंडळींत त्यांना कित्येक शत्रु उत्पन्न झाले होते हीच साक्ष यांच्या नाटकाच्या लोकप्रियतेला पुरी आहे. हे जसे विनोदी लेखक असत तसेच यांच्या लेखणांतून विचारी, आवेश उत्साह उत्पन्न करणारी गंभीर भाषाही सहज निघत असे. यांच्या नाटकांच्या योगानें एक दोन नाटकमंडळ्या ऊर्जितदेशेला आल्या होत्या. तरुणी शिक्षण, न्यायविजय, बाजीराव मस्तानी हीं नाटकें परांजपे संगीत मंडळी नांवाची एक मंडळी असे ती करीत होती व “ बाजी देशपांडे ” हें नाटक “ शाहू-नगरवासी मंडळी ” करीत असे “ राजाराम ” नाटक “ स्वदेशहितचिंतक मं-

डळी करीत असे. व भावी सुधारणा प्रदीप नाटक सांगलीकर नाटक मंडळी करीत असे. या नाटकालाच पुढें “शीघ्रसुधारणा दुष्परिणाम” हें नांव देऊन त्याचे प्रयोग स्वदेशहितचिंतक नाटक मंडळीनें केले आहेत. कानिटकर यांनीं एकंदर पुढील नाटके लिहिलीं:

१ महारराव गायकवाड यांचें नाटक (वडोद्याच्या विषप्रकरणावर)	१८७४
२ शशिकला रत्नपाल (रोमियो—जुलियटच्या आधारे)	१८८२
३ प्रतापराव चंद्रानना (सरवाल्टर स्काटच्या केनिलवर्थ कादंबरीच्या आधारे)	१८८३
४ तरुणीशिक्षण नाटिका [सामाजिक]	१८८६
५ शिवाजी नाटक [ऐतिहासिक]	१८८९
६ बाजीराव मस्तानी	१८९२
७ संमति कायद्याचें नाटक	१८९२
८ न्यायविजय नाटक [काफर्डप्रकरणावर]	”
९ भावी सुधारणाप्रदीप (सामाजिक. छापलें नाहीं)	”
१० बाजीवेशपांडे (ऐतिहासिक)	१८९४
११ राजराम नाटक (“ अपूर्ण)	१८९६
१२ प्रतापगडचा मोहरा (“ अपूर्ण)	

या नाटकांपैकीं फक्त महाररावाचें नाटक व प्रतापगडचा मोहरा हीं नाटके प्रयोगरूपानें रंगभूमीवर आलीं नाहींत. बाकीच्या नाटकांचे अनेक वेळां निरनिराळ्या नाटकमंडळ्यांकडून प्रयोग झाले आहेत. महाराष्ट्र नाटककारांत कानिटकराइतकीं नाटके दुसरीं कोणीं लिहिलीं नाहींत. यांच्या नाटकांपैकीं भाषांतर व रूपांतर adaptation अशीं दोनच आहेत. इतर नाटकांना ऐतिहासिक गोष्टींचा किंवा त्यावेळीं उपस्थित झालेल्या चळवळींचा आधार होता हें ह्या नाटकाच्या नांवावरून उघड होत आहे. अलीकडे जसे राजकीय विचारांत दोन पक्ष झाले होते. तसें २०।२२ वर्षांपूर्वी सामाजिक विचारांत दोन पक्ष माजलेले होते. प्रत्येक पक्षांतील पुढाऱ्यांच्या लेखांतून व भाषणांतून जें विचार त्यावेळीं प्रसिद्ध होत होते ते नाटकरूपानें कानिटकरांनीं प्रसिद्धीस आणले होते. परंतु त्याकरितां आरंभी सांगितल्याप्रमाणें त्यांच्या स्नेहीवर्गांत

सुद्धां त्यांना काहीं शत्रुही झाले व ते कानिटकरांना 'पुष्करणी शेक्सपिअर' असें ह्मणत असत. (कानिटकरांचें घर पुण्यांत पुष्करणी हौदाशेजारी आहे.) कानिटकरांनीं तरुणीशिक्षण व संमतिकायद्यावर नाटकें लिहिलीं त्यावरून ते सुधारणेच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध असावेत असें त्यांच्या प्रतिपक्षांस वाटत असे. यासंबंधानें स्वतः त्यांचें मत काय होतें हें त्यांच्याच एक दोन उताऱ्यांवरून स्पष्ट होईल.

“या नाटिकेचा काळ सन १८९५ सालाची अखेर, ह्मणजे या पुढील नऊ दहा वर्षांनंतरचा घरला आहे. ग्रंथकर्ता हा स्त्रीशिक्षणद्वेष्टा अगर स्त्रीस्वातंत्र्यद्वेष्टा आहे असा, ही नाटिका वाचल्यानंतर कोणाचाही समज होईल, असें त्यांस मुळींच वाटत नाही. त्यांचें या विषयाबद्दल काय ह्मणणें आहे हें या प्रस्तावनेस जोडलेल्या ठाकूरसाहेबांच्या ग्रंथाच्या उताऱ्यावरून व त्यांनीं या नाटिकेंत आणिलेल्या रमा या पत्राच्या स्त्रियांच्या संभेंतल्या उद्गारांवरून मार्मिक वाचकांच्या पूर्ण लक्षांत येईलच. वाद येथेंच आहे कीं, हल्लीं आर्यतरुणींना ज्या प्रकारचें व ज्यारीतीनें शिक्षण देण्याचा प्रचार सुरू झाला आहे; व त्यांना ज्या प्रकारचें स्वातंत्र्य असावें असें काहीं आधुनिक विद्वानांचें ह्मणणें आहे, त्या प्रकारचें परकीय भाषेंत अव्यवहारिक मानसिक शिक्षण व नवीन तऱ्हेचें स्वातंत्र्य त्यांना मिळालें तर भावी परिणाम एकंदर हिंदुसमाजाच्या संबंधानें काय होतलि!”

नाटक लिहिलें त्यावेळीं स्त्री शिक्षणाचा नुकता आरंभ झाला होता व तो आरंभ करतांना सुधारक लोकांच्या जुन्या लोकांच्या संबंधीं वल्गना कशा होत्या याचें चित्र या नाटकांत कानिटकरांनीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांत नाटकांकरितां कित्येक ठिकाणीं अतिशयोक्ति दिसून येते. परंतु त्या अतिशयोक्तीचा प्रकार ह्मणजे इंग्रजींत Satire ज्याउद्देशानें उपयोगांत आणतात त्याच्यासारखा असतो. वास्तविक स्त्रीशिक्षणासंबंधानें कानिटकरांचे जे विचार होते ते तरुणीशिक्षण नाटकांतल्या अंक २ प्रवेश मधील रमाबाईंचें भाषण वाचलें ह्मणजे समजून येणार आहेत.

रमा—बायांनो, तुम्ही सर्व उंच प्रतीचें शिकलेल्या आहांत, मोठ्या विद्वान झालेल्या आहांत, नाना प्रकारचे नवे नवे विचाराचे तरंग तुमच्या मनांत येऊन, त्याबद्दल तुम्ही मोठे पोक्तपणाचे विचार करण्याला तयार झाल्या आ-

हांत. तुहांपुढें हणजे दोन शब्द बोलायला मी योग्य आहे असं नाहीं. तुमच्यासारखं माझं शिक्षण झालं नाहीं. मला आपलीं माझ्या आईवापांनीं लहानपणीं दोन अक्षरं घरींच शिकविलीं आणखी कांहीं वर्से मी लहान मुलींच्या शाळेंत थोडंसं मराठी शिकलें; पण पुढें माझ्या प्रिय पतींनीं वेळांत वेळ करून घरींच माझं शिक्षण जास्त वाढविलं, त्याच्याच साहाय्यानें दोन शब्द मी बोलतें. ते तुहांला कडू वाटले तरी गोड करून घ्यावे हें माझं तुहांला सांगणं आहे. आज ह्या सभेंत जे एकेक विचार बाहेर पडले ते ऐकून मला मोठा अचंबा वाटला आणि फार वाईटही वाटलं! आजच्या ह्या सभेंत प्रत्येक गोष्टींत पुरुषांचा अपमान झाला, ही गोष्ट आपणां सर्वांना अत्यंत लाजिरवाणी आहे! बायांनो, माझं असं हणणं आहे कीं,—जगाच्या उत्पत्तीपासून हाटलं तरी चालेल—देवानं राकटपणा पुरुषाकडे आणखी कोमलपणा नाजूकपणा स्त्रियांकडे सोंपविला आहे; आणखी त्या त्या शरीरधर्माप्रमाणें कामाधामांची व्यवस्था आपल्या महाविद्वान, चतुर अशा ऋषींनीं त्या वर्गाकडे सोंपविली आहे, आणि पूर्वापार तशी चालतही आली आहे. सारांश, आपल्या देशांतली गोष्ट घ्या, अगर सर्व जगाची गोष्ट घ्या; ज्या वर्गाची जशी योग्यता, त्या वर्गानं तशीं कामं उचललीं आहेत, आणखी तशीं उचलवीं हेंच योग्य आहे. बायका हणजे मनाच्या चंचल हें कांहीं कधींही खोटं होणार नाहीं. त्या अशा आहेत कीं नाहीत हें आजच्या सभेमधल्या कोत्या समजुतीच्या आणि अविचारी सूचनांवरूनच घडघडीत दिसतं आहे. मला त्या प्रजावृद्धि बंद करण्याच्या, मद्यप्राशनाच्या, अभक्ष्यभक्ष्याबद्दलच्या, कुटुंबव्यवस्थेबद्दलच्या, वगैरे सूचनांचं मोठं आश्चर्य वाटतं आहे! बायांनो, तुम्ही पोक्तपणें विचार कराल तर आपणां सर्वांच्या वर्तनावद्दल जे नियम आजपर्यंत चालत आले आहेत, ते अगदीं जसे काय सोन्याच्या अक्षरांनीं लिहिले आहेत. हे नियम जर आपण उत्तम प्रकारें पाळले तर त्यांत आपल्याला मोठं भूषण आहे. कालिदासानं शाकुंतल नाटकांत शकुंतला जेव्हां सासरीं जाण्यास निघाली, तेव्हां तिच्या बापाकडून तिला उपदेश करविला आहे कीं, बाई, तूं आतां सासरीं गेल्यावर आपल्या वाडवडीलांची उत्तम प्रकारची शुश्रूषा करीत जा; तुला जरी सवती असल्या तरी त्यांच्याशीं प्रेमानं वाग; तुझ्या

प्रिय पतीचं कधीं तुझ्या इच्छेविरुद्ध वर्तन झालं तरी तूं रागावून त्याच्या इच्छे-
 विरुद्ध आचरण करूं नकोस; सेवकजनांवर प्रेमदृष्टि ठेव; या नियमांप्रमाणें ज्या
 स्त्रिया आचरण करतात त्याच भाग्यवती गृहिणी अशा होतात. याच्या विरुद्ध
 ज्यांचं आचरण त्या कुलाला कलंक लावणाऱ्या अशा होतात. हा बापाचा
 मुलीला निदान दोन हजार वर्षांपूर्वीचा उपदेश सर्वस्वी योग्य आहे असं
 आपणच काय, पण पक्कीय देखील समजतात. बायांनो, “उचलली जीभ
 आणखी लावली टाळ्याला.” असं करूं नका. ज्या गोष्टी वादग्रस्त आहेत
 त्यांचा विचार पोक्तबुद्धीच्या पुरुषांनीच करावा. आतां आपल्या हिंदूतील गृहप-
 द्धतीची गोष्ट घ्या. फार लवकरही नाहीत, फार उशिराही नाहीत, अशीं स्त्री-
 पुरुषांचीं लग्नं, तीं उत्तम कुलशील पाहून मुलांच्या आणि मुलींच्या आईवा-
 पांनीं ठरविणं, मुलीला बायकोपण प्राप्त होण्याच्या पूर्वी तिची लाजलजा, भी-
 डमर्यादा कायम राहून पुढें नवराबायकोचं प्रेम वृद्धिंगत होत जाणं, लहान-
 पर्णीं सासूसासऱ्यांच्या नजरेखालीं सुनेनं राहून तिला उत्तम प्रकारचा मोळा
 लागणं, व्यावहारिक रीतीनं संसारशिक्षण मिळणं, वगैरे गोष्टींचा दूरवर पोक्त
 विचार केला ह्मणजे संसासाचं सुख पूर्णपणें हिंदूकुटुंबांतच आहे असं आढळून
 येतं. ह्या गृहस्थितीमुळे नवराबायकोच्या प्रेमभंगाचे धिंडवडे लोकसमाजापुढें
 बहुतेक येत नाहीत. ही गोष्ट कोण खोटी ह्मणेल ती ह्मणो! बायांनो, पुरु-
 षांच्या मदतीशिवाय तुमच्याच्यानं एक दिवस तरी कंठवेल काय? पुरुषांचं
 प्रभुत्व सर्व काळीं तुह्मांला कबूल केलंच पाहिजे; आणखी याप्रमाणें सर्व ज-
 गांतील बायका कबूल करित आहेत. बायांनो, पुरुष तुह्मांला गुलामाप्रमाणें
 कसे छळतात, दिवसभर विचारें शारीरिक आणखी मानसिक कष्ट करून तु-
 मची धन करितात, तुमच्या अंगांवर शेरशेर सोनं लादतात, दागिन्यांनीं तु-
 ह्मांला फुलवून काढतात; आपण स्वतः काय ते विचारे भिकवाळींचे धनी!
 आपणांवर अनेक संकटं आलीं तरी वेहेत्तर, पण तुमच्या केसालाही धक्का
 लागूं देत नाहीत. तुह्मांला आणखी मोकळीक मोकळीक ती कसली हावी?
 तुह्मांला पुरुष मुसलमानांच्या सारखं जनानखान्यांत का कोंडून ठेवतात? तुह्मी
 भरसमाजांत हिंडतां फिरतां, लग्नकार्यांतील अक्षद किंवा मिरवणूक निघते त्या
 वेळीं तुह्मी पुढें तर पुरुष मागें! परमेश्वरप्राप्तीकरितां भाविक बुद्धीचे सर्व ध-

मांचे प्रकार तुमच्याच हातून करवितात. एकंदरीत सर्व सुखसोहाळे तुमचेच होतात. पुरुष काय विचारे कष्टाचे धनी! हे सर्व कष्ट तुमचे हातून होतील असं तुमचं ह्मणणं? या सर्व गोष्टींबद्दल विचार करायला लागले तर ते सर्व तुम्हांला सांगायला एक सगळा दिवसदिखील पुरणार नाही. तुम्हांला माझ शेवटीं इतकंच सांगणं आहे कीं, वायानों, पोक्त विचार केल्याखरीज उगीच चवचालपणाच्या सूचनांत कांहीं एक अर्थ नाही. ज्यांनीं त्यांनीं आपल्या पायरीप्रमाणें वर्तन ठेवावं, अनुकरण करणं तें सारासारविचार करून आपल्या आर्यपणास धक्का न येईल अशा वेतानं करावं. हें माझ सांगणं तुम्हाला पटणार नाहीच ह्मणा! पण उगीच दोन विचार सुचले ते तुम्हांला कळविले आहेत.”

सामाजिक नाटकांची सामुग्री कानिटकर यांस निरनिराळ्या मित्रसमुदायांतिल, व निरनिराळ्या समाजांतिल व्यक्ति, त्यांचे विचार व त्यांचें आचरण पाहून व ऐकून मिळत असे. कित्येक स्थळें प्रत्यक्ष घडलेलीं त्यांनीं नाटकांतून उतरविलीं आहेत. रा. हरि नारायण आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांतून ज्याप्रकारचीं पात्रांचीं चित्रे उठविलीं गेली आहेत त्याच धरतीवर कानिटकरांनीं आपल्या नाटकांतून पात्रांच्या स्वभावांचें चित्र दाखविलें आहे. पुढें जे दोन उतारे दिले आहेत, त्यांतिल पहिल्याउतान्यावरून नवीन शिकलेल्या स्त्रियांचे उद्गार कसे निघत होते त्याची एक बाजू दाखविली आहे. दुसरा उतारा, समाज न दुखवितां आपली कार्यसिद्धि करून घ्यायची अशा विचाराचे जे मुत्सदी सुधारक त्यावेळीं होते त्यांच्या विचाराचा दर्शक आहे. हे उतारे “भावी-सुधारणा प्रदीप” ह्मणून जें नाटक मागें सांगितलें आहे त्यांतिल आहेत. [हें नाटक हस्तलिखित आहे.]

प्रसंग—प्रीति व पुनर्लगाच्या समारंभाकरितां जमलेली मंडळी—यांतिल दोन पात्रें बधुवरांचें अभिनंदन करतांना भाषण करतात.

श्रीपतराव—मी एक सुधारणेच्छू आहे. मला आजचा हा पुनर्विवाह सम्मत आहे. आतां विश्वनाथरावांचं व बकूळीवाईचं बोलणं झालं हें कांहीं मला मोठंसं सम्मत आहे असं नाही. त्यांच्या विचारांची दिशा व माझ्या विचारांची दिशा चुकते आहे यंबद्दल मला मोठं वाईट वाटतं आहे. को-

णत्याही सुधारणेला काळ आहे वेळ आहे, अवधी आहे. आपला हा समाज अज्ञानांधकारांत गटगळ्या खातां आहे त्याला अज्ञानरूपी सागरांतून पैलथ-डीला नेण्याकरितां माझं ह्मणणं असं आहे कीं बरीच अवधी लागेल. आपण समाज सोडतां कामा नये. समाजरूपी सैन्याचे आपण सेनापती बनून सुधारणाध्वज अक्षय्य फडकत राहिल अशी व्यवस्था केली पाहिजे. सुधारणादेवी एका वर्षानं, पांचवर्षांनीं, पंचवीसवर्षांनीं, पन्नासवर्षांनीं, शंभरवर्षांनीं प्रसन्न झाली तर यांत मला मोठंसं आश्चर्य वाटणार नाहीं आहे. आलीकडील तरूण होतकरू सुधारक स्त्रीपुरुषांत निरीश्वर तत्त्व वाढत चाललं आहे. न्याडि-क्यालिझम वाढतं आहे. हा प्रकार कांहीं माझ्यामते बरा होत नाहीं आहे. नवं तेवढं सगळं चांगलं आणखी जुनं सगळं वाईट असं मानणारांपैकीं मी नाहीं आहे. सर्व कांहीं हवं आहे, सर्व कांहीं नको आहे. मद्यप्राशन, मांसाशन, मूर्तिपूजा, सोवळं, ओवळं, ज्ञातिभेद, बालविवाह, विभक्तपणा, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीशिक्षण, प्रजावृद्धि, पुनर्विवाह, ब्राह्मविवाह, स्वयंवर वगैरे प्रकार हवेही आहेत व नकोही आहेत. आतां हे कां हवे आहेत अगर नको आहेत हें सांगण्यांत मोठा विस्तार होणार आहे तो करण्याचा हा काळही नाहीं आहे, ही वेळही नाहीं, हा प्रसंगही नाहीं आहे. सामाजिक सुधारणांखेरीज राजकीय सुधारणा केवळ होऊं शकणारच नाहीत असं ह्मणणारांपैकीं मी एक नाहीं आहे. कुटुंबस्वस्थता ही हवी आहे, स्वधर्म, स्वज्ञात, लोकाचार, रूढी या सर्व गोष्टी हव्या आहेत, समाजाच्या कलाप्रमाणें वागणें हवेंही आहे, नकोही आहे. मी ह्मणतो कीं सर्व सुधारणा एकदम अमलांत येण्यास नेहमीं अवघड पडणार, सबब मागवतील तितके आपण राज्यकर्त्यांजवळून कायदे मागून घेतले पाहिजेत. खेरीज एक युक्ति अशी आहे कीं सर्व सुधारकांची एक जाईटस्टाक कंपनी करून ती लिमिटेड करून घ्यावी, शपथा घ्याव्या, त्या शपथा सुधारकांच्या वंशजांसही लागू पडतील असे सक्त नियम करावे. असो. याबद्दल जितका उहापोह करावा तितका जास्तच आहे. मी थोडक्यांत आटपतें घेऊन वधुवरांचं अभीष्ट चिंतून खालीं वसतो. ”

मनमोहनी—[टाळ्यांचा गजर होतो.] मी आज आपणा सर्वांची फार आभारी आहे, एक शिवाय करून मला आजचीं भाषणं फार आवडलीं.

आजचा हा प्रेमलगाचा कित्ता सर्वजण उत्तम प्रकारें गिरवितील अशी मला फार फार आशा आहे. या आपल्या समाजांतल्या सासुसासऱ्यांच्या, दारा-भावजयांच्या, जावानणदांच्या व त्यांचें अनुकरण करणाऱ्या खाष्ट नवरोजीच्या दास्यत्वापासून व जुलमापासून मुक्त होऊन प्रत्येक स्त्रीने सुखी व्हाव. हिंदूधर्माच्या जुन्या व आंगळजातरिवाजाच्या कचाट्यांत त्यांनीं आपणाला कधीही गुरफटून घेऊ नये. स्त्रीशिक्षणाचे व स्वातंत्र्याचे ध्वज स्त्रियांनींच आपण होऊन आतां लावले पाहिजेत. माझं असं ह्मणणं आहे कीं, बायका उत्तम विद्वान झाल्याखेरीज, अगर त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्याखेरीज या आपल्या समाजाला जी पारतंत्र्यरूपी ओहोट लागली आहे ती सदा कायम राहणार, फार तर काय, पण हा खास अनाहिलेट होणार हें माझं पूर्ण भविष्य आहे. सर्वांचें पुन्हां आभार मानून मी खालीं बसतें. (टाळ्यांचा गजर.) ”

कानिटकरांना स्वभावचित्र व प्रसंगानुरूप व पात्रानुरूप भाषा हीं उत्तम तऱ्हेनें दाखवितां येत होतीं. बाजीराव-मस्तानी नाटकांतल्या पुढील प्रवेश मोठा बहारीचा आहे. त्यांतील प्रत्येक पात्रांच्या तोंडची भाषा व विचार त्याला साजेसे आहेत. हिंदु कुटुंबांतल्या स्त्रीस्वभावांचें-हा प्रवेश ह्मणजे हुबेहुब चित्र आहे:

पुणें शनिवारवाड्यांतील एक दिवाणखाना.

पात्रें—काशीबाईसाहेब, राधाबाई; अन्नपूर्णाबाई,

आत्माराम व मस्तानी.

(काशीबाईसाहेब एकट्या बसल्या आहेत.)

काशी०—[आपल्याशींच] मोहिमेवरून स्वारी परत आल्याला आज इतके दिवस झाले, पण अजून शहराबाहेर त्या बागेंतल्या वंगल्यांतच असायच. मीं शहरांत येण्याबद्दल किती निरोप पाठविले, पण उलट निरोप येतात कीं, आमच्या तब्वेतीला येईल तेव्हां येऊं. ही तब्वेत बाई आलीकडे झाली ! इतके दिवस माझा शब्द कांहीं कधीं मोडला नव्हता. तिकडे कोणाचा रिघाव होत नाहीं असं ऐकतें. एक तो आत्माराम अष्टौप्रहर जवळ असायचा, आणखी दुसरी कांहीं शेलकी मंडळी मात्र कधीं कधीं आज्ञा होते तेव्हां जवळ हजर असते. मोहिमेवरून आल्यापासून अशी वृत्ति कां

झाली आहे वाई कोण जाणें ! माझ्याकडून कांहीं झटलं असतां अप-
राध घडला आहे अशी गोष्ट नाही. इतकीं वर्स मोहिमा झाल्या, पण
परत आल्याबरोबर घरीं आल्याखेरीज कधींही राहणं झालं नाही. झटलं अ-
सतां त्या निजामाशीं, बादशहाशीं लढाई झाली तींत जय मिळाला आहे,
तेव्हां मोठ्या समारंभानं पुण्यांत येऊन श्रीजोगेश्वरीला आणखी गणपतीला
स्वारी निघायची. पण या खेपेला अस काय झाल असेल तें एक त्या गजान-
नाला ठाऊक ! इतक्यांत राधावाई पुरंदरी व अन्नपूर्णावाई येतात]

काशी०—यावं राधावाई. आज कोणीकडे वाट चुकलांत हिकडे ? बऱ्या
आहांत ना? या बसा अशा. घरूनच आलांत वाटतं?

राधा०—नाहीं. जोगेश्वरीला गेलें होतें, हणलं इकडचंही दर्शन व्यावं.
अलीकडे सरकारस्वारी आल्यापासून आह्मां गरिवांची कशाला आठवण
होईल? स्वारी जेव्हां मोहिमेवर होती तेव्हां ह्या राधेखेरीज घटकाभर करमत
नसे. बरोबरच आहे, जिकडची चलती तिकडची भरती! आज दहा पंधरा
दिवस वाट पहात होतें कीं, बरं बोलावणं येत कीं नाहीं पाहूं तरी; पण
आमचा जीव मेला वेडा! वाटलं कीं, आपलं करणं आपण करावं; पण इथें
पाहतें तों, “ आज कुणीकडे वाट चुकलांत? ” हा आपला टोमणा आहेच!

काशी०—बोला वाई हवं तसं! तरी मी सगळ्यांचं सारखं अगत्य ठेवतें
आहे हणून बरं आहे. माझ्याकडचं बोलावणं येण्याची कशाला वाट पहाया-
ला हवी कोण जाणें? असा अभिमान बाळगायचा, मग तुम्ही माझ्या
माझ्या त्या काय? माणूस चुकतच असतं.

राधा०—वाईसाहेब, इतका राग येईल हें नव्हतं वाई मला ठाऊक.
मी थट्टेनं गेलें बोलायला. माझ्या बोलण्याची क्षमा करावी.

काशी०—खरंच गडे मी विसरलें. तुम्हाला आपली थट्टामस्करी कराय-
ची संवयच आहे. मला मेली त्या स्वभावाची आठवणच राहात नाहीं
याला काय करावं बरं? पण यजमान बरे आहेत ना?

राधा०—हो; पण मोहिमेच्या आणखी वाटचालीच्या दगदगीनं बराच
शीण आल्यासारखं झालं आहे.

काशी०—मोहिमेवरून आल्यापासून मला कांहीं भेटायला अजून आले

नाहींत. अस कांहीं कधीं आजपर्यंत झालं नाहीं. मग ह्याच खेपेला असं कां तें हरि जाणें !

राधा०—सरकारचरणांपासून घरीं यायला तरी कुठें अजून फुरसत झाली आहे? सरकारस्वारी आल्याला आज नाहीं नाहीं ह्मणतां [बोटें घालतें] किती वरं?—सोमवार सोमवार आठ, मंगळवार नऊ, बुधवार दहा, हो—दहा दिवस झाले असतील; पण एक दोनदांच घरीं यायला सुटका झाली ह्मणा-यची; तीही आणखी चोरून मारून—स्वारीला नकळतच. आतां स्वारी तरी कधीं यायची शहरांत?

काशी०—तें मला कांहीं वाई ठाऊक नाहीं.

राधा०—ह्मणजे? हें काय वाई असं हें ? मोठाच चमत्कारच ह्मणायचा! हो, खरं गडे, ही अनपूर्णा आहे ही इथें, इचे यजमान आहेत आतांशी अगदीं जीवश्च कंठश्च. (अन्नपूर्णाकडे पाहून) तुला आहे का कांहीं ठाऊक अनपूर्णे स्वारी कधीं शहरांत यायची तें ?

अन्नपूर्णा—मला कांहीं ठाऊक नाहीं; पण—

राधा—पण काय अनपूर्णे ?

काशी०—सांगेनासग, तुला काय ? सांगितलं पाहिजे.

राधा०—पहा कशी मूकस्तंवासारखी बसली आहे ती. तुला सांगितली आहे का आत्मारामानं कांहीं तिकडची हकीगत ?

अन्नपूर्णा०—हो; पण मला सांगितलं आहे कीं बाहेर कुठें बोळं नकोस ह्मणून.

राधा०—अग तसं सांगितलं असलं ह्मणून काय झालं? आपल्या यज-माननीजवळ कां असं कुठें कपट ठेवावं? मला देखील उडत उडत थोडीशी खबर समजली आहे.

काशी०— काय काय ती राधावाई? तुझाला सांगितलीच पाहिजे. तुझा दोर्घांना माझ्या गळ्याची शप्पत आहे.

अन्नपूर्णा०—ती या पायांजवळून चोरून ठेवायची, मग सांगायची तरी कुणाजवळ ? तिकडून एक (लाजते) मस्तानी सरकारांनीं बरोबर आणली आहे.

काशी०—(कपाळाला आंठ्या घालून) काय काय ह्मणतेस ? कांहीं तरी मेली सांगते आहे झालं !

अन्नपूर्णा०—बाईसाहेब, मला या पायांजवळ खोटं सांगण्यांत काय लाभ? सरकार तिच्या ठिकाणीं अगदीं लंपट झाले आहेत. तिनं सांगितलं कीं चुळकाभर पाणी प्या तर तितकंच पिऊन राहतात!

राधा०—तरीच आज इतके दिवस स्वारी शहराबाहेर राहली आहे वरं का.

काशी०—त्या लबाड आत्मारामान तुला कांहीं तरी सांगितलं आहे झालं. तो तसाच आहे थेटेखोर. माझं घर पण मला ठाऊक आहे कीं नाहीं? अशी नाहीं वाई कधीं हातून गोष्ट घडायची.

अन्नपूर्णा०—ती ह्मणतात इतकी सुरेख आहे, कीं चंद्राला ह्मणते उगवूं नको अन् सूर्याला म्हणते मावळूं नको. मला सांगितलं कीं, ती कशी गोरी गोरी पान आहे. ठेंगणी, ठुसकी, चवळीची शेंग अगदीं. ती इतकी कांहीं नाजूक आहे म्हणतात, कीं तिनं विडा खाल्ला तर गळ्यांतून पीक दिसते?

राधा०—मला आपली उडत उडत अशाच प्रकारची खबर कळली होती. इतकी वित्तवातमी कोण वाई आम्हाला सांगणार? पण 'मस्तानी' हेग वाई हेंगाड नांव कुठलं?

अन्नपूर्णा०—ती म्हणतात मुलसमानीण आहे.

काशी०—नाहीं तेंच. खबरदार असं भलतं भलतं कांहीं बोलशील तर. कुठली मेली खबर घेऊन आली आहे कोण जाणें! मात्र तर वाई कान ऐकत नाहीत अशी कांहीं गोष्ट असेल ह्मणून.

राधा०—आतां खरं सांगूं का? ही अन्नपूर्णा सांगते आहे कीं नाहीं, यांत एक अक्षर दिखील खोटं नाहीं.

काशी०—काय ह्मणतां तर मग? खचित का इंच ह्मणणं अगदीं खरं आहे? देवा! काय ही तिकडे बुद्धि दिलीस? अशी गोष्ट होईल हें माझ्या स्वर्णां दिखील नव्हतं! (विचार करून) अशी जरी गोष्ट असली तरी काय वाई करायचं?

राधा०—काय करायचं ह्मणजे? साफ सांगावं कीं, असले प्रकार माझ्या नाहीं कामाला पडायचे ह्मणून.

काशी०—त्या सगळ्या गोष्टी तोंडानं मात्र बोलतां येतात; पण अमुक एक करावं आणखी अमुक एक करूं नये, असा नुसता तोंडांतून शब्द तरी काढण्याची

सोय आहे का वाई? स्वभाव कसा आहे तो एक माझा मलाच ठाऊक.

राधा०—हो, भिऊन भिऊनच तर डोक्यावर चढवून ध्यायचं. माझ्या सारखी तर साफ तोंडावर सांगायची. हेग काय वाई! भलतंच एखादं करणं हणजे काय?

काशी०—तुम्ही सांगाल वाई, आणखी तुमचे यजमान ऐकतीलही; पण माझ्या हातून अशी कांहीं गोष्ट घडली तर तळपायाची आग मस्तकाला जायची एखादी.

राधा०—गेली तर जाईना परती. काय करतील हट्ट घेऊन बसलात तर? साफ सांगाव—‘ ती जेव्हां घरांतून बाहेरनिघेल तेव्हांच अन्न घेईन ’ हणून.

काशी०—असे माझे हट्ट नाहीं बरं चालायचे. ज्यांचे नवरे तशा प्रकारचे वाईलबुद्धे असतील त्यांच्या गोष्टी निराळ्या. उद्यां जर सांगितल कीं मी नेहमीं स्वारींत राहीन, तुझं तोंड पाहणार नाहीं; तर मग काय करायचं? सुखांतला जीव दुःखांत घालायचा हेंच कीं नाहीं?

राधा०—अशा गोष्टी घडणं फार काम कठीण आहे. संसारविचार का कुणाला सुटले आहेत? आपल्याला मात्र वाईसाहेब हें असं वाटतं झालं. हणतातना, कीं ‘ भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस!

काशी०—तुम्ही मला भितरी हणाय, काय हवं तें हणाय. माझा आपला असा निश्चय आहे कीं, डोंगर जरी कोसळले तरी तिकडचं मन मी तिळमात्र दुखिवणार नाहीं. (उदासीनतेनें) राधावाई, माझा आपला संसार झाला बरं का. अहो दोन मुलं झालीं, वाळं झालीं, आजपर्यंत दिवस सुखांत काढले, पुष्कळ ऐश्वर्य भोगलं, आणखी अजूनही भोगतें आहे. आतां एवढीच इच्छा आहे कीं, एकदाचे चरणांजवळ डोळे झाकले कीं मिळिवली! पति सेवेंत यावज्जन्म अंतर हणून करायचं नाहीं, असा जिचा दृढ निश्चय असेल तिनं अशा प्रसंगीं असाच विचार केला पाहिजे.

राधा०—वाहवा वाईसाहेब, असे हे पौक्तन् भारदस्तपणाचे विचार, या पायांजवळ अक्षई ऐकत बसावे. आमच्या मेल्या मनांत असे विचार कधीं स्वप्नीं दिखील यायचे नाहीत. पण आपला पाहतें तों फारच साधा स्वभाव. माणसान अंमळ तरी तलखपणा ठेवावा. आपल्या भोळ्या आणखी थंड स्वभा-

वानं उद्यां पहा बयासाहेव कशा डोक्यावर बसतील त्या ! ही माझी आपली दगडावरची काळी रेघ.

काशी०—काय हवं तें होवो तुर्हीं मला किती जरी हिणिवलतं तरी मीं आपल्या मनाचा पक्का निश्चय करून ठेवला आहे त्याप्रमाणें वागणार. ज्या गोष्टीनं तिकडचं मन दुखवेल अशी गोष्ट माझा प्राण गेला तरी मी नाहींग बाई करणार.

राधा०—आह्मी कुठे आपल्या निश्चयाच्या आड येतों आहोंत ह्यणा; पण उगीच मनाला वाटतं तें बोलतों दुसरं काय ? अहो ज्या वायकोंच्या आंगीं सरकारासारख्यांना दहा दहा पंध्रा पंध्रा दिवस शहराबाहेर राहवून घेण्याचं सामर्थ्य, तिच्या हातून पुढें काय प्रकार होतील हें दिसतच आहे. आह्माला तर बाई असं वाटतं, कीं हा घरांत पांढरा पाय शिरला ही कांही बरी गोष्ट झाली नाहीं.

काशी०—तुह्मी ह्यणतां अशी जरी घटकाभर गोष्ट असली, तरी ती तिकडे पसंत आहे; तेव्हां-पण राहीनात हो या गोष्टी. माझी खात्री आहे कीं कांहींदिखील विघाड व्हावयाचा नाहीं. आणखी होऊं लागलाच तर मी होऊं घ्यायची नाहीं. एवढं आहे माझ्या अंगीं सामर्थ्य, समजलांत. अनपूर्णे, एखादं गाणं ह्यण ग. ह्यणजे घटकाभर कर्मणूक तरी होईल.

अन्नपूर्णा० कोणतं गाणं ह्यणायचं? बाईसाहेवांची आज्ञा होईल तें ह्यणतें.

राधा० ते भामेचं गाण ह्यण, ते फार चांगल आहे; आणखी तें तुला ह्यणतांही चांगलं येतं.

अन्नपूर्णा० [गाणें ह्यणते.]

पारिजातकानिमित्त भामा

रुसली श्रीहरीवरी ॥ रुसली० ॥

तिलाग समजावी नानापरी ॥

गुंफुनिया निज हस्तें वेणी ।

काजळ कुंकू करी ॥ काजळ०

लेववी अलंकार परोपरी ॥

नेसुनियां चिरकंचुकी । ले मन सखे ! ॥

निज वचनीं मी गुंतलों । सेवकनिके ! ॥

प्रेमानें चुंबिली कीं भामा ।

निज अंकावर घेऊन ॥ निज० ॥

लाडके लीन तुजपुढें होऊन ॥

राधा०—अहाहा! किती गोड गोड गाणं आहे वरं का हें! कृष्णासारख्यांन असें आपल्या प्रियकर्णीचे लाड केले अं! मग आत्ताचे कांहीं कांहीं पुरुष करतील यांत नवल काय? आतां त्या नव्या वाईसाहेब जर ह्मणतील मला वाढ्यांत येऊन सगळ्यांच्या डोक्यावर पाय देऊन राहायच, तर सरकार करतील लागलीच कबूल. वाई मुसलमानीण ब्राह्मणाच्या घरांत येऊन राहायची हें पहिलच उधारण आतां होणार.

काशी०—तुम्ही आपल हिणवा हेंव तितकं. मी आपल मन दगडासारख केल आहे, तें कधी ह्मणून ढळू घायची नाहीं. माणसाला मेल किती तरी छळाव कोण जाणे !

राधा०—(मनांत) एकून यांच्या निश्चयापुढें शर्थ आहे! मी आपल्याकडून हवे तितके प्रयत्न केले,पण यांचा निर्धार कांहीं विलक्षण आहे! (उघड) वाईसाहेब, अशा रागावू नका. मी कांहीं कमीजास्त बोललें याबद्दल मला माफी करा. पुन्हा ह्मणून या गोष्टीबद्दल आपल्या समोर ब्र काढणार नाहीं. आपण जो विचार कराल तो पोक्तपणाचाच कराल यात काय संशय?

काशी०—राधावाई, मी ह्मणजे रागावलें आहे अस नाहीं कांहीं. कोण त्याही कामांत माणसान प्रसंग ओळखून चालाव यांतच सूख, यांतच प्रतिष्ठा आहे, दुसर काय? [आत्माराम येतो.]

आत्माराम (काशीवाईच्या पायां पडतो व एकीकडे उभा राहतो- अन्नपूर्णा लाजून उठते व एकीकडे उभी राहते.)

काशी०--कोण आहे तें ?

आत्माराम—मी आहे तो आत्माराम.

काशी०—ये आत्माराम बैस. गांवांतच आहेसना ?

आत्माराम—आईसाहेब माफी असावी. सरकारचरणापासून हालायला आजपर्यंत फुरसतच झाली नाहीं. नाहीं तर मी ह्मणजे दर्शन घेतल्याशिवाय राहायचा नाहीं.

राधा—स्वारीकडे तैनातीला आहातना आतां ?

आत्माराम—जी, सरकार जवळून हालूच देईनात.

राधा०—नवीन यजमाननीच्या तैनातीला असाल.

काशी०—तेव्हां इकडची आठवण झाली नाहीं हें बरोबरच आहे.

आत्माराम—हा आत्माराम सगळ्यांच्या चरणांचा दास आहे, याला सगळ्यांचे हुकूम ऐकणं भाग आहे, मला हें बोलणं कळत नाहीं.

राधा०—करे आत्माराम, स्वारी आली वाटतं शहरांत ? नवीन बाईसाहेबही आल्या असतील बरोबर ?

आत्माराम—स्वारी ही आत्ताच आली, पण नवीन बाईसाहेब कोण ?

राधा०—अगदी त्या गांवचा दिखील नसशीलना रे ? अरे आर्ही सुतान स्वर्ग गाठणाऱ्या आहोत समजलास. किती आमच्याजवळून चोरून ठेवशील ?

आत्माराम—(तोडाजवळ धोतराचा पदर घेतो व काशीबाईला हळूच कांहीं सांगून) मग जशी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें कळिवतो.

काशी०—मग त्यांत चोरी कसची ? त्याला इतक्या परवानग्याने रसानग्या कशाला पाहिजेत ? त्यांना ह्मणाव खुशाल या. मी मोठ्या संतोषान भेटेन ह्मणून त्यांना सांग जा. अरे त्या आतां आपल्याच आहेत.

राधा०—कोण ? नवीन बाईसाहेब भेटायला येताहेत वाटत ? मी येतें तर मग आतां बाईसाहेब.

काशी०—बसा की हो. तुझाला काय ? तुमच्यापाशीहो कसली चोरी ? तुम्ही तरी आमच्याच आहांत की नाहीं ? तुमची त्यांची नकोका ओळख व्हायला ? हा आमचा आत्माराम किनई अगदी वेडा आहे. त्याला एवढा समज असता तर काय हव होत ? आत्माराम, जा त्यांना घेऊन ये जा.

आत्माराम—मी त्यांना तेव्हांच कळिवल, की आमच्या बाईसाहेब फार चांगल्या आहेत पण त्यां ह्मणाल्या, मर्जीचा तालामाला पाहून मला काय ते कळीव. मग जशी आज्ञा होईल तस करीन.

काशी०—जा जा, लौकर त्यांना घेऊन ये जा.

आत्माराम—[मनांत] फार चतुर बायको आहे बर. याच नांव शहाणपण. वाहवा ! स्वभाव असावा तर हा असा. थोरामोठ्यांची गोष्ट काय विचारयची आहे ?
(आत्माराम जातो.)

राधा०—आपल्याला आतां ऐत्याच नवीन बाईसाहेब दिसतील. पण बायको बरी दिसते बर. उगीच दिमाखाची नाही. अशी दिसते तर आहे बाई, मग पहाव.

काशी०—अहो गोष्टी ऐकण्यांत आणखी त्या प्रत्यक्ष पाहाण्यांत अंतर असत. (मस्तानी व आत्माराम येतात.)

मस्तानी—(नम्रपणानें काशीबाईच्या पायां पडते व एकीकडे उभी राहून) ही आपली दासी पायां पडते आहे. हिच्यावर मेहेरनजर असावी.

राधा०—या अशा बसा. दूर काय ह्मणून ?

काशी०—अशा जवळ या. ह्या राधाबाई—भाऊसाहेब पुरंदर्यांच्या,

मस्तानी—हो का? भाऊसाहेब फार चांगले आहेत.

राधा—बसा हो. आणखी ती पलीकडे कोपण्यांत उभी आहे ती ह्या आत्मारामाची बायको.

मस्तानी—[आत्मारामाकडे पाहून] तुमच्या पट्टराणी वाटत?

आत्माराम—[हात जोडून] जी सरकार.

राधा०—[मनांत] हा मेल्या ! कुणाला जी सरकार ह्मणतोस?

मस्तानी०—माझा मान या चरणाजवळ उभराहून सेवाचाकरी करण्याचा आहे. या पायाची ही बटीक आहे. पदरांत घेतल्याप्रमाणें सेवाचाकरी जन्मभर घ्यावी, हेंच ह्या दासीच हात जोडून पाया पडून मागण आहे.

काशी०—बाई तुमच हें गोड बोलणं ऐकून मनाला फार संतोष वाटतो.

राधा०—आतां किती वेळ राहाल ! बसा गडे.

मस्तानी—(एका बाजूस बसून मनांत) मी धन्य धन्य आहे !

काशी०—प्रकृति बरी आहेना ?

मस्तानी—या पायांच्या कृपेनं बरी आहे. हा सुस्वभाव पाहून मला मोठी धन्यता वाटते.

राधा०—कुणीकडून येणं झालं? आपल्या घरचीं माणसं कोण कोण आहेत?

मस्तानी—आह्मी हिंदुस्थानाकडून आलों, मी तिकडचीच राहणारीण आहे. माझ्या बाबांचं नांव छत्रसाल राजेसाहेब.

काशी०—हो का ? ते बुंदेलखंडांतले राजेसाहेब ना ? ते जातीचे रजपूत आहेत.

मस्तानी—जी, ते सरकारचे मोठे दोस्त आहेत, सरकारानीं मला पद-
रांत घेतलीच आहे; त्याप्रमाणें मजवर राणीसाहेबांची कृपादृष्टि असावी, हेच
माझ पदर पसरून मागणं आहे, मी सेवेंत अंतर करणार नाहीं.

काशी०—वाई, तुमचा आणखी आमचा सहवास घडून यावा असं दे-
वाजीच्याच मनांत आहे, तेव्हां उभयता सुखसमाधानान राहूं, अहो तुम्ही पूर्व-
जन्मी आमच्याच होता, ह्मणूनच आमच्या घरीं चालत आलातना ? तेव्हां
आतां सुखानं असा, तुमच्या जिवाला तिळमात्र दुःख होईल अशा प्रकारच
वर्तन आमच्या हातून घडणार नाहीं वर. तुम्ही कांहीं एक काळजी करूं नका.

राधा०—वाईसाहेबांचं ह्मणण खरच आहे,

मस्तानी—वाईसाहेब, उभयतांचेही हे असे उमदे स्वभाव आहेत हें पाहून
मला मोठी धन्यता वाटते. आपण माझे धनी, आणखी मी आपल्या उभ-
यतांची बटीक, या नात्यानं मी आपला काळ आपल्याजवळ घालवायचा
निर्धार केला आहे. माझा प्राण गेला तरी मी आपल्या आज्ञेबाहेर वागणार नाहीं.

राधा०—उभयतांनीं अशा सुखासमाधानान राहण्यांतच मौज आहे. आमच्या
वाईसाहेबांच्या स्वभावाला मोल नाहीं. फार उत्तम स्वभाव. सहवासान
कळणार आहे.

मस्तानी—अहो, किती झालों तरी आम्ही उचललेल्याच आलेलों.
सगळ्या राज्याच्या संपत्तीच्या धनीण ववाईसाहेबच आहेत. आम्ही ह्मणजे या
पायाच्या बटकी.

राधा०—[मनांत] यांत काय संशय ? (उघड) तुमचं ह्मणणं अगदीं
खरं आहे.

काशी०—असं हो काय गडे तुम्ही बोलतां कोण जाणें. एव्हापासूनच
असा तुटकपणा आपण उभयतांनींही मनांत कशाकरता बाळगावा ? परस्परांनीं
परस्परांचा मान राखावा, आणखी सुखासमाधानान राहावं यांतच मौज.
आतां माझी संध्याकाळच्या पुजेची वेळ झाली आहे. रोज दुपारीं घटकाभर
बसायला आलं पाहिजे. मनांत परका भाव अगदीं ठेऊं नका वर. आत्माराम,
वाईची नीट तरतूद लागली आहेना ? त्यांच्या बरदास्तींत कांहीं कमी पडलं
तर सांगतें आहे माझ्या कामाला पडायच नाहीं.

आत्माराम—सेवाचाकरीला हा आत्म्या हजर आहे.

मस्तानी—आपणा उभयतांची मजवर मेहेरनजर असल्यावर मला काय कमी पडणार आहे? आतां माझ्या भाग्याला काय विचारायचं आहे?

काशी०—जाऊ आतां मी पुजेला? उद्यांपसून दुपारीं खच्चीत आल पाहिजे वर का.

मस्तानी—जशी आज्ञा. मी एक वेळ कळिवलच आहे. मी ह्मणून उभयतांच्या वचनाबाहेर कधी वागणार नाहीं. घेतें तर रजा पाया पडतें. (नमस्कार करते)

(आत्माराम आणि मस्तानी जातात.)

राधा०—येतें मी आतां, उशीर झाला. घरीं यायचं असेल.

काशी०—बसा हो, जाल आतां.

राधा०—मला आज्ञा व्हावीच.

काशी०—अनपूर्णा, बाईना कुंकू लाव वर. (अन्नपूर्णा कुंकू लावते.) कां, पाहिल्यात नव्या बाई? गरीब आहे विचारी.

राधा०—खरेंच, फार गरीब स्वभाव, बोलण फार गोड; पण हे पोटांत पाय नसले ह्मणजे वर, मला तर बाई कांहीं निराळाच रंग दिसतो आहे.

काशी०—पुरें मेल तुमच, ह्या राधाबाईच्या पुढें कुणी आपले प्राण जरी काढून ठेवले तरी त्याच्यावर यांचे आपले कांहीं तरी तर्क निघणारच.

राधा०—बाईसाहेब, आह्माला काय समजत? आह्माला कसली मेली माणसाची परिक्षा?

काशी०—तर मग तिन आणखी काय करायचं होत तुमच ह्मणण? विचारी पाया तर पडली, एकीकडे तर उभी राहिली, आपल्याला दासी-बटीक तर म्हणून घेतलन्!

राधा०—आपल्या बापाच नांव सांगितलन्; पण आईच मात्र सांगितल नाहीं; तेव्हां जात ऐतीच छपली गेली. बोलण्यांत साखर मात्र अघळपघळ पसरलीन्.

काशी०—किती तरी तुमच बारीक पाहण बाई, अहो, आपण एक वर असल म्हणजे आपल्याशीं कुणीही वाईट असणार नाहीं, हें एक ठोकळ प्रमाण मला समजत.

राधा०—होईल आतां जायची आज्ञा! रात्र नाहीं का झाली वर!

काशी०—मी ही जातें आतां पुजेला; पण उद्यां यालना! दुपारच्या या गडे घटकाभर.

राधा०—हो, येईन तर. जातें आतां. [राधाबाई जाते.]

काशी०—[मनांत] अशी प्रतिअप्सरे सारखी स्त्री असल्यावर प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच दिखील तिच्यावर मन वसेल, मग या मृत्युलोकच्यांचा काय पाड ? मी आणखी हट्ट धरला, आपल्या जिवाचा आटापिटा केला, त्या बाईचा हेवा केला, तरी त्यापासून काय उपयोग होणार आहे ? कांहीं एक नाही. सगळ्या संसाराची माती आणखी जिवाला यावजन्म त्रास मात्र करून घ्यायचा, येवढच काय तें होणार; पण ही राधाबाई ह्मणत होती तशी ही कपटी बायको असेल ? मला तर नाही बाई तस वाटत. पण ती म्हणत होती त्याप्रमाणें हा घरांत पांढरा पाय शिरला ही कांहीं बरी गोष्ट झाली नाही अस मलाही पण वाटत. हिच्या नादान जर कामकारभाराचा आणखी घरचा दिखील विसर पडू लागला, तर मोठी कठीण गोष्ट होणार आहे. काय काय गोष्टी घडतील त्या खऱ्या. सर्व काळजी त्या जोगेश्वरी आईला आहे. हरि ठेवील तस रहाव झाल माणसान ! या कार्मीं दुसरा काय उपाय ? (जाते) ”

कानिटकरांचे मराठी भाषेवर व नाट्यकलेवर मोठे उपकार आहेत. एका पिढींत त्यांच्या नाटकांवर लोकांचें चांगलें मनरंजन झालें आहे. त्या पिढींत महाराष्ट्र भाषेतील स्वतंत्र गद्य नाटककारांत शंकर मोरो रानडे यांच्या जोडीला बसण्याला दुसरा नाटककार झाला नाही ह्मटलें तरी चालेल. दोघांनींही त्या त्या वेळच्या स्थितीवर नाटकें लिहून चळवळ उत्पन्न केली व लोकांत नाट्यकलेची उपयुक्तता दाखवून दिली. कानिटकर यांचा जन्म पुणें येथें १८५२त झाला. त्यांचें मराठी शिक्षणही पुण्यासच झालें. म्याट्रिक्युलेशनची परीक्षा मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूलांतून १८६८ मध्ये पास झाली; एक दोन वेळां “ लिटलगो ”च्या परीक्षेला ते गेले होते; परंतु तिच्यांत पास न झाल्यानें त्यांनीं वकिलीची परीक्षा दिली. ती उतरल्यावर ते पुण्यास वकिली करूं लागले; पुण्यांतील चांगल्या वकिलांत त्यांचें नांव असे. हे १८९७च्या जुलै महिन्यांत वारले.

काशिनाथ गोविंद नातू.

नाटककार ही पात्रता अंगी येण्याला प्रत्यक्ष नाटककृति उत्तम पाहिजे किंवा नाटक रचणाराची विद्वत्ता, वजन, रसिकता हीं सामाजिक दृष्ट्या आदरणीय पाहिजे. नातू यांनीं फारशीं नाटके लिहिलीं नाहींत, तरी वरील कारणांनीं त्यांची योग्यता नाटककाराच्या मालिकेंत आह्मी अधिक समजतो. पुण्यामध्ये वजनदारीनें, विद्वत्तेनें, किंवा धंद्यानें प्रसिद्ध माणसांचा जेव्हां एक मोसम होता, त्यापैकीं नातू हे एक होते. ते प्रसिद्ध वकील होते, ते उत्तम वक्ते होतें, ते विनोदी होते तसेच ते नाटककारही होते, ह्मणून आह्मी त्यांच्या चरित्रास अधिक मान देतो. मनुष्य सामान्य स्थितींतून वर येऊन धंद्याच्या मार्गे लागल्यावर लेखनवाचनादि विषयाकडे मन घालण्यास त्यास वेळ मिळत नाहीं ह्मणा किंवा त्याची त्यास हौस नसेत ह्मणा; परंतु त्याच्या हातून वाङ्मयात्मक गोष्टी फारशा होत नाहींत. काशिनाथपंत उत्तम वकील होते, परंतु आणखी कांहीं काळ गेल्यावर त्यांच्या वकीलीच्या गोष्टी विसरल्या जातिलि. ते विनोदी भाषण फार चांगलें करीत असत, परंतु त्या भाषणापैकीं किंवा त्यांतील कोठ्या व विनोद यांपैकीं एकही आतां कोणास सांगतां येणार नाहीं. परंतु त्यांनीं एकाच नाटकाचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें आहे तरी त्याच्या योगानें त्यांचें नांव महाराष्ट्र वाङ्मयांच्या इतिहासांत कायम झालें आहे. तेव्हां महाराष्ट्रीय नाटककार या दृष्टीनें त्यांच्या चरित्राचा आह्मी मोठ्या आदरानें संग्रह करीत आहों:

नातू यांचें मूळचें राहण्याचें ठिकाण आचरें हा गांव होय. हा रत्नागिरी जिल्ह्यांत मालवण तालुक्यांत आहे. यांचें घराणें वैदिकाचें होतें. काशिनाथपंत यांचें वडिल गोविंद भट हे प्रथम कोंकणांतून घाटावर आले. त्यांची लांबची भाची ही धाकटे बाजीराव पेशवे याची बायको होती. यामुळें गोविंद भट यास गोविंद भट मामा असें लोक ह्मणत असत. गोविंद भट यास एकंदर ६ मुलगे व एक मुलगी अशीं मुलें होती. त्यांपैकीं काशिनाथपंत हे त्यांचे पांचवे चिरंजीव होते. बाजीराव साहेब याणीं १८१८ सालीं पुणें सोडलें व ब्रह्मावर्त येथें कायमचें वास्तव्य केलें. बाजीराव साहेब गेले त्यावेळीं त्यांचे बरोबर कित्येक वैदिक व शास्त्री ब्रह्मावर्तास सहकुटुंब राहण्यास

गेले. त्याप्रमाणे गोविंदभटजी आपले कुटुंब लक्ष्मीबाई यांस घेऊन श्रीमंताचे जवळ राहण्यास ब्रह्मावर्तास गेले. तेथे सन १८४० साली काशीनाथपंत यांचा जन्म झाला. सन १८४९ साली गोविंदभट पुण्यास परत आले. वाटेने त्यांस चोरांनी लुटले त्यामुळे जवळची चिजवस्त डागडागिने वगैरे सर्व मौल्यवान् जिन्नस नाहीसे होऊन पुण्यास निष्कांचन असे त्यांस यावे लागले. पुण्यास आल्यावर ताईसाहेब रास्ते याणी त्यांस आश्रय दिला. ताईसाहेब याणी सदाशिव पेठेत राममंदिर नुकतेच बांधून त्या तेथे राहू लागल्या होत्या.

पहिले बाळासाहेब रास्ते यांच्या ताईसाहेब आत होत्या. त्याणी गोविंदभटांचे कुटुंबाचा सर्व प्रकारें समाचार घेतला. काशिनाथपंत यांची मुंज त्याणीच करून दिली.

काशिनाथपंत यांचे मराठी शिक्षण ताहानकर हणून मास्तर होते त्यांचे हाताखाली झाले. मराठी शिक्षण झाल्यावर इंग्रजी शिकण्याकरितां मिशनस्कूल मध्ये जाऊ लागले. ही शाळा अदितवार पेठेत फडक्याचे वाड्यांत असे. मिशन स्कूलांत ज्यावेळेस जाऊ लागले त्यावेळेस त्यांचे बडिलांचे प्रपंचाची फार हलाखी होती. ती इतकी की काशिनाथपंत यांस दोन महिने माधुकरा मागावी लागली. त्यांच्या दारिद्रावस्थेतील एक आख्यायिका त्यांच्याच तोंडून आर्ही ऐकली होती. त्यांस एकदां दोन प्रहरच्या जेवणाचा प्रसंग एकाच्या येथे आला होता. त्या गृहस्थांनी नातूस तुला काय येते हणून विचारले. त्यांवर नातूनी मला द्रोण लावतां येतात, हणून सांगितल्यावर त्यांची जेवणाची सोय त्याठिकाणी झाली. व्यवहारांत सगळ्या गोष्टी आल्या पाहिजेत, यासंबंधाने त्यांनी ही स्वतःची गोष्ट सांगितली होती. पुढे स्कूलरशिपा मिळून त्यांस सुस्थिति येत चालली. इंग्रजी वरचे शिक्षण झाले. तेव्हां गरजू असल्यामुळे त्यांनी रेलवेत नोकरी धरली. प्रथम पुण्याचे स्टेशनावर त्यास तार मास्तरची जागा मिळाली. पगार रु. १५ होता. त्यानंतर वढती होत होत पाटस स्टेशनावर स्टेशनमास्तर झाले. स्टेशन मास्तर असतांना त्यांचे बरोबर पूर्वी शिकणारी मंडळी प्रवेश परीक्षा पास झाली असे त्यांनी ग्येझेटमध्ये वांचले. आपणही शिकत असतो तर या वेळेस मॅट्रिक झालों असतो असे त्यास वाटले. परंतु अजून आपल्यास परीक्षा देतां येईल असा आपणास भ्रवंसा आहे व त्याप्रमाणे आपल्यास पास झालें पाहिजे ही स्फूर्ति मनांत उ-

त्पन्न होऊन त्यांनी रेलवेच्या नोकरीचा ताबडतोब राजीनामा दिला व पुनः मिशनस्कूलमध्ये शिकण्याकरितां जाऊं लागले.

त्यावेळेस मिशनस्कूलचे हेडमास्तर गार्डनर साहेब होते. हे फार दयाळू असत. काशिनाथपंताची हौस पाहून त्यास समाधान वाटे. त्यांची तरतरी व चलाखी पाहून साहेबांची त्यांचेवर विशेष मर्जी बसली. गार्डनर साहेब फार विद्वान् असत. ते आपल्या शिष्यांस मनापासून शिकवीत असत. वर्गांत जे धडे शिकवावयाचे ते शिकवून त्याशिवाय इतर पुष्कळ पुस्तकें ते आपल्या विद्यार्थ्यांस शिकवीत. शेक्सपीयरचीं नाटकें, स्काटच्या कादंबऱ्या हे ग्रंथ शिकविण्यांत त्यांचा हातखंडा असे. व आपल्या विद्यार्थ्यांचे मनांत पुस्तकांतील रहस्य ते फार चांगलें रीतीनें उतरून देत असत. हल्लीं मॅट्रिक झाल्यावर कालेजमध्ये जे जे कठिण विषय शिकवितात ते ते विषय त्यावेळेस गार्डनर साहेब यांनीं मॅट्रिकचे वर्गांत शिकविले होते. शाळेमध्ये सभा भरवून आपल्या शिष्यांकडून भाषणें ऐकावीत व आपण स्वतः त्यांस त्यांचे दोष दाखवून द्यावेत असा गार्डनर साहेबांचा परिपाठ असे. अशा रीतीनें शिकलेले विद्यार्थी इंग्रजीमध्ये व सर्वसाधारण माहितीमध्ये विशेष तरबेज झालेले असत. सन १८६४ सालीं काशिनाथपंत माट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले. त्याच सालीं गोपाळराव हिरफाटक नाशिक हायस्कूलचे माजी हेडमास्तर व तात्या केळकर येथील सुप्रसिद्ध नागरिक हे पसार झाले. पास झाल्यावर मिशनस्कूलमध्ये त्यांस फर्स्ट असिस्टंटची जागा मिळाली. तेथें कांहीं दिवस काम केल्यावर मध्यप्रांतांत हिंगणघाट येथें हेडमास्तरची जागा मिळाली. पुण्यास बरेच दिवस काढलेले. सर्व मित्रमंडळी पुण्यास राहिली यामुळें मध्यप्रांतांत राहणें त्यांस रुचेना. त्यांनीं सरकारी नोकरी सोडून स्वतंत्र शाळा काढण्याचा संकल्प केला.

संकल्पाप्रमाणें नोकरी सोडून पुण्यास आले. व गोविंदराव अभ्यंकर यांचे साहाय्यानें नातूस्कूल या नांवाची इंग्रजी शाळा स्थापन केली. ती शाळा मुरू होऊन इंग्रजी शिकविण्याबद्दल काशिनाथपंत यांची कीर्ति मुंबई इलाख्यांत पसरली. बेळगांव, धारवाड, या बाजूचे पुष्कळ विद्यार्थी शाळेत येऊं लागले. शाळामास्तर असतां त्याणीं शेक्सपीअरच्या ज्युलियस सीझर या नाटकाचें सन

१८७२ सालीं विजयसिंगनाटक या नांवांनै भाषांतर प्रसिद्ध केलें. भाषांतर या दृष्टीनें तें फारच उत्तम वठलें आहे. तें कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांस अर्पण केलें आहे. काशिनाथपंत व कृष्णशास्त्री यांचा फार स्नेह असे. कृष्णशास्त्र्यांचे मार्मिकतेबद्दल काशिनाथपंत यांचे मनांत विशेष आदर असे. या मुळें त्याणीं सदरहू भाषांतर त्यांस अर्पण केलें. त्या भाषांतराबद्दल दक्षिणा प्राईझ कमिटीकडून त्यास बक्षिस मिळालें. व वऱ्हाड वगैरे प्रांतांतील विद्याखात्यांनीं त्यांस चांगला आश्रय दिला.

सन १८७४सालीं ते वकीली पास झाले. पास झाल्यावर फौजदारी कोर्टांतील एक उत्तम वकील असा त्यांचा लौकरच लौकिक झाला. तो लौकिक त्यांचे मरणकालापर्यंत कायम राहिला. त्यांचें भाषण नेहमीं साधें पण चटकदार असे. पुण्यामध्ये भाषणाचे जे अनेक प्रसंग येत त्या वेळीं नातूंचें भाषण लोकांस ऐकण्यास न मिळालें तर त्यांस कसेसंच वाटे. राष्ट्रीय सभेमध्ये त्यांचीं पुष्कळदां भाषणें झालीं आहेत. त्यांचे भाषणांत विनोद ओतप्रोत भरलेला असे. त्यांचा सहवास आनंददायक होता. त्यांची योग्यता, रसिकता, विद्वत्ता ही ध्यानांत आणलीं तर शेक्सपीअरचे नाटकाचें हृदय यांनीं फार उत्तम रीतीनें वाचकांस सांगितलें असतें. कामधंद्याचे कारणानें त्यांना इतर व्यवसाय फार थोडा वेळ सांपडे. परंतु तो वेळ नेहमीं ते विद्याव्यासंगांत घालवीत असत. शेक्सपीअरप्रमाणें मिलटन् हा त्यांचे आवडीचा ग्रंथकार होता. मिलटनचीं बरींच पुस्तकें त्यांस पाठ येत असत. वायरन् व ड्रायडन् या कवींच्या ग्रंथांचें त्यांनीं बरेंच परिशीलन केलें होतें. वायरन्चें “सार्डिनेपलस” ह्याणून एक शोकरस प्रधान नाटक आहे त्यांचें त्यांनीं भाषांतर करून ठेविलें आहे. त्याप्रमाणें सिसरोचें वार्धक्य (Cicero's old age) यांचें भाषांतर करून ठेविलें आहे. परंतु हीं दोनीं पुस्तकें छापलीं नाहींत. याशिवाय बाबू केशव चंद्रसेन यांचें त्यांनीं एक इंग्रजींत लहानसें चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें आहे.

स. १८७०।७२ सालच्या सुमारास नाटक कादंबऱ्यांस बराच पूर आला होता. त्यावेळीं सुशिक्षित लोकांस त्यांतील दोष दिसूं लागून त्यांनीं नाटकें लिहिण्यास सुरुवात केली होती. त्यावेळीं पौराणिक नाटकांतील भाषा व वेषाची पद्धत एक प्रकारची असल्यामुळें लोकांस ती अप्रिय वाटूं लागली

होती. त्यासंबंधानें नातूंनीं आपल्या विजयसिंग नाटकाच्या प्रस्तावनेंत पुढील उद्गार काढले आहेत:

“आलीकडे कल्पित कादंबऱ्या आणि नाटकें इत्यादि पुस्तकांचा मोठा पूर आला आहे. हें वस्तुतः पाहिलें असतां आपल्या देशाला एक वैभवच आहे. पण त्याची जशा प्रकारची भाषा असावी तशी नसते व कल्पित कादंबऱ्यांतील गोष्टी एकाच तोडीवर लिहिलेल्या असतात. ह्यामुळें वाचणारे गृहस्थांची अभिरुचि जाऊन ते उलटे कंटाळून जातात, ही एक मोठी दुःखाची गोष्ट आहे.

“आपल्या भाषेंत नाटकांचीं पुस्तकें असणें हें अवश्य आहे, तेणेंकरून भाषा सुधारते, लहानाशीं कोणत्या रीतीनें वागावयाचें, मोठ्याशीं कोणत्या रीतीनें वागावयाचें, सभ्य गृहस्थांची कशी अदबी ठेवावयाची, आपल्या बरो-बरीच्याशीं कोणत्या रीतीनें वागावें, हलकटपणा कोणता, सभ्यपणा कोणता, इत्यादि अनेक फायदे नाटकापासून आहेत, पण ते अद्याप आपल्या इकडे जीं नाटकांचीं पुस्तकें झालीं आहेत, त्यांत पूर्ण जितके दिसून यावे तितके येत नाहींत.

“नाटकांची भाषा कशी असावी व नाटकें कशीं असतात ह्यांचा मासला ह्या ग्रंथांत दृष्टीस पडावा ह्यापून आहीं बराच यत्न केला आहे. महाराष्ट्र व संस्कृत भाषेचे जे मर्मज्ञ आहेत आणि ज्यांनीं असल्या प्रकारचीं इंग्रजी पुस्तकें शेंकडो वाचलीं आहेत ते तर हीं गोष्टी निःसंशय कबूल करतील, अशी आमची खात्री आहे, पण ह्यापा पाटलासारख्याला हें आवडणार नाहीं; कारण त्यांच्या कानाला “प्राणपती वंदन करितें” “तूं किमर्थ येथें आलास” “माझ्या आगमनाची इच्छा केली तदर्थ आलें” “वच्छा सांगतें श्रवण कर” असल्या प्रकारची घेडगुजरी आणि उलट भाषा गोड लागून गेली आहे. राम पीतांबराचा काचा बांधून बाहेर येऊन नाचत होते काय ? सरस्वती येऊन आपण हल्लीं पाहतों त्याप्रमाणें नाचत होती काय ? आह्मांस वाटतें नाहीं.” नातूंच्या भाषेंत साधेपणा फार दिसून येतो हें—ज्युलीअस सीझर नाटकांतले जे उत्तम प्रसंग—त्यांतील सीझरच्या प्रेताजवळचें अटनीचें भाषण पुढें दिलें आहे त्यावरून समजून येईल:

“प्रताप०—(विजयसिंगाचे शवाकडे पाहून) शिव ! शिव ! मृत्तिकेचा

देह मृत्तिकेस मिळाला ! काय रक्ताचे पाट चालले आहेत हे ! हे मित्रा, मी या खाटकांशीं इतक्या लीनतेनें व प्रेमानें वागतों याची मला क्षमा असावी. तुझे शरीर येथें कोंसळून पडलें खरें, परंतु जरी पडलें तरी हें हलक्या सालक्या मनुष्याचें नव्हे. आजपावेतों जे लोक होऊन गेले त्यांतील अति थोर मनुष्याचें हें प्रेत आहे. प्रेत खरें पण हत्तीचें. असो, ज्यांनीं हा रक्तपात केला त्यांचें बरें होणार नाहीं. ह्या जखमा आपलीं तोंडें उघडून मोठ्या आशेनें मजकडे पाहत आहेत; आणि असें वाटतें कीं, त्यांस वाचा फुटून त्या आतांच बोल्हू लागतील कीं काय ? आतां मी या जखमांवरून भविष्य सांगतों कीं, मनुष्यांस पीडा होतील, जिकडे तिकडे कली माजेल, घरांत तेंटे होतील, आपसात लढाया होतील, रक्तपात, प्राणनाश आणि अघोर कृत्ये हीं तर इतकीं प्रचारांत येतील कीं लहानसान मुलें शिपायांनीं येऊन मारलीं तरी त्यांच्या आयांस रडूं येणार नाहीं, इतकेंच नव्हे, पण त्यांस उलटें हासायास येईल. दुष्टपणा इतका माजेल कीं, दयेस ह्मणून जागाच राहणार नाहीं. विजयसिंग भूत होऊन आपल्याबरोबर आकाबाईची स्वारी घेऊन पाताळांतून मोठ्या झपाट्यानें निघून राजस्थानीं बसेल आणि घरा ! भारा ! हणा ! असा हुकूम करील. शिपाई लोकांस कुत्र्याप्रमाणें आपले आंगावर सोडील. मुडदे पुरल्यावांचून तसेच कुजत पडतील. इतका या दुष्ट कृत्याचा वाईट परिणाम होईल !”

नातू यांचा बांधा फार स्थूल नसे. वर्ण गोरा होता. ते टेंगणे असून त्यांची चर्या प्रौढ व ऐटदार असे. त्यांचें कुटुंब सौ. सरस्वतीबाई या त्यांचे पूर्वी आठवें वारल्या. ते स्वतः सन १८९७ सालचे आगष्ट महिन्याचे विसावे तारखेस पुणें येथें वारले. त्यांचे मागें त्यांचे तीन मुलगे आहेत. पैकीं थोरले चिरंजीव बी. ए. एल. एल. बी. असून वडलांप्रमाणें फौजदारी कामांत पुण्यांत सुप्रसिद्ध वकील आहेत.

महादेव बाळकृष्ण चितळे ऊर्फ बापूसाहेब भाजेकर.

“मनोरमा” हणून सुमारे ४० वर्षांपूर्वी एक सामाजिक नाटक प्रसिद्ध झालें होतें. त्याचे कर्ते भाजेकर होत. यांत सद्यःस्थितीचें चित्र फार चांगलें दाखविलें आहे. सुनांना सासवांचा जाच, लग्नकार्यांतले विहिणीचे रुसवाफुगवीचे प्रकार, वृद्धांशीं तरुण मुर्लीचीं लग्नें, गतभर्तृकेचें वाईट मार्गांत पाऊल पडलें असतां घडलेले दुष्परिणाम, विद्यार्जनाकरितां परदेशीं गमन, इत्यादि सामाजिक चर्चेतले विषय या नाटकांत कर्त्यांनीं गोंवले आहेत. सामाजिक नाटकें लिहिण्याचा १८७०-७२ हा काळ होता व सामाजिक विषयांची चर्चाही याच काळांत सुरू झाली होती. पुनर्विवाहाच्या व बालविवाहाच्या वादाचा आरंभ याच सुमारास होता. तेच विषय नाटकरूपानें पुढें आणलेले आहेत. कित्येक ठिकाणीं या नाटकांत अश्लीलपणा झाला आहे व त्याबद्दल त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून व मासिक पुस्तकांतून टीकाही आल्या होत्या. ते दोष बाजूला ठेवले तर हें नाटक भाषेच्या दृष्टीनें व रचनेनें चांगलें उतरलें होतें. याचे प्रयोग फक्त १५ वर्षांपूर्वी एक परांजपे संगीत मंडळी हणून असे तिनें केले आहेत.

भाजेकर हे पुण्यांत रावसाहेब भाजेकर हणून एक प्रसिद्ध गृहस्थ होते. त्यांचें कनिष्ठ बंधू होते. ‘डेकनकालेज’मध्ये विद्यार्थी असतांना त्यांनीं हें नाटक १८७१ मध्ये लिहिलें. बाबा गोखले यांचे शाळेंत हे मधून शिक्षकांचेही काम करीत असत. भाव्यांची शाळा जिला हल्लीं ‘नेटीव्हइन्स्टिट्यूशन’ हणतात तिचेही उत्पादकांत हे होते. कित्येक वर्षां हे ज्ञानचक्षूंतही लिहीत असत. पुढें इंदूर संस्थानांत रामपुरा येथील हे डिस्ट्रीक्ट जज्ज होते. तेथेंच हे १८९२ च्या डिसेंबरमध्ये वारले. यांनीं जेव्हां नाटक लिहिलें तेव्हां मराठी भाषेंत फार थोडीं नाटकें होती. त्यांत संस्कृताचीं भाषांतरेच फार असत. स्वतंत्र नाटकें फार थोडीं होती. यांच्याच नाटकाच्या समकालीन स्वैरसकेशा हणून नाटक प्रसिद्ध झालें होतें. यांतही तेच विषय आहेत. सारांश त्या वेळेच्या स्थितीचें साधारण चित्र दाखविण्यास हें नाटक प्रसिद्ध झालें होतें हटलें तरी चालेल. त्याच्या नाटकांत अश्लीलपणाचा जो भाग आहे त्याचें त्यांनीं आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत याप्रमाणें समर्थन केलें आहे:—

“—Playing, whose end, both at the first and now, was and is, to hold as it were, the mirror up to nature, to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure.—— *Hamlet*.

“Even granting for the sake of argument, that it is indecent according to the view taken of it by this writer, he must admit that, if the object of dramatic writings, is what the motto of this preface propounds—lines taken from the writings of the immortal Bard of England—the language here used could not have been otherwise. Even Dr. Johnson is censured for making his Abyssinian ladies as enlightened as himself, when the state of the society, which he depicts, was perfectly rude and barbarous. In a word, there is here a systematic attempt at securing as much as possible a pleasant combination of nature and art. In conclusion however, I cannot help closing this in the words of Washington Irving:—

‘ Few guests sit down to a varied table with an equal appetite for every dish. One has an elegant horror of a roasted pig, another holds a curry or a devil in utter abomination, a third cannot tolerate the ancient flavour of venison and wild fowl, and a fourth of truly masculine stomach, looks with sovereign contempt, on those knick-knacks, here and there dished up for the ladies. Thus each article is condemned in its turn; and yet, amidst this variety of appetites, seldom does a dish go away from the table without being tasted and relished by some one or other of the guests. ’

नाटकांतून दुष्ट प्रकृतीचीं व नीतिभ्रष्ट पात्रें दाखवावीत किंवा नाही या संबन्धानें भिन्न मतें आहेत. एक मत ह्मणतें वार्डटाचा परिणाम वार्डट दाखविण्याकरितां व चांगल्याचा परिणाम चांगला दाखविण्याकरितां वार्डट व चांगलीं पात्रें व प्रसंग नाटकांतून दाखविले पाहिजेत. पुढील उतान्यांत दोन्हीही मतें आपआपल्या पक्षानें प्रतिपादिलेलीं आढळतील. पुढील उतारा 'स्मालेट' नांवाच्या नाटककारावर अश्लीलतेबद्दल जी टीका येत असे तिचें उत्तर त्यानें काय दिलें आहे व त्याबद्दल सर वाल्टरस्काटचें काय मत आहे, याबद्दल आहे:

“ Let me not, ” says he, “ be condemned for having chosen my principal character from the purlieus of treachery and fraud, when I declare my purpose is to set him up as a beacon for the benefit of the inexperienced and unwary, who, from the perusal of these memoirs, may learn to avoid the manifold snares with which they are continually surrounded in the paths of life, while those who hesitate on the brink of iniquity may be terrified from plunging into that irremediable gulf by surveying the deplorable fate of Ferdinand Count Fathom. ”

यावर स्काट ह्मणतो—

“ But while we do justice to the author's motives, we are obliged to deny the validity of his reasoning. To a reader of a good disposition and well regulated mind, the picture of moral depravity presented in the character of Count Fathom is a disgusting pollution of the imagination. To those, on the other hand, who hesitate on the brink of meditated iniquity, it is not safe to detail the arts by which the ingenuity of villany has triumphed in former instances; and it is well known that the publication of the real account of uncommon crimes, although attended by the public, and infamous punishment of the perpetrators, has often

had the effect of stimulating others to similar actions. To some unhappy minds, it may occur as a sort of extenuation of the crime which they meditate, that even if they carry their purpose into execution, their guilt will fall far short of what the author has ascribed to as fictitious character; and there are other imaginations so ill regulated, that they catch infection from stories of wickedness, and feel an insane impulse to emulate and to realize the pictures of villany, which are embodied in such narratives as those of Zeluco or Count Fathom.

भाजकर यांचे समकालीन, नातू, विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी जरी एकेक किंवा दोन नाटके लिहिली आहेत तरी तेवढ्यावरूनच पुढील पिढीच्या नाटककारांस नाटके लिहिण्याची स्फूर्ति झाली, हें एक व दुसरें यांच्या नाटकांवरून त्या वेळेची नाट्यकलेची स्थिति कळून येते. हाणून सदरहू नाटककारांचें ऐतिहासिक दृष्टीनें म्हणव आहें.

महाराष्ट्रीय नाटककार.

(वर्ष ३ अंक ११ वरून पुढें चालू.)

वासुदेव नारायण डोंगरे.

हे अण्णासाहेब किलोस्कर यांचे समकालीन होते. सन १८८० सालीं संगीत नाटकाची द्रूम निघाल्यावर, १८८१ सालीं डोंगरे यांनीं मुंबईस तिचें अनुकरण केलें; व प्रथम शाकुंतल नाटक रंगभूमीवर दाखविले. " बॉबे रायल आपेरा कंपनी " या नांवाने डोंगरे यांचो मंडळो मोडत असे. एकाच वेळेला दोन संगीत मंडळ्या निघाल्याकारणानें, मुंबईस दोन्ही मंडळ्या संबधानें त्या त्या मंडळ्याच्या अभिमानी वर्गांत त्यावेळीं चर्चा चालू झाली होती. मुंबईकर मंडळो शास्त्रोक्त पद्धतीनें गाणारी, व किलोस्कराचो मंडळो लावण्या म्हणणारी असेंही हणणारा वर्ग त्यावेळीं मुंबईत होता. डोंगरे यांचें पूर्वचरित्र प्रसिद्ध नाहीं. त्यांची प्रसिद्धि त्यांनीं नाटकाचा व्यवसाय पतकरल्यापासूनच झाली. शाकुंतल, वेणीसंहार, मालतीमाधव, मृच्छकटिक, इंद्रसभा, रत्नावली हीं नाटके त्यांनीं संक्षेपानें संगितांत दाखविलीं आहेत. त्यांची स्वतंत्र नाटकरचना कायती " रंगी नायकीण " या प्रहसनाची आहे. वेश्यागमनाच्या दुर्व्यसनाचें चित्र दाखविण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं हें लिहिल्लें आहे. डोंगरे यांच्या कडून नाटकांची रचना १८८१ सालापासून सुमारें १८९० साला पर्यंत झाली आहे. त्यांनीं जी मंडळी जमाविली होती तिची मधून मधून फुटाफूट होऊन, पुन्हां जमावी पुन्हां मोडोवी, अशा रीतीनें दहा वर्षे ती चालली होती. नंतर ते दुसऱ्या कोणत्या तरी मंडळीवर राहत असत. त्यांच्या मंडळींत आरंभी चांगले गवयी व गाणारी मंडळी येऊन गेली होती. बळवंतराव पोहोरे, त्रिंबक बोवा, परशुरामबोवा वरें, नारायण

बोवा मिरजकर, नथूबोवा गुरव, वासुदेवराव बापट, पिळोवा वत्सराज, गजानन बोवा ही मंडळी त्या त्या वेळीं बरोच प्रसिद्धीस आला होती. पंतु कोणत्या कारणानें असेल तें अगो या मंडळीपैकीं, फार दिवस कोणीही डोंगरे यांचे जवळ टिकून राहिले नाही. शेवटीं डोंगरे यांचा हा व्याप सोडून द्यावा लागला.

डोंगरे यांनीं ख्रिश्चकालीन वाङ्मयाच्या दृष्टीनें कोणतेच नाटक रचलेंलें दिसत नाही. त्यांनीं जें जें नाटक लिहून काढलें तें तें प्रयोगाकरितां लिहून काढलेंलें दिसतें. त्यामुळे त्यांच्या काव्यादिगुणाचा कोठें प्रसार झालेला दिसत नाही. आजमितीस त्यांच्या कोणत्याच नाटकांतलें एखादेही पद्य ह्याणण्यांत आलेलें ऐकण्यांत येत नाही. त्यांच्या नाटकघंटाच्या दहा वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांच्या मंडळीनें ठिकठिकाणीं हिंडून जनमनरंजन केलें आहे. व किलोस्कर मंडळीच्या पहिल्या दहा वर्षांच्या अमदानीत “ डोंगरे संगीत मंडळी ” ही प्रसिद्ध होती या दृष्टीनें डोंगरे यांचें महाराष्ट्रीय नाटककाराच्या चरित्रात महत्व आहे.

पुढेंपुढें ते पद्महंसवृत्तीनें ब्रागत होते. त्यांच्यावर आसवर्गीयापैकीं कोणाचा भार नव्हता व त्यांचाही कोणास झाला नाही. कोणाकडे जाणें येणें त्यांनीं विशेष ठेवले नव्हतें असें दिसतें. कारण आपल्या घंटांला लोकोपयोगी कार्याला जुंपण्याची कल्पना त्यांच्या कारकीर्दीत कधीं दिसली नाही. ते नट होते, नाटककार होते व नाटकाचे मालक होते. नाटकांतील नायकाची भूमिका करण्यासारखें कंटानुकूल्य त्यांस नसल्यामुळे ते आपल्याकडे सामान्य भूमिका घेत असत. त्यामुळे अभिनयादि गुण त्यांच्यांत किती हांते याची कसोटी बरोबर समजण्या सारखी नव्हती; तथापि शारिरीक सौंदर्याची ईश्वरदत्त देणगी त्यांच्या ठिकाणीं विशेष असल्यामुळे ते केव्हांही रंगभूमीवर आले तरी

प्रेक्षक त्यांच्याकडे आदरानें पहात असत. याप्रमाणें डोंगरे यांचें चरित्र सार्वजनिक नाट्यांनं विशेष चळवळीचें [eventful] न जातां निरुपद्रविक रीतीनं गेलें आहे. हे १९०५ सालीं पुणें येथें वारले. मरतेसमयीं यांचें वय ५२ वर्षांचे असावें. मरणापूर्वीं कांहीं दिवस हे नाट्यकलाप्रवर्तक मंडळीबरोबर होते. सदर मंडळीचे मालक यांच्या शिष्य समुहापैकीं आहेत, त्यांच्या साहचर्याखालीं हे राहिले असतां यांनीं संगीत हरिश्चंद्र नाटकांत कांहीं पद्यें केलीं आहेत. व तीं प्रस्तुत ती मंडळी उपयोगांत आणीत आहेत.

अण्णामार्तंड जोशी.

हेही अण्णासाहेब किलोस्कर यांचे समकालिन होत. हे अण्णासाहेबास गुरुस्थानीं समजत असत. अण्णासाहेब वेळगांवास असताना 'भरतशास्त्रोत्तेजक' या नांवाचो एक मंडळी त्यांच्या देखरेखीखालीं स्थापन झाली होती. तिच्या उत्पादकांपैकीं अण्णा मार्तंड एक होते. त्यानंतर मुंबईस १८७९ सालीं उद्योगानिमित्त आले असतांना याच नांवानें तेथील हौशी मंडळी जमा करून ते प्रयोग करीत असत. त्यांनीं " सं. सौभाग्यरमा " " सं. सावित्री " व " सं. विद्युत्पति विजय " अशीं तीन स्वतंत्र नाटकें रचलेलीं उपलब्ध आहेत. या नाटकांचे प्रयोग " आर्यनाट्यकलोत्तक " नांवाच्या मंडळीच्या दारें फक्त मुंबई शहरांत होत असत. " सौभाग्यरमा " नाटक सामाजिक होतें—त्यामुळे त्यांच्या प्रयोगासंबंधानें कांहीं दिवस मुंबई शहरांत नाटक पहाणारे लोकांत उत्सुकता होती. अण्णामार्तंड हे सुधारक मताचे होते. त्यांनीं नाटकाच्या द्वारें अबला स्त्रियांच्या दुःखदास्थितीचें चित्र रमा नाटकांत उठविलें आहे. नोकरी संभाळून ते नाटकें लिहिण्याचें काम करीत; व तीं तयार झालीं ह्मणजे आपल्या छात्रवर्गाकडून त्यांचे रंगभूमीवर प्रयोग करवीत. संगीत मृच्छकटिक व उत्तर रामचरित्र अशीं आणखी दोन नाटकें त्यांनीं रचलीं आहेत

असें त्यांच्या शिवलत्रपति विजय नाटकाच्या प्रस्तावनेवरून दिसते. परंतु तीं दोन नाटके आतां उपलब्ध नाहीत. संगीत नाटकाच्या पहिल्या अमदानीतले किलोस्करांचे अनुयायी डोंगरे यांच्या प्रमाणेंच अण्णामार्तंड यांचें नांव निघाल्या शिवाय राहणार नाही. यांचा जन्म १८४८ मधें झाला. व. मृत्यु १८९८ च्या मार्च मधें झाला. आर्यसमाजाच्या मताच हे पुरस्कर्ते होते.

सोकर वापूजी त्रिलोकेकर.

मोठ्या शहराचा मोठेपणा त्यांतील व्यापारउदीम, श्रीमंती यांवर जसा अवलंबून असतो त्याप्रमाणें त्यांत असणाऱ्या उद्योगी, व्यापारी, विद्वान, धंदेवाले गुणी लोक यांवरही असतो. विद्वान लोक, कवि, नाटककार, लेखक, वक्ते यांच्या योगानें शहर शोभून जातें. गेल्या पिढींत मुंबई शहरांत, मंडलीक, तेलंग, शांताराम नारायण, आपटे, किलोस्कर वकील, वागळे, हे कायदेपंडित; डा. कुंटे, सखाराम अर्जुन यांच्या सारखे डाक्टर; राजारामशास्त्री बोडस, भिमाचार्य झळकोकर, प्रो. जिन्सीवाले, शंकर मोरो रानडे यांच्या सारखे विद्वान, लेखक व वक्ते यांची प्रसिद्ध झालेली होती. अशा वेळीं नाटककार म्हणून डोंगरे, अण्णामार्तंड, सोकरवापूजी, नारायण हरि भागवत इत्यादि मंडळी प्रसिद्धीस येऊ लागली. कित्येक सोकरवापूजीचे भक्त त्यांचेकडे संगीताचे आद्यजनकत्व देऊ पाहत आहेत. परंतु या प्रयत्नापेक्षां नाटकाचे योगानें करमणुकी बरोबर समाजांत नीतिबोधाचा प्रसार करण्याची कल्पना सोकरवापूजीनी काढली या गोष्टीचें श्रेय त्यांचे भक्त त्यांस देते तर तें विशेष शोभलें असतें. “हिंदु सन्मार्ग बोधक मंडळी” या नांवाची एक नाटक मंडळी मुंबईत स्थापन झाली होती व तिच्या द्वारे त्रिलोकेकरांची पहिली कृति “नलदमयंती नाटक” हें लोकांभुदें आलें. या नाटकासंबंधानें इंदुप्रकाश ता. ११ आगष्ट १८७९ अंकांत कांहीं अभिप्राय आहे तो याप्रमाणें:—

“ आमच्या अलीकडच्या नाटकवाल्या मंडळीच्या नाटकांत आणि या (दमयंती) नाटकांत एक फरक दृष्टीस पडतो तो हा कीं, नाटकवाल्या मंडळांच्या नाटकांतून सर्व कविता म्हणावयाच्या त्या सूत्रधारबोवांनी म्हणून पात्रांकडून त्याचा अर्थ मात्र तोळून दाखविण्यांत येतो. परंतु या नाटकांत तसा प्रकार नाही. प्रत्येक पात्राच्या तोंडीं ज्या कविता घातल्या आहेत त्या ज्याच्या त्यानेंच म्हटल्या पाहिजेत. तेव्हां त्या दृष्टीनें पाहतां आमच्या नाटक पद्धतींत ग्रंथकर्त्यांनीं ही एक सुधारणा केली, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही. तरी अलीकडील नाटकी तऱ्हेची सुधारणा होऊन उत्तरोत्तर नाट्यकलेची वास्तविक योग्यता समजावून देण्यास हा ग्रंथ ज्यास्त साधनीभूत होईल असें आम्हांस वाटतें. ”

डोंगरे यांनीं एखादें ध्येय पुढें ठेवून नाटक संस्था मुंबईत स्थापन केली असें दिसत नाही. परंतु सोकर बापूजींचा उद्देश कांहीं तरी ध्येय पुढें ठेवून नाटक रचना करण्याचा होता असें वरील उतान्यावरून सिद्ध होत आहे. १८८० त किलोस्कर यांचो नाटक रचना पाहून ज्यांनीं ज्यांनीं संगीत नाटक रचना केली आहे ते सर्व किलोस्करांचे अनुयायी आहेत व त्या सर्वांनीं आपल्या नाटकांच्या मंगलाचरणांत किलोस्कराकडे अग्रस्थान दिलें आहे. तथापि सोकरबापूजींचो योग्यता ठरविण्याला ते किलोस्कराचे पूर्वीचे संगीत नाटककार किंवा किलोस्करानंतरचे संगीत नाटककार या वादग्रस्त मुद्याची जरूर नाही. सोकर बापूजीं नाट्य विषयक ग्रंथ संग्रह वाढविण्याला पुष्कळ साह्य केलें आहे. आपली नोकरी संपाळून त्यांनीं गद्यपद्यात्मक किंवा संगीत मराठी व गुजराथी. मिळून एकंदर ११ नाटके रचलीं यांवरून ते नाट्यकलेचे खरे उपासक होते हें सिद्ध होत आहे.

यांनीं रचलेलीं मराठी नाटके:—

१ नलदमयंती इ. स. १८७९

२	हरिश्चंद्र	१८८०
३	दमयंति (उत्तरार्ध)	१८९०
४	सावित्री	१८९२

[गुजराथी]

- १ मालिनो
- २ शनिमाहात्म्य
- ३ चित्रसेनगंधर्व
- ४ दमयंति स्वयंवर
- ५ सुभद्राहरण
- ६ कृष्णविजय
- ७ सावित्री

मालिनो खेरोज इतर सर्व मराठी गुजराथी नाटकांचे प्रयोग रंगभूमांवर मुंबई शहरामध्ये दाखविण्यांत आले आहेत. मुंबईत “ आर्यसंगोतांत्तजक ” नांवाचो एक मंडळो असे क्रिया आहे म्हटलें तरी चालेल. तिच्याकडून सांकर वापूजीचो हरिश्चंद्र, सावित्री हीं नाटकें रंगभूमांवर मधून मधून येत असतात. सावित्री चरित्रावर मुंबईच्या भाविक लोकांचो आतोनात भक्ति आहे. प्रत्येक वर्पां जेष्ठ शुद्ध पौर्णिमेला मुंबईतील प्रांटरोडवर असलेल्या व नसलेल्या नाटक-गृहांतून सावित्री नाटकाचे प्रयोग तीन तीनशें रुपये थिएटरभाडें देऊन लावण्यांत येतात. त्यांत बहुतेक नाटक मंडळ्या सोकरवापूजीनें रचलेलें सावित्री नाटक लावतात. अण्णामार्तेड यांच्या नाटकाप्रमाणेंच सांकर वापूजीचीं नाटकें मुंबई बाहेरच्या रंगभूमांवर आलेलीं आडळत नाहींत. सांकरवापूजींनीं आपल्या नोकरांचो जबाबदारी संभाळून अकरा नाटकें लिहीलीं आहेत यावरून त्यांच्या काम करण्याच्या सत्रयोचो व तरतरीची तारीफ वाटल्यावांचून राहत नाहीं.

नाटककार या नात्यानें हें त्यांचें त्रोटक चरित्र आहे. गृहस्थ या दृष्टीनें- ही त्यांची योग्यता मोठी होती. मुंबई शहरांत त्यांचें शिक्षण, विद्या व नोकरी झाली. ते हायकोर्टांतले मराठी व गुजराथी ट्रान्सलेटरच्या हुद्यावर ४५० रु. पगारापर्यंत चढले होते. नंतर दहा वर्षे त्यांनीं पेनशनीचा उपभोग घेतला. मुंबई शहरांतले सुशिक्षित समाजांत ते सन्माननीय व लोकप्रिय होते. अशा गृहस्थानीं कायावाचा मनानें नाट्यकलेच्या अभिवृद्धीकरितां आपल्या आयुष्यांतले पुष्कळसा भाग उपयोगांत आणला या दृष्टीनें त्यांची योग्यता महाराष्ट्रीय नाटककारांत श्रेष्ठ प्रतीची आहे. पाठारे प्रमुखातींत यांचा जन्म सन १८३६ मध्यें झाला. व अक्टोबर १९०८ मध्यें हे परलोकवासी झाले.

कृष्णशास्त्री राजवाडे.

कृष्णशास्त्री राजवाडे हे पुणे शहरातील जुन्यापिढीतील शास्त्री मंडळांपैकीं एक असत. इंग्रजो अम्मल सुरू झाल्यावर विद्या प्रसार करण्याचे जे मार्ग सुरू झाले त्यांत इंग्रजो व संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरे मराठी भाषेंत करून त्यात्या भाषांतील उत्तम ग्रंथभांडाराचा परिचय मराठी वाचकांस करून देण्याचा क्रम चालू झाला, त्यांत कृष्णशास्त्री यांनीं विक्रमोर्वशीय, मालतीमाधव व मुद्राराक्षस इत्यादि नाटकांचीं भाषांतरे केलीं आहेत. मालतीमाधव व मुद्राराक्षस यां नाटकांचे प्रयोगही मराठीभाषेंतून झालेले आहेत. संस्कृत नाटकांच्या भाषांतर झालेल्या नाटकांचे वाचक फार कमी आहेत. त्यामुळें या नाटकांचीं पुस्तके फारशी आतां पाहण्यांतही येत नाहींत. हीं निव्वळ भाषांतरे आहेत. परंतु तीं हल्लीं उपलब्ध नाहींत. याशिवाय यांनीं उत्सवप्रकाश, ऋतुवर्णन हीं दोन काव्ये केलीं आहेत. कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, परशुरामतात्या गोडबोले यांचे हे समकालीन होते. पुण्यास विश्रामवागच्या वाड्यांत पूर्वी पाठशाळा असे तेथें त्यांचें शिक्षण झालें होतें. अलंकार शास्त्रांत हे निपुण होते. त्यांना सरकारांतून पेनशन असे. हे सन १९०० मध्यें आपल्या वयाच्या ८० | ८१ व्या वर्षी वारले.

पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी.

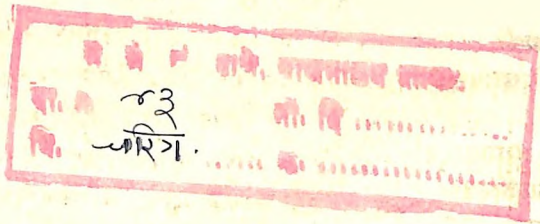
हे सुप्रसिद्ध महाराष्ट्र कवी व ग्रंथकार पुणें जिह्यांत खेड तालुक्यांतोल मौजे कडूस येथें सन १८४४ च्या नव्हेंबर महिन्याच्या २४ च्या तारखेस जन्मले. हे जातीचे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण, कडूस येथील वृत्तोदान असून आज तीन पिढ्या पावेतो नाना फडणविसांच्या वंशजांचे आश्रित होते. हे सुमारं तेरा वर्षांचें झाल्यावर आपल्या वडिलांजवळ अध्ययन करूं लागले. हल्लींच्या पद्धती प्रमाणें ह्यांचे शाळेंतोल शिक्षण मुळांचे झालें नव्हतें. ह्यांचें अध्ययन हाणजे पूर्वींच्या प्रघातास अनुसरून संस्कृत पाठशाळेंतोल प्रसिद्ध पंडितबाळशास्त्री देव ह्याजपाशीं झालें हातें. पुढें ह्यांनीं सरकारी नोकरी पतकरलो. संस्कृत भाषेचे चहाते डा. सिंक्लेअर साहेब वऱ्हाडांत डायरेक्टर झाल्यावर त्यांना इ. स. १८६७ त तिकडील शाळाखात्याकरितां कित्येक लोक नेले त्यांत पांडुरंगशास्त्रीहि होते. तिकडे गेल्यावर ह्यांनीं शालोपयोगी अनेक विषयांचें व इंग्रजी भाषेचें ज्ञान संपादन करून घेऊन मुख्य शिक्षकाचें काम उत्तम प्रकारें वजाविलें. तिकडे असतांना ह्यांनीं नाकरी सभाळून कादंबरीसार, मित्रचंद्र, पंडिततुर्णन, वा वा मृत, कृष्णकुमारी ग्रंथ केले. व त्या सर्व ग्रंथास वऱ्हाडांतोल ग्रंथ तेजक कमिटी व पुणें येथील दक्षणाप्रार्थना कमिटी कडून वक्षिसें मिळालीं आहेत. संस्कृत कादंबरीतलां एखादा भाग मुख्य आधार घेऊन नाटक करण्याची कल्पना पहिल्या प्रथम पारखी शास्त्री यांच्याच मनांत आली, असें त्यांच्या इ. सन १८८६ प्रसिद्ध झालेल्या “हंसिका” नाटकावरून लक्षांत येतें. हंसिका हें गद्य नाटक त्या कालाच्या मानानें बरेंच चांगलें झालें होतें, असें म्हणावें लागतें.

पुढें हे पुण्यास आल्यावर आनंदाश्रमांत व डा. भांडारकर यांचे हाताखाली शास्त्री या नात्यानें काम करीत असत. पुणें येथील ट्रेनिंग कॉलेजांत संस्कृत अध्यापकाची जागा मिळण्याचो यांना संघो आली होती; परंतु त्यांनीं तो नाकारलो. यांचा शेवटचा ग्रंथ अलंकारार्पण काव्य होय. हे ता. २९ मार्च १९११ रोजी वारले.

रंगभूमि.

कृष्णशास्त्री राजवाडे.

पांडुरंगशास्त्री पारबो.

IRBK-0100043

IRBK-0100043

चित्रशाळा स्ट्रीम प्रेस, पुणे सिटी.